# ANARGHARAGHAVA

( A DRAMA IN SEVEN ACTS )

BY

## MURARI-MISHRA.

WITH A FULL COMMENTARY

BY

*Pandit-Kulapati Jibananda Vidyasagara, B.A.*

EDITED AND PUBLISHED BY

*PANDIT ASHU BODH BIDYABHUSHANA*

AND

*PANDIT NITYA BODH BIDYARATNA.*

THIRD EDITION.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE VACHASPATYA PRESS.

1936.

 **Price 2-8 As.**

To be had of :—
Pandit-Kulapati Jibananda Vidyasagara B.A.
Superintendent, Free Sanskrit College.
*No. 2, Ramanath Majumdar Street,*
*Amherst-Street P. O., Calcutta.*

# अनर्घराघवम् ।

महाकविश्रीमुरारिमिश्रविरचितं सप्ताङ्कनाटकम् ।

बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया
टीकया समलङ्कृतम् ।
तदात्मजाभ्यां श्रीआशुबोध-विद्याभूषण तथा
श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृत्य च प्रकाशितम् ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्,
वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १९३६ ।



मूल्यं सार्द्धरूप्यकद्वयम् ।

प्रकाशक— पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान— २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्
आम्हार्ष्टष्ट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता।

# अनर्घराघवम् ।

## प्रथमोऽङ्कः ।

निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीति-चकोरपारणपटू ज्योतिष्मती लोचने ।
याभ्यामर्द्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्द्धनिद्रायितो
नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोः सपत्नीकृतः ॥१॥

ग्रन्थारम्भे प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो ग्रन्थकृत् विशिष्टदेवतोपासनरूपं मङ्गलं नान्दीव्याजेनाचरति, निष्प्रत्यूहमिति ।—निष्प्रत्यूहं प्रत्यूहस्य विघ्नस्य, अभावः निष्प्रत्यूहं निर्विघ्नं, तस्मै विघ्नाभावायेत्यर्थः, कौमोदकीलक्ष्मणः कौमोदक्याख्य-गदाचिह्नस्य, गदाधरस्येति यावत्, भगवतः विष्णोः, कोकस्य चक्रवाकस्य, प्रीतिः आनन्दः, चकोरस्य पक्षिविशेषस्य, पारणम् उपवासान्तभोजनं, पिपासानिवारणार्थं पानमिति भावः, तयोः पटुनी समर्थे, उपयोगिनी इति यावत्, ये ज्योतिषी तेजसी, सूर्य्यचन्द्ररूपे इति यावत्, ते विद्येते ययोः तथोक्ते, चक्रवाकस्य दिवसे स्त्रिया अविरह इति तदानन्दोपयोगी सूर्य्यः, तथा चकोरस्य रजन्यां चन्द्रिकापाने परितृप्तिरिति तत्पारणोपयोगी चन्द्र इति प्रसिद्धिरिति भावः, लोचने नेत्रे, उपास्महे आराधयामः ; याभ्यां लोचनाभ्यां, नाभी पल्वलमिव अल्पं सर इव, "पल्वलञ्चाल्पसरः" इत्यमरः, नाभेर्गभीरत्वात् सरःसाम्यम् , तत्र यत् पुण्डरीकं श्वेताम्भोजं, "पुण्डरीकं सिताम्भोजम्" इत्यमरः, तस्य मुकुलः अर्द्धविकसिता कलिका, अर्द्धविबोधेन अर्द्धप्रकाशेन, सूर्य्यरूपलोचनप्रभायोगादिति भावः, मुग्धमधुरा अति मनोहारिणी, श्रीः शोभा यस्य तथोक्तः, तथा अर्द्धनिद्रायितः अर्द्धांशे निद्रां गतः, अपरार्द्धस्य विकाशाभावेन निमीलित इति यावत्, चन्द्ररूपलोचनप्रभायोगादिति भावः, सूर्य्योदये पुण्डरीकविकाशस्य चन्द्रोदये च तन्निमीलनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति भावः, अत एव कम्बोः शङ्खस्य, "शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियाम्" इत्यमरः, सपत्नीकृतः विपक्षीकृतः, "रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः । द्विड्विपक्ष—" इत्यमरः;

अपि च—

विरमति महाकल्पे नाभीपथैकनिकेतन-
स्त्रिभुवनपुरः शिल्पी यस्य प्रतिक्षणमात्मभूः।
किमधिकरणा? कीदृक्? कस्य व्यवस्थितिः? इत्यसा-
वुदरमविशद्द्रष्टुं तस्मै जगन्निधये नमः ॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते) (क)

सुशुभ्रशङ्खस्य एकपृष्ठं यथा विवृतम्, अपरपृष्ठञ्च संवृतं, पुण्डरीकमुकुलोऽपि तथा एकाग्रस्य विवृतत्वात् अपराग्रस्य च संवृतत्वात् सादृश्येन शङ्खस्पर्द्धीकृत इव अवस्थित इति भावः। भगवतश्चरणादिकमपहाय लोचनोपादानं ग्रन्थकृता तदीयशुभदृष्टि-पातमात्रार्थमिति द्रष्टव्यम्। उपमाऽलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—"साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः" इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं—"सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ स-त त गाः शार्दूलविक्रीडितम्" इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

विरमतीति।—महाकल्पे महाप्रलये, विरमति निवर्त्तमाने, अतिक्रामति सतीत्यर्थः, कल्पावसाने पुनः सर्गेच्छाकाले इति भावः, नाभी एव पन्थाः भगवदुदर-प्रवेशमार्ग इत्यर्थः, नाभिसमुद्भूतपद्ममिति भावः, स एव एकम् अद्वितीयं, निकेतनं निलयः यस्य तथोक्तः, ब्रह्मणः भगवन्नाभिकमलवास्तव्यत्वादिति भावः, त्रिभुवनमेव पूः तस्याः त्रिलोकीनगर्य्या इत्यर्थः, शिल्पी निर्माता, असौ आत्मभूः ब्रह्मा, कस्य पदार्थस्य, कीदृक् व्यवस्थितिः? व्यवस्था? सा च किमधिकरणा? किमाश्रया? कस्मिन्नाधारे कः पदार्थः किं-रूपेण व्यवस्थितः? इति यावत्, यद्वा—तथाभूतः आत्मभूः असौ सटविस्तारभूता नाभिः, असौ सृष्टिर्वा, किमधिकरणा? कीदृक्? कस्य व्यवस्थितिः? असौ नाभिः सृष्टिर्वा किमाश्रित्य वर्त्तते? कीदृशी? अत्र कस्य अवस्थितिरित्यर्थः, इति द्रष्टुं प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे, मुहुर्मुहुरित्यर्थः, यस्य उदरम् अविशत्, जगतां निधये क्रोडस्थसमस्तभुवनायेत्यर्थः, तस्मै नारायणायेति यावत्, नमः। हरिणीवृत्तं, "न-स-म-र-स-ला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

(क) नान्द्यन्ते इति।—नन्दयति देवादीनिति नान्दी रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नटैः क्रियमाणमङ्गलाचरणविशेषः। तदुक्तं दर्पणे—"यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये। कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते॥ प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि। तथाऽप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये॥ आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥" अत्राष्टपदा नान्दी। तथा च—

सूत्रधारः। अलमतिविस्तरेण। भो भो लवणोदवेलावनालीतमालतरुकन्दलस्य त्रिभुवनमौलिमण्डनमहानीलमणेः कमलाकुचकलशकेलिकस्तूरिकापत्राङ्कुरस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीयाः (ख) सभासदः। कुतश्चित् द्वीपादागतेन कलहकन्दलनाम्ना (ग) कुशीलवेन रौद्रबीभत्सभयानकाद्भुतरसभूयिष्ठं (घ) कमपि प्रबन्धमभिनयता (ङ) नित्यं

---

"मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्ज-कोककैरवशंसिनी। पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत॥" इति दर्पणकारः।

(ख) भो भोः।, सभासदः। इति उत्तरेणान्वयः। लवणोदेति।—लवणम् उदकं यस्य स लवणोदः लवणसमुद्रः, तस्य वेला तीरभूमिः, "वेला स्यात्तीरनीरयोः" इत्यमरः; तत्र या वनावली वनराजिः, तस्या यः तमालतरुः तापिञ्छवृक्षः, तस्य कन्दलस्य काण्डभूतस्य, तत्प्रदेशस्थितस्येति भावः यद्वा—कन्दलस्य नवाङ्कुरस्य, अभिनवोद्भिन्नतमालपल्लवमच्छ-यस्निग्धश्यामवर्णस्येत्यर्थः, "कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे" इति मेदिनी। त्रिभुवनेति।—त्रिभुवनस्य मौलिर्मस्तकं, मस्तकसदृशश्रेष्ठं पुरुषोत्तमक्षेत्रमिति यावत, तस्य मण्डनाय अलङ्करणाय, महान् नीलमणिः नीलकान्तरत्नम्, तत्सदृशस्येत्यर्थः। कमलेति।—कमलायाः लक्ष्म्याः, कुचौ स्तनौ, कलशाविव कुम्भाविव, तयोः यः केलिः क्रीडनं, हर्षजननव्यापारविशेष इति यावत, तस्य तदर्थं वा कस्तूरिकापत्राणि मृगनाभिचित्रितपत्राकाररचनाविशेषाः, तेषाम् अङ्कुरस्य प्ररोहस्य, कारणभूतस्येति यावत्, भगवतो विहारार्थमेव तत्कुचरञ्जनादीति भावः। भगवतः ऐश्वर्यादिसर्वशक्तिमतः; तदुक्तम्—"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गनः॥" इति। पुरुषोत्तमस्य विष्णोः। यात्रायाम् उत्सवे। उपस्थानीयाः उपस्थिताः, आराधनीया वा। उपपूर्वकात् तिष्ठतेः कर्त्तरि अनीय-प्रत्ययः।

(ग) कलहकन्दलनाम्ना कलहस्य कन्दलः प्रकाण्डः, नवाङ्कुरो वा, तत्स्वरूप इत्यर्थः, नाम यस्य तथोक्तेन। "कलहकन्दनाम्ना" इति पाठे—कलहस्य कन्दः मूलं नाम यस्य तथाभूतेन।

(घ) रौद्रेति।—रौद्रः उग्ररूपः, बीभत्सः विकृतरूपः, भयानकः दारुणरूपः, अद्भुतः आश्चर्यरूपः, ते रसाः भूयिष्ठाः प्रचुराः यत्र तथाविधम्। उक्तञ्च दर्पणे—"रौद्रः

किलायमुद्वेजितो (च) लोकः। तत्त कस्यचिदभिमतरसभावभाजः प्रेक्षणकस्य प्रयोगानुज्ञया (छ) नाट्यवेदोपाध्यायबहुरूपान्तेवासी मध्यदेशीयः (ज) सुचरितो नाम भरतपुत्रोऽहमनुगृह्ये (झ)। यतः,—

प्रीतिर्नाम सदस्यानां प्रिया रङ्गोपजीविनः।
जित्वा तदपहर्त्तारमेष प्रत्याहरामि ताम्॥ ३॥

---

क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः। आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥ जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः। नीलवर्णो महाकाल दैवतोऽयमुदाहृतः॥ भयानको भयस्थायि भावः कालाधिदैवतः। अद्भुतो विस्मयस्थायि-भावो गन्धर्व-दैवतः॥" इति।

(ङ) प्रबन्ध रचनाविशेष, नाटकमिति यावत्। अभिनयता नाट्येन प्रकटयता।

(च) उद्वेजितः विरक्तीकृतः।

(छ) अभिमतरसभाजः अभिमतं मनोऽनुकूलं, रसं भजते इति तथोक्तस्य मधुररसशालिन इत्यर्थः। प्रेक्षणकस्य प्रकृष्टम् ईक्षणं दर्शनं, दृश्यवस्तु इति यावत् अस्य यत्र वा तस्य, नाटकस्येत्यर्थः। प्रयोगानुज्ञया अभिनयार्थमनुमत्या।

(ज) नाट्यवेदेति।—नाट्यवेदस्य नाट्यशास्त्रस्य, उपाध्यायः उपदेष्टा, यः बहुरूपः तन्नामा आचार्य्यविशेषः, तस्य अन्तेवासी शिष्यः। मध्यदेशीयः मध्यदेशभव इत्यर्थः। भरतपुत्रः नटपुत्रः। "भरता इत्यपि नटाः" इति अमरः।

(झ) अनुगृह्ये अनुगृहीतोऽस्मि।

प्रीतिरिति।—सदस्यानां सभ्यानां, प्रीतिः सन्तोषः, नाम सम्भावनायां, रङ्गं नृत्यव्यापारं तत्स्थानं वा, उपजीवति जीविकात्वेन आश्रयतीति तथोक्तस्य, ममेति शेषः, प्रिया इष्टा, सदस्यप्रीतिरेव मादृशस्य हितावहेति भावः; एषः अहं, तस्याः प्रीते, अपहर्त्तारं चौरं, विनाशकमिति यावत्, लोकविरक्तिकरं पूर्वोक्तं काव्यबन्धनाट्यमिति शेषः, जित्वा परिभूय, तां प्रीतिं, प्रत्याहरामि प्रत्यानयामि, पुनस्तान् सदस्यान् प्रीतान् करोमीति यावत्। एतेन सीतापहर्त्तारं रावणं जित्वा पुनः रामस्य सीताप्रत्यानयनं ध्वनितम्। अनुष्टुप्छन्दः॥ ३॥

(आकाशे कर्णं दत्त्वा)। किं ब्रूथ ? "वैदेशिको भवानसमग्रपात्रः, (ञ) कथमीदृशे कर्मणि प्रगल्भते ?" (ट) इति। (विहस्य सप्रश्रयम् (ठ) अञ्जलिं बद्ध्वा)। हन्त भोः ! किमेवमुदीर्य्यते ? (ड) भवद्विधानामाराधनी वृत्तिरेव (ढ) मे पात्राणि समग्रयिष्यति (ण)। यतः,—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्य्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥ ४ ॥

(पुनराकाशे कर्णं दत्त्वा)। किं ब्रूथ ? "तर्हि प्रहितेयमस्माभिः पत्रिका ?" इति।

(प्रविश्य नटः पत्रिकां ददाति। सूत्रधारो गृहीत्वा वाचयति)।—

"यत्र सर्वपुरुषार्थरहस्यनिःस्यन्दिनि— (त)

---

(ञ) वैदेशिकः विदेशभवः। अत एव असमग्रपात्रः असमग्रम् असम्पूर्णं, पात्रम् अभिनयार्हाभिनेतृ-नेपथ्यादिकामग्रीसमाधान यस्य तादृशः, देशीयैर्यथा सर्वं सङ्गृहीतुं शक्यते, विदेशीयैस्तथा नेति भावः।

(ट) प्रगल्भते स्पर्द्धते।

(ठ) सप्रश्रय सविनयम्।

(ड) उदीर्य्यते कथ्यते।

(ढ) आराधनी अनुरञ्जनी। वृत्तिः व्यापारः।

(ण) पात्राणि नटादीन्। समग्रयिष्यति सम्पूर्णानि करिष्यति, अभिनेतृ-नेपथ्यादीनामभावं पूरयिष्यतीत्यर्थः।

यान्तीति।—तिर्य्यञ्चोऽपि पशु पक्षिजातीया अपि, न्यायप्रवृत्तस्य सदाचारमनुसरत इति यावत्, जनस्येति शेषः, सहायताम् अनुकूलता, यान्ति गच्छन्ति; अपन्थानम् अन्यायमार्गं, गच्छन्तं तु जनं, सोदरः अपि विमुञ्चति त्यजति। एतेन रामस्य वानरसहायत्वं विभीषणेन रावणस्य त्यागश्च ध्वन्यते ॥ ४ ॥

(त) यत्रेति।—सर्वे पुरुषार्थाः धर्मार्थ काम मोक्षाः, तेषां रहस्यं गोपनीयं तत्त्वं, तस्य निःस्यन्दः क्षरणं तद्वतीत्यर्थः। तदुक्तं सङ्गीतकल्पतरौ—"देवर्षिचरितपात्रपूर्वचरितान्यालोच्य धर्मोदयः तद्भावाश्रितभूमिकाऽभिनयने स्यादर्थसिद्धिः परा।

चेतःशुक्तिकया निपीय शतशः शास्त्रामृतानि क्रमा-
द्वान्तैरक्षरमूर्त्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिताः ।
उन्मीलत्कमनीयनायकगुणग्रामोपसंवल्गन-
प्रौढाहङ्कृतयो लुठन्ति सुहृदां कण्ठेषु हारस्रजः ॥ ५ ॥
तस्मै वीराद्भुतारम्भ-गम्भीरोदात्तवस्तवे ।
जगदानन्दकन्दाय सन्दर्भाय त्वरामहे” ॥ ६ ॥

---

सङ्गीताद्भुतचित्रवृत्तितरला वश्या भवत्यङ्गना ज्ञानं प्रहरसैवयेति कथितं नाट्यं चतुर्वर्गदम् ॥” इति । यत्र सन्दर्भे ।

चेत इति ।—चेतः चित्तमेव, शुक्तिका मुक्तास्फोटः, तया क्रमात् शतशः शतं शतं वारान् इत्यर्थः, बहूनि इत्यर्थो वा, शास्त्राणि उपदेशगर्भाणि शासनानि एव, अमृतानि निपीय सादरं पीत्वा, समालोच्येति यावत्, वान्तैः उद्गीर्णैः, मुक्ताफलैः मुक्तं त्यक्तम्, अफलम् असारवस्तु येषु तथाभूतैः, अक्षराण्येव मूर्त्तयः आकाराः येषां तैः, गद्यपद्यमयैर्वाक्यैरिति भावः, सुकविना गुम्फिताः विरचिताः, उन्मीलता प्रस्फुरता, कमनीयानां हृद्यानां, नायकस्य “त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥” इत्युक्तलक्षणकस्य नेतुः, “नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि” इति विश्वः, गुणानां “शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥” इत्युक्तलक्षणानां गुणानां, ग्रामस्य समुदायस्य, उपसंवल्गनेन सम्बन्धेन, सद्भावेनेति यावत्, विरचनेनेति भावः, प्रौढा उद्भटा, अहङ्कृतिः रचनोत्कर्षजनिताभिमानः यासु तथाविधाः, हरन्तीति हाराः मनोहारिण्यः, स्रजः इव माला इव, अक्षरमाला इति यावत्, सुहृदां सुष्ठु हृदयशालिनां, सामाजिकानामित्यर्थः, कण्ठेषु लुठन्ति । अन्यान्यपि मौक्तिकानि शुक्तिकासु बहुशः सामुद्रपानीयं चन्द्रनिःसृतामृतं वा पीत्वा क्रमेण ततो वान्तानि सुचतुरपुरुषेण गुम्फितानि कमनीयमध्यमणिसंयुतानि सूत्रेण ग्रथितानि च सत्पुरुषाणां कण्ठेषु लुठन्तीति द्रष्टव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

तस्मै इति ।—वीराद्भुतयोः रसयोः, आरम्भेण उद्योगेन, ताडकावध-धनुर्भङ्गादिरूपेणेति भावः, गम्भीरं दुरवगाहं, तथा उदात्तं हृद्यं, प्रियमित्यर्थः, महार्घकं वा, “उदात्तो दातृ-महतोर्हृद्ये च स्वरभिद्यपि” इति हैमः; वस्तु अभिनेय-

(विमृश्य सहर्षस्मितम्) (ञ)। मारिष! रामायणमिति शृणोषि तत्रभवतः कवित्वावतारप्रथमतीर्थस्य (ट) वल्मीकजन्मनो मुनेः सरस्वतीनिर्यासो यशःशरीरम् (थ) इक्ष्वाकूणाम्?

नटः। अथ किम्।

सूत्रधारः। तत्प्रतिबद्धप्रबन्धानुबन्धिनी परिषदाज्ञा (न)।

नटः। (विहस्य)। अहो! सकलकविसार्थसाधारणी खल्वियं वाल्मीकीया सुभाषितनीवी (प)।

---

विषयः यत्र तथाभूताय, जगताम् आनन्दस्य कन्दाय मूलभूताय, सन्दर्भाय रचनाविशेषाय, नाटकायेति यावत्, नाटकाभिनयायेति भावः, त्वरामहे सत्वरा भवामः। युग्मम्। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ञ) विमृश्य विचिन्त्य। सहर्षस्मितं सहर्षं सानन्दं, स्मितं मन्दहासविशेषः यस्मिन् तत् यथा तथा, आहेति अध्याहार्यक्रियाविशेषणम्। स्मितलक्षणमुक्तं यथा— "ईषत् प्रफुल्लितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः। अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥" इति।

(ट) तत्रभवतः पूज्यस्य। "पूज्यस्तत्रभवानत्रभवान्" इत्यमरः। कवित्वेति।— कवित्वेन काव्यकर्तृत्वेन, अवतारः अवतरणं, प्रादुर्भाव इत्यर्थः, कवित्वावतारः, तस्य प्रथमः आद्यः, तीर्थः पात्रं, प्रथमं कवित्वपदवीमारूढस्येत्यर्थः, आदिकवेरिति यावत्।

(थ) सरस्वतीनिर्यासः वाङ्निस्रवः, वागमृतमित्यर्थः। यशःशरीरं कीर्तिरूपं शरीरं, भौतिकन्तु शरीरं क्षीयते इदन्तु न तथेति भावः।

(न) तदिति।—तेन वाल्मीकिना, प्रतिबद्धः विरचितः, यः प्रबन्धः रामायण-मिति यावत्, तदनुबन्धिनी तदनुसारिणी। परिषदाज्ञा सभ्यानामादेशः। परिषदा रामायणानुबन्धिना केनचित् प्रबन्धेन वयं प्रीणनीया इति आज्ञप्तमिति भावः।

(प) सकलेति।—सकलानां कविसार्थानां कविसम्प्रदायानां, साधारणी संवादिनी, सर्वकविसम्मतेत्यर्थः। वाल्मीकीया वाल्मीकिसम्बन्धिनी। सुभाषितनीवी सुष्ठुवाक्यविन्यासग्रन्थिरित्यर्थः; सुभाषितरूपमूलधनमित्यर्थो वा, वाल्मीकिसुभाषितरूप-मूलधनमुपजीव्य सर्वे कवयः कविपदवीमारोहन्तीति भावः, "नीवी परिपणो मूलधनम्" इत्यमरः।

सूत्रधारः। मारिष ! किमुच्यते—

अपि कथमसौ रक्षोराजस्ततान जगत्त्रयीम् ?
अपि कथमभूदिक्ष्वाकूणां कुले गरुडध्वजः। ?
अपि कथमृषौ दैव्यो वाचः स्वतः प्रचकाशिरे ?
सुचरितपरीपाकः सर्वः प्रबन्धकृतामयम् ॥ ७ ॥

तत्र तावन्निरूपयामि (फ) रूपकमभिरूपम् (ब) ईदृशम्। (मुहूर्तमिव स्थित्वा आत्मगतमभिनीय सोल्लासम्)। अस्ति मौद्गल्यगोत्रसम्भवस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्द्धमानतनूजन्मनः तन्तुमतीनन्दनस्य (भ) मुरारेः कृतिरभिनवमनर्घराघवं नाम नाटकम् (म)। तत् प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपास्महे (य)। (विचिन्त्य सहर्षम्)। अहो !

अपीति।—असौ रक्षोराजः राक्षसेश्वरः रावणः, कथं केन प्रकारेण, केन हेतुना वा, जगत्त्रयीं त्रिलोकीं, ततान ? सन्तापितवान् ? अपि-शब्द प्रश्नवाचकम ; इक्ष्वाकूणां कुले गरुडध्वजः विष्णुः, कथं केन हेतुना, अभूत ? अजनि ? ऋषौ वाल्मीकौ, दैव्यः देवसम्बन्धिन्यः, वाचः गिरः, देवभाषा इत्यर्थः, कथं केन हेतुना, स्वतः आत्मना, प्रचकाशिरे ? प्रादुर्भूताः ? इत्यर्थः, अयं सर्वः रावणरामादिकृत जगत्त्रयसन्तापनादिरूपः, प्रबन्धकृतां काव्यरचयितॄणां, सुचरितस्य सुकृतस्य, परिपाकः परिणामः, परिपच्यते इति परिपाकः फलं वा, कर्मणि घञ् प्रत्ययः, प्रबन्धकृतां सुकृतबलेनैव जगत् सर्वं चित्ते आविर्भवतीति भावः। हरिणीवृत्तं—"न-स-म-र-स-ला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

(फ) निरूपयामि निर्द्धारयामि।

(ब) अभिरूपं रमणीयं, सर्वजनप्रियमित्यर्थः, "अभिरूपो बुधे रम्ये" इति मेदिनी।

(भ) वर्द्धमानतनूजन्मनः वर्द्धमानपुत्रस्य। तन्तुमती नाम काचित् रमणी, तस्या नन्दनस्य तद्गर्भजस्य।

(म) अनर्घः अमूल्यः, राघवो रामः, रामचरितमिति यावत यत्र तथोक्तम्।

(य) तत नाटकम्। प्रयुञ्जानाः अभिनयन्तः। सामाजिकान् सभ्यान्, सहृदयानिति यावत्। उपास्महे आराधयामः।

रमणीया खल्वियं सामग्री परिषदाराधनस्य (र)। यतः,—

महर्घ्या रसपाठगीतिगतिषु प्रत्येकमुत्कर्षिणो
मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां व्यूतयः।
धीरोदात्तगुणोत्तरो रघुपतिः काव्यार्थबीजं मुनि-
र्वाल्मीकिः फलति स्म यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः॥८॥

अयं तु प्राचेतसीयं कथावस्तु बहुभिः प्रणीतमपि प्रयुञ्जानो नापराध्यति श्रोत्रियपुत्रः (ल)। पश्य—

यदि क्षुण्णं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितं
गुणैरेतावद्भिर्जगति पुनरन्यो जयति कः?

(र) सामग्री उपकरणम्। परिषदाराधनस्य सभ्यसन्तोषविधानस्य।

महर्घ्या इति।—मह वर्ग्या, सम्प्रदायभुक्ता जनाः, प्रत्येकम एकैकम, रसपाठः रसयुक्तः पठ्यते इति पाठः सन्दर्भः, सुललितरचनाविशेष इत्यर्थः, तस्य गीतिः सङ्गीतं, तस्याः गतिषु पद्धतिषु, उत्कर्षिणः उत्कर्षवन्तः, पारदर्शिन इत्यर्थः, मौद्गल्यस्य मौद्गल्यगोत्रसम्भूतस्य, कवेः मुरारेः, गिरा वाचा, व्यूतयः रचनाः, गभीरः अर्थगुरुः, मधुरः मनोहरश्च, उद्गारः उक्तिः यासु तथाभूताः, तथा काव्यार्थस्य नाटकीय-वस्तुनः, बीज मूल, मूलभूत इत्यर्थः, रघुपतिः रामः, धीरोदात्तस्य "अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः। स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः॥" इति दर्पणोक्तलक्षणकस्य नायकभेदस्य, गुणैः अविकत्थनत्वादिभिः, उत्तरः भूयान्, वाल्मीकिः यस्य रघुपतेः, चरितस्तोत्राय चरितकीर्तनाय, दिव्याः संस्कृताः, गिरः वाचः, फलति स्म उत्पादयामास, उद्भावयामासेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम॥८॥

(ल) प्राचेतसीय प्रचेताः वरुणः, "प्रचेता वरुणः पाशी" इत्यमरः, तस्यापत्यं पुमान् प्राचेतसः वाल्मीकिः, तस्य इदं तत्सम्बन्धि तत्प्रणीतं वा, कथावस्तु कथारूपमिति-वृत्तं, बहुभिः कालिदास-भवभूत्यादिभिः, प्रणीतमपि विरचितमपि, प्रयुञ्जानः अभिनय-मार्गेण विरचयन्। श्रोत्रियपुत्रः छन्दोऽधीतात्मजः, वेदविद्ब्राह्मणतनयः इत्यर्थः, "श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ" इत्यमरः; न अपराध्यति न दोषमर्हतीत्यर्थः।

यदीति।—पूर्वैः प्राचीनैः पण्डितैः वाल्मीकिप्रभृतिभिः, क्षुण्णं क्षिप्तमीमुषीन

स्वमात्मानं तत्तद्गुणगरिमगम्भीरमधुर-
स्फुरद्वाग्ब्रह्माणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ? ॥ ९ ॥

उपक्रममाणश्च स कविः स्वनिर्भासशब्दब्रह्माणमाचार्य्यं प्राचेतसं गिरं च देवतामेवमुपश्लोकितवान् ( व )—

तमृषिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।
सुरलोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥ १० ॥

---

उत्कीर्णं, विरचितमिति यावत्, इति हेतोः, रामस्य चरितं, मत्प्रणीतमिति शेषः, यदि जहति त्यजन्ति, लोका इति शेषः, तदा तत्तद्गुणाना "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्य्यादयो यथा। गुणा माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा ॥" इति दर्पणोक्त-माधुर्य्यौज-प्रसादादीना, गरिम्णा गुरुत्वेन, गम्भीरं गभीरार्थक, मधुर श्रव्यञ्च यथा तथा, स्फुरत प्रकाशं गच्छत्, वाग्ब्रह्म शब्दरूप ब्रह्म येषां तथाभूताः, कवयः काव्यप्रणेतारः स्वम आत्मान निजस्वरूपमित्यर्थं, कथं केन प्रकारेण, उपकरिष्यन्ति ? प्रतिपत्तिरूपामुपकृतं नेष्यन्ति ? नैव नेतुं शक्ष्यन्तीत्यर्थः, कः पुनः धन्यः, पुमानिति शेषः, जगति एतावद्भिः गुणैः पूर्वोक्तैः काव्यगुणैः, माधुर्य्यादिगुणवत्काव्यरचनैरित्यर्थः, जयति ? उत्कर्षं लभते ? न कोऽपीत्यर्थः ; तस्मात् रामचरितस्य पूर्वकविभिः प्रणीतत्वेऽपि तथाविधगुणसम्पन्न काव्य समादरणीयमिति तात्पर्य्यम । शिखरिणीवृत्तं —"रसैरुद्रैश्छिन्ना य-म-न-स-भ ला गः शिखरिणी" इति तल्लक्षणात ॥ ९ ॥

( व ) उपक्रममाणः आरभमाणः । स्वनिर्भासेति ।—स्वस्मिन् निर्भासते स्वतः स्फुरतीति तथोक्तं, शब्दब्रह्म यस्य तथाभूतम । आचार्य्यं गुरु, काव्यप्रणेतृणामिति भावः । प्राचेतस वाल्मीकिम् । गिरं देवता वाग्देवीमित्यर्थः । उपश्लोकितवान् श्लोकेन स्तुतवानित्यर्थः ।

तमिति ।—वाचां देववाणीनां, मनुष्यलोके मर्त्यभूमौ, यः प्रवेशः समागमः, तस्मिन् विश्रामशाखी श्रमापहतरुः तं, विश्रामकरणार्थे वृक्षतुल्यमित्यर्थः, तथा सुरलोकात् स्वर्गात, यः अवातरः अवतरणं, तस्मिन् अवतरणकाले इत्यर्थः, प्रान्तरे शून्यवर्त्मनीत्यर्थः, य खेदः निरवलम्बनतया क्लेशः, तं छिनत्तीति तथोक्तम् आश्रयदानात तत्क्लेशापहारिणमिति यावत्, तं प्रसिद्धम्, ऋषिं वाल्मीकिमित्यर्थः, वन्दे प्रणमामि । आर्य्या वृत्तम ॥ १० ॥

धातुश्चतुर्मुखीकण्ठशृङ्गाटकविहारिणीम्।
नित्यं प्रगल्भवाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम्॥ ११॥

नटः। (सहर्षम्)। भाव! तत् प्रस्तूयताम्। अस्य हि मौद्गल्यानां ब्रह्मर्षीणामन्वयमूर्द्धन्यस्य (अ) मुरारिनामधेयस्य बालवाल्मीकेर्वाङ्मयममृतबिन्दुनिष्यन्दि कन्दलयति (ब) कौतुकं मे।

सूत्रधारः। मारिष! स्थाने (स) भवतः कुतूहलमीदृशमेवैतत्। तथा हि—

तत्तादृगुज्ज्वलककुत्स्थकुलप्रशस्ति-
सौरभ्यनिर्भरगभीरमनोहराणि।

---

धातुरिति।—धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां मुखानां समाहारः चतुर्मुखी मुखचतुष्टयमित्यर्थः, तस्याः कण्ठाः एव शृङ्गाटकानि चत्वारः पन्थानः, "शृङ्गाटकचतुष्पथे" इत्यमरः, तेषु विहारिणीं सततसञ्चारिणीं, प्रगल्भा च वाचाला च तां समुद्धतवाग्वादिनीमित्यर्थः, सरस्वतीं नित्यं सततम्, उपतिष्ठे मन्त्रेणाराधयामीत्यर्थः। मन्त्रकरणकोपपूर्वकात्तिष्ठतेरात्मनेपदम्॥ ११॥

(अ) मौद्गल्यानां मौद्गल्यगोत्रसम्भूतानाम्। अन्वयमूर्द्धन्यस्य वंशश्रेष्ठस्येति भावः।

(ब) बालवाल्मीकेः नवावतारवाल्मीकेः। वाङ्मयं काव्यम्। अमृतबिन्दुनिष्यन्दि सुधाबिन्दुवर्षीत्यर्थः। कन्दलयति जनयतीत्यर्थः।

(स) स्थाने योग्यविषये युक्तं वा, "युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः।

तदिति।—तत् प्रसिद्धं, तादृशम् अनन्यसाधारणमिति यावत्, उज्ज्वलं दीप्यमानं, यत् ककुत्स्थकुलं तन्नामराज्ञो वंशः, पुरा पुरञ्जयो नाम कश्चित् इक्ष्वाकुवंशीयः नृपतिरासीत्। तमेकदा देवाः समागम्य असुरजयाय अनुरुरुधुः। स च तानब्रवीत्, यदि शतक्रतुः वृषरूपः मां सङ्ग्रामभूमिं नयति तदाऽहं तेषामसुराणां जयाय यास्यामीति। देवाश्च शक्रमुपेत्य तथैवोचुः। स च देवेन्द्रः वृषरूपमास्थाय तं राजानमसुरजयार्थं रणभूमिमनयत्। स राजा तस्य वृषरूपस्येन्द्रस्य ककुदि समास्थाय असुरान् जिगाय। ततश्चास्य ककुत्स्थ इति, तद्वंशीयानाञ्च काकुत्स्था इति प्रसिद्धिरिति पुराणवार्त्ता; तस्य या प्रशस्तिः चरितकीर्त्तनेन प्रशंसा, तस्याः सौरभस्य

वाल्मीकिवागमृतकूपनिपानलक्ष्मी-
मेतानि बिभ्रति मुरारिकवेर्वचांसि ॥ १२ ॥

( नेपथ्ये गीयते )।

दिणअरकिरणुक्केरो पिआअरो कोऽवि जीअलोअस्स।
कमलमउलंकवालोकिअमहुअरकड्ढणविअड्ढो * ॥ १३ ॥

सूत्रधारः। ( आकर्ण्य )। कथमुपक्रान्तमेव (छ) नर्त्तकैः, यदियं दशरथोत्सङ्गात् (ज) रामभद्राकर्षिणो विश्वामित्रस्य

* दिनकरकिरणोत्करः प्रिया(य)करः कोऽपि जीवलोकस्य।
कमलमुकुलाङ्कपालीकृतमधुकरकर्षणविदग्धः॥ इति संस्कृतम्।

---

सुगन्धितायाः, कमनीयताया वा, ख्यातेर्वा, "सुरभिः सुगन्धि-कान्तयोस्त्रिषु। विख्याते—" इति मेदिनी; निर्भरेण अतिशयेन, गभीराणि महान्ति, मनोहराणि च एतानि मुरारिकवेः वचांसि वाल्मीकेः वागेव रामायणमेवेत्यर्थः, अमृतकूप तस्य निपानं तदमृतपानार्थं तत्समीपे कृतजलाधारविशेषः, "आहावस्तु निपानं स्यादुपकूप-जलाशये" इत्यमरः, तस्य लक्ष्मीं शोभां, बिभ्रति भजन्ते। अवान्यस्य धर्मं अन्यो वहत्विति निपानस्य मुराविवचसश्च बिम्ब-प्रतिबिम्बभावात् निदर्शनाऽलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—"सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना॥" इति। वसन्ततिलकं वृत्तं, "ज्ञेयं वसन्ततिलकं त-भ-जा ज गौ गः" इति तल्लक्षणात् ॥ १२ ॥

दिनकरेति।—दिनकरस्य सूर्यस्य, किरणोत्करः तेजोराशिः, तत्स्वरूप इत्यर्थः, जीवलोकस्य संसारस्य, प्रियाकरः प्रियस्य प्रियानुष्ठानस्य, आकरः खनिस्वरूपः, आश्रयभूत इत्यर्थः, प्रियानुष्ठाता इति यावत्; "प्रियकरः" इति वा संस्कृतं, तथात्वे हितकरः इत्यर्थः, कमलमुकुलेन पद्मकलिकया, अङ्कपालीकृतः क्रोडनिहितः, स्वस्य अभ्यन्तरे आवद्धीकृत इत्यर्थः, यः मधुकरः भ्रमरः, तस्य कर्षणे तत्क्रोडात् हरणे इति यावत्, विदग्धः दक्षः, कोऽपि अनिर्वचनीयप्रभावसम्पन्नः पुरुष इति भावः, दृश्यते इति शेषः ॥ १३ ॥

(छ) उपक्रान्तं प्रारब्धम्।

(ज) दशरथोत्सङ्गात् दशरथक्रोडात्।

प्रावेशिकी ध्रुवा (ख)। (पुरोऽवलोक्य ससम्भ्रमम्)। अये! कथम्!! अत्रैव तत्रभवतः कमलयोनिजन्मनो मुनेरायतनात् (ग) प्रतिनिवृत्तेन ऋत्विजा (घ) वामदेवेन किमपि तद्वाचिकम् (ङ) अभिधीयमानो महाराजो दशरथस्तिष्ठति। तदेहि, न इतस्तृतीयेन भवितव्यम्, (च) इत्यावामप्यनन्तरकरणीयाय (छ) सज्जीभवावः। (इति निष्क्रान्तौ)।

प्रस्तावना। (ज)

(ततः प्रविशति यथोपदिष्टो दशरथो वामदेवश्च)।

दशरथः। अहो!! बहुधा श्रुतमपि भगवतो वशिष्ठस्यानुशासनं (झ) नवं नवमिव प्रमोदयति माम्।

---

(ख) प्रावेशिकी प्रवेशसूचिका। ध्रुवा गीतिविशेषः; सा च पञ्चधा; यदाह भरतः,—"ध्रुवा तु गीतिभेदोऽयमिति; प्रावेशिकी निष्क्रामकी परिक्रामणप्रवर्त्तितिः। उत्थापनी तु पञ्चम्यो ध्रुवा नाट्यार्थसिद्धये॥ तत्र प्रावेशिकी ज्ञेया प्रवेशे नाटयोगतः॥" इति च।

(ग) कमलयोनिजन्मनः ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य। मुनेः वशिष्ठस्येत्यर्थः। आयतनात् आश्रमात्।

(घ) ऋत्विजा पुरोहितेन।

(ङ) वाचिकं सन्देशवचनं, "सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्" इत्यमरः।

(च) तयोः परस्परं कथयतोः वामदेव दशरथयोरित्यर्थः। तृतीयेन, जनेनेति शेषः। न भवितव्यं न तत्र गन्तव्यमिति यावत्, उभयोर्विश्रम्भालापस्य व्याघातसम्भवादिति भावः।

(छ) अनन्तरकरणीयाय अतःपरं कर्त्तव्यानुष्ठानाय।

(ज) प्रस्तावना प्रस्तावयति सूचयति नाटकीयवस्तु अनयेति व्युत्पत्त्या प्रस्तुतसूचिका मिथः सम्भाषा इत्यर्थः। तदुक्तं दर्पणे—"नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा॥" इति।

(झ) अनुशासनम् उपदेशवचनम्।

वामदेवः ।—

मधुकैटभदानवेन्द्रमेदःप्लवविस्रा विषमेव मेदिनीयम् ।
अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभिश्चिरमेनामुपभुञ्जते नरेन्द्राः ॥ १४ ॥

दशरथः । (सविमर्शस्मितम्) । सखे वामदेव !—

तस्याज्ञयैव परिपालयतः प्रजा मे
कर्णोपकण्ठपलितङ्करणी जरेयम् ।
यद्गर्भरूपमिव मामनुशास्ति सर्व-
मद्यापि तन्मयि गुरोर्गुरुपक्षपातः ॥ १५ ॥

मधुकैटभेति ।—मधुश्च कैटभश्च तयोः तदाख्ययोः, दानवेन्द्रयोः दैत्यराजयोः, मेदसा वसया, "स्यान्मेदस्तु वपा वसा" इत्यमरः; प्लवेन आप्लवनेन, आच्छादितत्वेनेत्यर्थः, पूरणेन इति यावत्, विस्रा आमगन्धवती, "विस्रं स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः, अत एव मेदिनी मेदोबहुला, मेदोयोगादिति भावः, इयं पृथिवी, विषमेव अभोग्यैवेत्यर्थः, दौर्गन्ध्यादिति भावः, अत वासे लोकानां शरीरेषु विविधदुष्कृतयोगात् दुर्गन्ध एव बाधते इति तात्पर्य्यम्, यदि पक्षान्तरे, अथवा दौर्गन्ध्यात् वासायोग्ये ऽपीत्यर्थः, यद्वा—यदि सम्भावनायां, मन्ये इत्यर्थः, नरेन्द्राः राजानः, स्वकैः स्वकीयैः, यशोभिः कीर्त्तिभिः, प्रजारञ्जनजनितैरिति भावः, एनां मेदिनीम्, अधिवास्य यशःसौरभैः संस्कृत्य, "संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम्" इत्यमरः, चिरं दीर्घकालम् उपभुञ्जते, वासायोग्यामपि इमां नरेन्द्रा एव स्वकीययशःसौरभैः सुरभिं कृत्वा वासयोग्यां कुर्वन्ति उपभुञ्जते च, अतः सर्वैरेव यशो मुहुः आचरितव्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ १४ ॥

तस्येति ।—तस्य गुरोः, आज्ञयैव आदेशेनैव, प्रजाः परिपालयतः परिरक्षतः, मे मम, इयं जरा वार्द्धकं, कर्णोपकण्ठयोः कर्णसमीपस्थप्रदेशयोः, तत्रत्यकेशनिचयानामित्यर्थः, "समीपे निकटासन्न···उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा—" इत्यमरः; पलितङ्करणी जराजनितशौक्ल्यजननीत्यर्थः, कर्णान्तवर्त्तिनः केशनिचयाः परिपक्वा इति भावः, "पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ" इत्यमरः, आशैशवं वार्द्धकं यावत् तदाज्ञयैव प्रजाः पालयामीति निष्कर्षः, अद्यापि गुरुः वशिष्ठः, गर्भरूपमिव शिशुं स्वपुत्रमिव, मां सर्वम् अनुशास्ति उपदिशति, इति यत् तत् मयि गुरुर्महान्, पक्षपातः स्नेहो यस्य तादृशः; इति मन्ये इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

वामदेवः । महाराज ! किमुच्यते, समानवृत्तेरपि क्वचिदेव कस्यचित्तारामैत्रकम् ( ञ ) । तथा हि, स तत्रभवान्—

साधारणो रघूणां गुरुर्भवन्नपि विशेषदृष्टिस्ते ।
नामोदयति कमिन्दुः ? कुमुदं पुनरस्य सर्वस्वम् ॥ १६ ॥

दशरथः । वामदेव ! मम हि गुरुवचनश्रवणतृष्णामङ्कुशी-करोति ( ट ) श्रोत्रवृत्तिरिन्द्रियान्तरानुसारिणी ( ठ ) हृदय-महाराजस्य ; तत् किञ्चिदपरम् ( ड ) अवशिष्यते ?

वामदेवः । महाराज ! निःशेषमभिहितम् । इमां तु सर्वसन्देशसङ्क्षेपकारिकां कारिकाम् ( ढ ) अतिप्रयत्नेन भगवान् भवन्तमनुस्मारयति । ( ण )

(ञ) समानवृत्तेः समाना साधारणी वृत्तिः व्यापारः, अनुशासनरूप इत्यर्थः, यस्य तथाभूतस्यापि, सर्वेषु जनेषु समदर्शिनोऽपीत्यर्थः, कस्यचित् जनस्य, क्वचिदेव जने, तारामैत्रकं स्वतःसिद्धा चक्षुःप्रीतिः, नक्षत्रयोगकृता प्रीतिर्वा । "अक्षिपुत्र्यां नक्षत्रे तारोक्ता वालुकोषिति" इति विश्वः ।

साधारण इति ।—रघूणां रघुवंशीयानां, साधारणः तुल्यरूपः, गुरुः भवन्नपि ते तव, त्वयीत्यर्थः, सम्बन्धविवक्षया षष्ठी , विशेषदृष्टिः अत्यन्तमनुरागीत्यर्थः ; तथा हि, इन्दुश्चन्द्रः, कं जनं, न आमोदयति ? न प्रीणयति ? सर्वमेव आमोदयतीत्यर्थः, पुनः किन्तु, कुमुदं कैरवम्, अस्य इन्दोः, सर्वस्वं परमप्रियमिति भावः । प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—"प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्य-साम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥" इति । आर्य्यावृत्तं—"यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्य्या ॥" इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(ट) गुरुवचनेति ।—गुरुवचनस्य, श्रवणे या तृष्णा लालसा, आग्रह इति यावत् ताम् । अङ्कुशीकरोति अनङ्कुशम् अङ्कुशं हस्तिशासनदण्डविशेषं तादृशं करोति ।

(ठ) इन्द्रियान्तरानुसारिणः इन्द्रियान्तरं श्रोत्रव्यतिरिक्तं चक्षुरादिकम्, अनु-सरति अनुधावतीति तथोक्तस्य ।

(ड) अपरम् अन्यत्, वक्तव्यमिति शेषः ।

(ढ) सर्वेति ।—सर्वेषां सन्देशानां वाचिकानां, सङ्क्षेपः सङ्क्षेपः, तस्य कारिकां कारणीं कारिकां श्लोकं, "कारिका तु कृतौ श्लोके" इति विश्वः ।

दशरथः । (सादरम्) । अवहितोऽस्मि । किमाज्ञापयति ?

वामदेवः ।—

हुतमिष्टं च तप्तं च धर्मश्चायं कुलस्य ते ।
गृहात् प्रतिनिवर्त्तन्ते पूर्णकामा यदर्थिनः ॥ १७ ॥

दशरथः । (सहर्षम्) । सुष्ठु, शिरसि कृतमाचार्य्यवचनम् ।

किञ्च—

अस्मद्गोत्रमहत्तरः क्रतुभुजामाद्यो रवि-
र्यज्वानो वयमद्य ते भगवती भूरद्य राजन्वती ।
अद्य त्वं बहु मन्यते सहचरैरस्माभिराखण्डलो
येनैतावदुदन्वतीपतिरपि स्वेनानुगृह्णाति नः ॥ १८ ॥

---

(क) अनुधारयति श्रुतिविषयं प्रापयति, श्रुतिपथं नेतुमनुरुध्यतीत्यर्थः ।

हुतमिति ।—अर्थिनः याचकाः, पूर्णकामाः सफलमनोरथाः सन्तः, गृहात् राजभवनात्, प्रतिनिवर्त्तन्ते प्रतिगच्छन्ति, इति यत्, एतत् ते तव, कुलस्य वंशस्य, हुतं "क्तेऽभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् होमः इत्यर्थः, दर्वोहोमेन अग्नौ द्रव्यप्रक्षेपः इति यावत्, एवम् "इष्टं" "तप्तम्" इत्यत्रापि अवगन्तव्यम्, इष्टम् अग्निहोत्रादिकः क्रतुः, तप्तं तपश्चरणम्, अयं धर्मश्च अवश्यकर्त्तव्यः कार्य्यविशेषश्च । यद्वा—हुतं होमः कृतः, इष्टं यागोऽनुष्ठितः, तप्तं तपश्चरणं कृतं, नवाभूदिति शेषः, न किन्तु, ते कुलस्य अयं धर्मः विशेषतः, यत् अर्थिनः पूर्णकामाः गृहात् प्रतिनिवर्त्तन्ते इति । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १७ ॥

अस्मदिति ।—अस्य अस्माकं गोत्रस्य वंशस्य, महत्तरः अतिमहान्, आदिपुरुष इत्यर्थः, रविः सूर्यः, क्रतुभुजां देवानाम्, आद्यः श्रेष्ठः, अभूदिति शेषः । वयम् अद्य ते यज्वानः विधिना कृतयज्ञाः, अभूमेति शेषः, "यज्वा तु विधिनेष्टवान्" इत्यमरः, अद्य भगवती भूः पृथिवी, राजन्वती शोभनराजशालिनीत्यर्थः, "सुराज्ञि देशे राजन्वान्" इत्यमरः; अद्य आखण्डलः इन्द्रः, अस्माभिः सहचरैः, त्वं स्वपतिपाल्य, त्रिलोकीराज्यमिति यावत् बहु मन्यते समधिकमाद्रियते इत्यर्थः, येन हेतुना उदन्वतीपतिः वशिष्ठोऽपि, स्वेन आत्मना, स्वयमित्यर्थः, नः अस्मान्, एतावत् समधिकमिति भावः, अनुगृह्णाति, उपदेशदानेनेति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

वामदेवः । राजर्षे ! सहजानुभावगम्भीरमहिमानो (त) यूयमेव तादृशाय यशसे । (थ) वयं तु केवलमुपदेष्टारः,—

उन्मुद्रयति हि कुमुदाकरमशरच्छिशानिशातनिस्तुषोऽपि
तुषारकिरणः ।
स पुनः किमुच्यते भगवान् द्वितीयपरमेष्ठी वशिष्ठः ? ॥ १९ ॥

अपि च—

इदं वो याज्यानामुदितमुदितं यत्र कुलमभूत्
यदिष्टं वा कुर्वन्नत्र सगरः पूर्त्तमुदधिम् ।
असौ पूर्वेषां ते सुचरितपताका यदमर-
स्रवन्ती कृत्स्नोऽयं त्रिभुवनगुरोस्तस्य विभवः ॥ २० ॥

---

(त) सहजेति ।—सहजः स्वाभाविकः, यः अनुभावः प्रभावः, तेन गम्भीरः दुरवगाहः, महिमा माहात्म्यं येषां तथाविधाः ।

(थ) यशसे तत्तत्सुकृतानुष्ठानजनितकीर्त्तये, प्रभवथेति शेषः ।

उन्मुद्रयतीति ।—शरदः शरत्कालस्य, निशा रात्रिः, तया निशातः तेजितः, समुज्ज्वल इत्यर्थः, तथा निस्तुषः निरावरणः, निर्मल इति यावत्, स न भवतीति अशरच्छिशानिशातनिस्तुषः अपि वर्षाकालीनोऽपीति भावः, तुषारकिरणः शीतरश्मिः, चन्द्र इत्यर्थः, कुमुदाकरं कैरवनिचयं, तदाधारजलाशयं वा, उन्मुद्रयति हि विकाशयत्येव, सः पुनः द्वितीयपरमेष्ठी अपरो ब्रह्मा, वशिष्ठः कुः पृथिवी, तस्याः मुदः आनन्दस्य, आकरः आश्रयं तं भवन्तमिति भावः, उन्मुद्रयतीति किम् उच्यते ? किं कथ्यते ? अत्र किं वक्तव्यमिति भावः । शीतरश्मेस्तु कदाचित् मलिनता कदाचिन्निर्मलता च अस्य तु भगवतः सदैव निर्मलत्वमित्याशयेन द्वितीयपरमेष्ठीत्युक्तम् । कुमुदाकरं ग्रन्थ—"एकादशभिर्वर्णैरष्टादशभिः क्रमादुभौ पादौ । तत् कुमुदाकरवृत्तं चरमौ तु दशाक्षरौ यस्य ॥" इति तल्लक्षणात् ॥ १९ ॥

इदमिति ।—याज्यानां यजमानानां वः युष्माकम्, इदं कुलम् उदितम् उदितम् अतिशयेन उदितं, वर्द्धितमित्यर्थः उदितं मुदितञ्चेति उदितमुदितं वा अभूत् इति ; यत्र, वा अथवा, इष्टं यज्ञं, कुर्वन् सगरः उदधिं समुद्रं, पूर्त्तं खातं, "पूर्त्तं त्रिषु पूरिते स्यात् क्लीबे खातादिकं मतम्" इति मेदिनी, अकृत खातवानिति यत्, ते तव, पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां सुचरितपताका सुकृत्य वैजयन्तीस्वरूपेत्यर्थः, असौ

किञ्च—

कौशिकस्वीकृतस्यापि यदाज्ञाऽतिक्रमादभूत्।
त्रिशङ्कोरुपभोगाय न द्यौरपि न भूरपि ॥ २१ ॥

( प्रविश्य )।

प्रतीहारी। जयतु जयतु देवः। देव! भगवान् कौशिको द्वारमध्यास्ते।

दशरथः। ( ससम्भ्रमम् )। किं कौशिकः !!

वामदेवः। अहं तमुपेत्य श्रौतेन (ढ) विधिना पुरस्कृत्य (ध) प्रवेशयामि तपोनिधिम्। ( इति प्रतीहार्य्या सह निष्क्रान्तः )।

दशरथः। ( सहर्षम् )—

यः स्वदेहं परितक्ष्य टङ्कैस्तपोमयैर्ब्राह्मणमुच्चकार।
परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः स गाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ॥ २२ ॥

---

अमरस्रवन्ती सुरनदी, मन्दाकिनीत्यर्थः, "अथ नदी सरित्। स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा" इत्यमरः; इति यत् अय कृत्स्नः समयः, तस्य प्रसिद्धस्य, त्रिभुवनगुरोः वशिष्ठस्य, विभवः प्रभावः; वशिष्ठप्रभावेणैव तव पूर्वपुरुषाः तादृशानि महान्ति कर्माणि साधयामासुरिति तात्पर्य्यम्। शिखरिणी वृत्तम् ॥ २० ॥

कौशिकेति।—यस्य वशिष्ठस्य, आज्ञाऽतिक्रमात् आदेशलङ्घनात् हेतोः, कौशिकेन विश्वामित्रेण, स्वीकृतस्य त्वां सशरीरं स्वर्गं प्रेषयिष्यामीति अङ्गीकृतस्यापि, त्रिशङ्कोः तदाख्यनरपतेः, द्यौरपि स्वर्गोऽपि, न, भूरपि भूमिरपि, उपभोगाय आश्रयाय, न अभूत्। अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ २१ ॥

( ढ ) श्रौतेन श्रुतिर्वेदः तद्विहितेन।

( ध ) पुरस्कृत्य परितोष्य, अग्रेकृत्य इति वा।

य इति।—यः तपोमयैः टङ्कैः पाषाणविदारकास्त्रभेदैः, "टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः, स्वदेहं परितक्ष्य तनूकृत्य, खण्डीकृत्येत्यर्थः, विशोध्य इति भावः, ब्राह्मणं ब्रह्मसम्बन्धि, देहमिति शेषः, उच्चकार उच्चैः कृतवान्, ब्राह्मणं देहं बहुमेने इत्यर्थः, अत्यन्तब्रह्मतेजःपूर्णं चकारेति यावत्, परोरजोभिः रजोगुणात् परैः, रजोगुणातिशायिभिरित्यर्थः, स्वगुणैः निजैः सात्त्विकैः गुणैरित्यर्थः, अगाधः अतल-

( ततः प्रविशति वामदेवोपदिश्यमानवर्त्मा विश्वामित्रः )।

विश्वामित्रः। सखे वामदेव! त्वमधुनैव वशिष्ठाश्रमादागतोऽसि। कच्चित् कुशली तावदरुन्धतीनाम्ना पतिव्रतामयेन ज्योतिषा सहचरितधर्मा (न) तत्रभवान् मैत्रावरुणिः (प)।

वामदेवः। विशेषेण (फ) पुनरद्य याज्यकुलमुपतिष्ठमाने (ब) चिरन्तनप्रणयिनि कौशिके।

विश्वामित्रः। सखे वामदेव! चिरेण दशरथो द्रष्टव्य इति सर्वमनोरथानामुपरि वर्त्तामहे।

वामदेवः। (सविनयम्)। भगवन् कुशिकनन्दन! धन्यः खल्वयं राजा सावित्रः, (भ) यमेवमनुरुध्यन्ते (म) भवन्तोऽपि।

विश्वामित्रः। सखे! धन्य एवायं—

नमन्नृपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिन-

स्फुरच्चरणपल्लवप्रतिपदोक्तदोःसम्पदा।

---

स्पर्शः, दुरवगाह इत्यर्थः, स गाधिपुत्रः विश्वामित्रः अपि, गृहान्, ममेति शेषः, उपैति आगच्छति, अहो! महाभाग्य ममेति भावः॥ २२॥

(न) सहचरितः सहानुष्ठितः, धर्मः येन तथाभूतः, "सस्त्रीको धर्ममाचरेत्" इति शास्त्रादिति भावः।

(प) मैत्रावरुणिः मित्रस्य वरुणस्य तयोरपत्यं पुमान् मैत्रावरुणिः। पुरा ब्रह्ममानसजनितं देहमपहाय तपस्यतोर्मित्रावरुणयोस्तेजसा ऊर्वशीगर्भे सम्भूत इति पुराणात् मैत्रावरुणीत सञ्ज्ञाबीजं ज्ञातव्यम्।

(फ) विशेषेण कुशलीति शेषः।

(ब) याज्यकुलं याज्यस्य यजमानस्य दशरथस्य, कुलं गृहमित्यर्थः। उपतिष्ठमाने समागच्छतीत्यर्थः।

(भ) सावित्रः सूर्यवंशीयः।

(म) अनुरुध्यन्ते अभिनन्दन्ति।

नमदिति।—नमन्ती प्रणिपतन्ती, या नृपतिमण्डली राजचक्रं, तस्या मुकुटानां

अनेन ससृजेतरां तुरगमेधमुक्ताभ्रम-
त्तुरङ्गखुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥ २३ ॥

(पुरोऽवलोक्य सहर्षम्)—

चिरादक्ष्णोर्जाड्यं शमयति समस्तासुरवधू-
कचाकृष्टिक्रीडाप्रसभसुभगम्भावुकभुजः ।
त्रिलोकीजङ्घालोज्ज्वलसहजतेजा मनुकुल-
प्रसूतिः सुत्राम्णो विजयसहकृत्वा दशरथः ॥ २४ ॥

सखे वामदेव ! इयमनेन पीयूषतुषारसीकरासारवर्षिणी सुजनसभाङ्कौतुकमिपलेखा पौरस्त्येनेव मरुता लोकनाथेन सहस्रशिखरीक्रियते (ख) ।

---

किरीटानां चान्द्रमसा ज्योत्स्नया, प्रभयेति यावत्, दुर्दिनं सान्द्राभ्रमिति यावत्, तत् यथा तथा, स्फुरत् राजत्, यशःपल्लव तेन प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिक्षणमिति वा, उप्ता कथिता, प्रकटितेति यावत्, दोःसम्पत् बाहुबलसम्पत् यस्य तथोक्तेन, समाजेति भाव, अनेन दशरथेन, मेदिनी पृथिवी, तुरगमेधेषु अश्वमेधेषु, मुक्तानाम् अभिमन्त्र्य विसृष्टानाम्, अत एव भ्रमतां सर्वासु दिक्षु विचरतां, तुरङ्गाणां खुर-चन्द्रकप्रकरः चन्द्रकलाकारखुरचिह्नसमूहः, तेन दन्तुरा उन्नतानता, व्याप्तेति यावत्, ससृजेतराम् अतिशयेन ससृजे, कृतेत्यर्थः । पृथ्वीवृत्तम्, "ज-सौ ज-स-य-ला वसु-ग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति तल्लक्षणात् ॥ २३ ॥

चिरादिति ।—समस्तानाम् असुराणां या वध्वः अङ्गनाः, तासां कचाकृष्ट्या केशाकर्षणेन या क्रीडा तया प्रसभं सततं, सुभगम्भावुकौ प्रीतिदौ, भुजौ बाहू यस्य तथोक्तः त्रिलोक्यां जङ्घालं प्रसरदिति भावः, उज्ज्वलं सहजं स्वाभाविकं, तेजः प्रतापः यस्य तथाभूतः मनुकुलं प्रसूतिः उद्भवः यस्य तथाविधः मनुवंशीय इत्यर्थः, सुत्राम्णः इन्द्रस्य, "सुत्रामा गोत्रभित् वज्री" इतीन्द्रपर्याये अमरः, विजये, असुराणामिति शेषः, सहकृत्वा सहकारी, दशरथः चिरात् बहुकालात् परम्, अक्ष्णोः नेत्रयोः जाड्यं जडतां, दर्शनाभावादिति भावः, शमयति निवारयति, चक्षुषी विकासयतीत्यर्थः, आनन्दयतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ख) पीयूषेति —पीयूषममृतमिव, तुषारं हिमं तस्य सीकराः कणाः, तेषाम् आसारवर्षिणी धारासम्पातिनी सुजनानां सभा, सभादि निजो भासते, अत्

वामदेवः। भगवन्! अद्य खलु दिलीपकुलकुशलकर्मकल्पलतानामङ्कुरग्रन्थिभिः (१) उदोर्य्यन्ते किसलयानि, (२) यदत्रभवानपि त्रिभुवनसनातनगुरुः (३) एवमस्मै नरेन्द्राय स्पृहयति (४)।

(इति परिक्रामतः)।

दशरथः। (सहर्षं ससम्भ्रममासनादुत्थायोपसृत्य च)। भगवन् कुशिकनन्दन! ऐक्ष्वाकः पङ्क्तिरथोऽभिवादयते (५)।

विश्वामित्रः। स्वस्ति भवते (६) सपरिवाराय।

(इति सर्वे यथोचितमुपविशन्ति)।

दशरथः। (सप्रश्रयम्)। भगवन् विश्वामित्र!—

कच्चित् कान्तारभाजा भवति परिभवः कोऽपि शौवापदो वा?
प्रत्यूहेन क्रतूनां न खलु मखभुजो भुञ्जते वा हवींषि?।

---

कौतुकम् आनन्दः, तस्य मघलेखा घनश्रेणी, पौरस्त्येन पूर्वदिग्भवेन, मरुता वायुना इव, लोकनाथेन नृपतिना दशरथेनेत्यर्थः, बहलीक्रियते बहलघनवती क्रियते, दशरथसाक्षात्कारजकौतुकं भूयसा परिवर्द्धितं इति भावः।

(१) दिलीपेति।—दिलीपस्य कुलं वंशः, तस्य कुशलकर्माणि कुशलानुष्ठानानि एव, कल्पलताः कल्पतरवः, तासाम् अङ्कुराः प्ररोहाः, तेषां ग्रन्थिभिः पर्वभिः।

(२) किसलयानि नवपल्लवाः। उदोर्य्यन्ते उद्भाव्यन्ते।

(३) अत्रभवान् पूज्यः। त्रिभुवनेति।—त्रिभुवनस्य सनातनः चिरन्तनः, गुरुः आचार्य्यः, विश्वामित्र इत्यर्थः।

(४) स्पृहयति आकाङ्क्षति।

(५) पङ्क्तिरथः पङ्क्तिः दश, दशसु दिक्षु गतः इत्यर्थः, रथो यस्य सः दशरथः, "पङ्क्तिः श्रेणिच्छन्दो दशसङ्ख्यादिषु स्त्रियाम्" इति मेदिनी; अभिवादयते प्रणमति।

(६) स्वस्ति शुभं, भूयादिति शेषः।

कच्चिदिति।—कान्तारभाजाम् अरण्यवासिनां, कोऽपि शौवापदः श्वापदकृतः, परिभवः तिरस्क्रिया, पीडेति यावत्, कच्चित् भवति वा? भवति किम्? मखभुजो

कर्त्तुं वा कश्चिदन्तर्वसति वसुमतीदक्षिणः सप्ततन्तुः ?
यत्सम्प्राप्तोऽसि ? किं वा रघुकुलतपसामीदृशोऽयं विवर्त्तः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रः । ( विहस्य ) ।—

जनयति त्वयि वीर ! दिशां पती-
नपि गृहाङ्गनमात्रकुटुम्बिनः ।
रिपुरिति श्रुतिरेव न वास्तवी
प्रतिभयोन्नतिरस्तु कुतस्तु नः ? ॥ २६ ॥

अपि च—

---

सप्ताग्निनो देवाः, "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः; प्रत्यूहेन विघ्नेन, यज्ञस्येति शेषः, क्रतूनां यज्ञानां, हवींषि न खलु नैव, भुञ्जते वा ? वा अथवा, वसुमती पृथिवी, दक्षिणा यस्य तथाविधः, सप्ततन्तुः यज्ञः, (कर्तुं) कर्त्तुं करणाय, अन्तः मध्ये, वसति कश्चित् ? किम् ? यत यतः, सम्प्राप्तः समागतः, असि ? भवसि ? किंवा रघुकुलतपसां रघुवंशोद्भवानां तपोऽनुष्ठानानाम्, ईदृशः अयं, विवर्त्तः ? परिपाकः ? रघुवंशीयानां तपःप्रभावेणैव भवादृशानां गृहागमनं सम्भवतीति भावः । स्रग्धरा वृत्तं, "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति तल्लक्षणात् ॥ २५ ॥

जनयतीति ।—हे वीर ! त्वयि भवति, दिशां पतीनपि दिक्पालानपि, नृपतीनपि इति वा, गृहाङ्गनमात्रे त्वदीयगृहप्राङ्गणे एव, कुटुम्बानि पोष्यवर्गाः, "कुटुम्बं पोष्यवर्गे च" इत्यमरमाला ; एषां सन्तीति तादृशान् कुटुम्बिनः सपरिवारावस्थितानिति यावत्, सततयज्ञानुष्ठानात् भयात् वेति भावः, जनयति कुर्वति सति, रिपुः शत्रुः, विघ्नादिरिति भावः, अस्माकमिति शेषः, इति एवं, श्रुतिरेव शब्दमात्रमेवेत्यर्थः, वर्त्तते इति शेषः, वास्तवी तात्त्विकी न, विघ्न इति शब्दमात्रमेव वर्त्तते, परन्तु विघ्नकृतां नामापि न श्रूयते इति भावः ; नः अस्माकं, तु पुनः, प्रतिभयस्य भयङ्करस्य, भयहेतोः शत्रोरित्यर्थो वा, शत्रुभ्यः भयस्य इति वा, "भयङ्करं प्रतिभयम्" इत्यमरः, "प्रतिभयं भये भीष्मे" इति च हैमः, उन्नतिः वृद्धिः, कुतः अस्तु ? भवतु ? न कुतोऽपि भयस्यावकाश इति भावः । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

दत्तेन्द्राभयविभ्रमाद्भुतभुजासम्भारगम्भीरया
त्वद्वृत्त्या शिथिलीकृतस्त्रिभुवनत्राणाय नारायणः ।
अन्तस्तोषतुषारसौरभमयश्वासानिलापूरण-
प्राणोत्तुङ्गभुजङ्गतल्पमधुना भद्रेण निद्रायते ॥ २७ ॥

दशरथः । (सवैलक्ष्यस्मितम्) (घ) । भगवन् विश्वामित्र ! अभ्यमित्रीणस्य तत्रभवतः सुनासीरस्य नासीरपूरकेण पदातिपरमाणुना (क) मयाऽपि कदाचिदुद्धृतं धनुः, यन्मूलः (ख) अयमलीकश्लोकप्रवादो भवन्तमाप्याययति (ग) ।

---

दत्तेति ।—दत्तम् इन्द्राय अभयं येन तादृशः विभ्रमः विलासः यस्य तथाभूतः, अत एव अद्भुतः विस्मयजनकः अलौकिकः इति यावत्, यः भुजयोः बाहुयुगलस्य, "अथ भुजा । द्वयोः बाहौ करे" इति मेदिनी, सम्भारः बलमित्यर्थः, तेन गम्भीरया उद्भटया, महत्या इति यावत्, तव वृत्त्या व्यापारेण, आचरणेनेत्यर्थः, पृथिवीपालनरूपेणेति यावत्, हेतुना त्रिभुवनस्य त्राणाय परिरक्षणार्थं, परिरक्षणे इति यावत्, शिथिलीकृतः शिथिलप्रयत्नीकृतः इत्यर्थः, उपेक्षमाण इति भावः, नारायणः अधुना अन्तस्तोषेण आन्तरसन्तोषेण, तुषारः शीतलः, समुद्रसलिलेनेति भावः, सौरभमयः शोभनगन्धपूर्णः, नाभिकमलसम्पर्कादिति भावः, यः श्वासानिलः निश्वासवायुः, नारायणस्येति शेषः, तेन आपूरणं परिपोषणं यस्य तथाभूतेन, प्राणेन तदाख्यवायुना, उत्तुङ्गः समुन्नतः, स्फीत इत्यर्थः, सर्पाणां वायुभुक्त्वादिति भावः, भुजङ्ग एव शेष एव, तल्पः शय्या यत्र तत् यथा तथा, भद्रेण सुखेन, निद्रायते स्वपिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(घ) सवैलक्ष्यस्मितं सलज्जमन्दहासम् ।

(क) अभ्यमित्रीणस्य अमित्रान् शत्रून्, अभिमुखं गतस्य सामर्थ्येन शत्रूणामभिमुखं गच्छतः इत्यर्थः, "यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति । सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ॥" इत्यमरः ; सुनासीरस्य इन्द्रस्य, "वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः" इतीन्द्रपर्याये अमरः, नासीराणां सेनामुखानाम्, अग्रगामिसेनानां वा, "नासीरोऽग्रयानरि" इति विश्वः ; पूरकेण सङ्ख्यापूरकेण, सङ्ख्यावृद्धिकारिणेत्यर्थः, पदातिपरमाणुना क्षुद्रपदातिनेत्यर्थः ।

(ख) यन्मूलः यन्निबन्धनः ।

(ग) आप्याययति प्रीणयति ।

विश्वामित्रः । (सोत्प्राशमिव) । सखे !—

त्रैलोक्याभयलग्नकेन भवता वीरेण विस्मारित-
स्तत्कौसृतमुहूर्त्तमखण्डनधनुःपाण्डित्यमाखण्डलः ।
किञ्चाजस्रमखार्पितेन हविषा सम्फुल्लमांसोल्लस-
त्सर्वाङ्गीणवलीविलुप्तनयनव्यूहः कथं वर्त्तते ॥ २८ ॥

वामदेवः । महाराज भूकश्यप ! यथाऽऽह भगवान् कौशिकः (घ) । स्वयमनेकधा सुधर्मायामध्यवोचतम् (ङ) अहमपि ब्रवीमि—

त्वय्यर्द्धासनभाजि किन्नरगणोद्गीतैर्भवद्विक्रमै-
रन्तःसम्भृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्तौ कृती ।

---

त्रैलोक्येति ।—आखण्डल इन्द्रः, त्रयाणां लोकानां समाहारः त्रिलोकी सा एव त्रैलोक्यं त्रिभुवनं, तस्य अभये निर्भयतायां, लग्नकेन प्रतिभूस्वरूपेण, वीरेण भवता तत् प्रसिद्धं, कौसृतस्य सेवया, मुहूर्त्तं क्षणिकं, अखण्डनम् अखण्डस्वरूपं, यत् धनुः रामधनुरिति इन्द्रधनुरिति च नामकं, तस्मिन् पाण्डित्यं कौशलं, विस्मारितः, निष्प्रयोजनत्वात्तद्धनुर्धरणस्येति भावः; किञ्च अपरञ्च, अजस्रम् अनवरतं, मखेषु यज्ञेषु, अर्पितेन दत्तेन, हविषा हवनीयद्रव्येण, सम्फुल्लं प्रवृद्धं, यत् मांसं तेन उल्लसन्ती उद्गच्छन्ती, या सर्वाङ्गीणा सर्वाङ्गव्यापिनी, वली चर्मशैथिल्यं, तया विलुप्तः विनष्टः, समाच्छन्न इति यावत्, नयनव्यूहः नेत्रसमूहः, सहस्रनयना-नोति भावः यस्य तथाभूतः सन्, कथम् इत्यत्र अपीति पदमध्याहृत्य अन्वयः कर्त्तव्यः, कथमपि अतिकष्टेन, वर्त्तते। हविर्भुक्त्वात् अनवरतहविर्भोजनेन शरीरस्थौल्यं, तेन च वलीनां प्रभूतत्वं, वलीभिश्च नेत्राणां समाच्छादनमिति सततैवापरिहार्येण क्लेशेन तिष्ठतीति निष्कर्षः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(घ) भूकश्यप । भुवि पृथिव्यां, कश्यपमुनेरवतार इव स्थितः, विप्रगणवत्सलत्वादिति भावः। भगवान् कौशिकः विश्वामित्रः, यथा आह ब्रवीति, तथेति शेषः।

(ङ) सुधर्मायां सुष्ठु धर्मः यस्यामिति तदाख्यायां देवसभायामित्यर्थः, "स्यात् सुधर्मा देवसभा" इत्यमरः; अनेकधा बहुवारम्, अध्यवोचतं प्रत्यवोचत्, इत्यन्वयः।

त्वय्यीति ।—त्वयि अर्द्धासनभाजि आसनार्द्धासीने सति, इन्द्रस्येति शेषः,

उन्मीलद्भवदीयदक्षिणभुजारोमाञ्चविद्धोच्चर-
द्बाष्पैरेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ २९ ॥

दशरथः। (सस्मितम्)। वामदेव! त्वमपि भगवन्तं गाधिनन्दनमनुप्रविष्टोऽसि (च)—

एतस्मै समराङ्गनप्रणयिने तिष्ठेत कः प्रज्वल-
द्दम्भोलिद्युतिमण्डलोद्भटभुजस्तम्भाय जम्भारये ?।
निर्यद्भिर्बहिरेष रोषदहनज्योतिःस्फुलिङ्गैरिव
स्वै रज्यद्भिरपीक्षणैः समतनोदाग्नेयमस्त्रं द्विषाम् ॥ ३० ॥

---

किन्नराणां देवयोनिविशेषाणां, गणैः समूहैः, उद्गीतैः उच्चैः गान्धारग्रामेण कीर्त्तितैः, भवतः विक्रमैः शौर्य्यैः, असुरपराजयव्यापारैरिति यावत्, अन्तः मनसि, सम्भृतः सञ्जातः, मत्सरः विद्वेषः यस्य तथाभूतोऽपि, मां परित्यज्य एनं मर्त्यमुपस्तुवन्तीति ईर्ष्याकुलितचित्तोऽपीति यावत्, आकारस्य चित्तविकारजनितमुखरागान्यादेः मत्सरचिह्नस्य, गुप्तौ संवरणे, कृती दक्षः, भगवान् परमैश्वर्य्यवान्, आखण्डलः इन्द्रः, उन्मीलद्भिः गानश्रवणात् उद्गच्छद्भिः, भवदीयदक्षिणभुजायाः तव दक्षिणबाहोः, इन्द्रस्य वामभागावस्थितत्वादिति भावः, रोमाञ्चैः पुलकैः, विद्धानि संसृष्टानि, अत एव उच्चरन् उद्गच्छन्, वाष्पः अश्रुजलं येभ्यः तथाभूतैः, विलोचनैः नेत्रैः, आनन्दं हर्षं, सङ्गीतश्रवणजमिति भावः, अभिनयति प्रकाशयति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

(च) अनुप्रविष्टोऽसि अनुसृतोऽसि, अनुसरसीत्यर्थः।

एतस्मा इति।—प्रज्वलता प्रदीप्यमानेन, दम्भोलेः वज्रस्य, द्युतिमण्डलेन प्रभानिचयेन, उद्भटौ दारुणौ, भुजावेव स्तम्भौ यस्य तथाभूताय, समराङ्गनप्रणयिने सङ्ग्रामभूमिप्रियाय, सर्वदा युद्धक्षेत्रवर्त्तिने इत्यर्थः, एतस्मै जम्भारये जम्भासुरशत्रवे इन्द्राय, कः तिष्ठेत ? कः आत्मनो युद्धाभिप्रायं प्रकाशयेत् ? युद्धार्थी सन् एतत्समीपे कस्तिष्ठेत् ? न कोऽपीत्यर्थः। एषः इन्द्रः, बहिः निर्यद्भिः निर्गच्छद्भिः, रोष क्रोध एव, दहनः अग्निः, तस्य ज्योतिषां शिखानां, स्फुलिङ्गैरिव कणैरिव, "त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः" इत्यमरः; रज्यद्भिः रक्ततां गच्छद्भिः, स्वैः निजैः, ईक्षणैः नेत्रैरपि, द्विषां शत्रूणां, प्रतीति शेषः, आग्नेयम् अस्त्रं समतनोत् विस्तारितवान्, ववर्षेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

विश्वामित्रः। (सगौरवं दशरथबाहुमालम्ब्य)। राजर्षे! वसिष्ठशिष्य!—

संवृत्तोऽयं यदि तव भुजच्छायया सम्प्रतीन्द्रो
निर्विघ्नश्रीरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः?।
इक्ष्वाकूणां लिखितपठिता स्वर्वधूगण्डपीठ-
क्रीडापत्रप्रकरमकरीपाशुपाल्यं हि वृत्तिः॥ २१॥

दशरथः। भगवन् सर्वाद्भुतनिधे! (क) भगवन्तमनुगन्तुमुक्तिप्रत्युक्तिकया के वयम्? (ख)। एवं किल त्रिशङ्कुसङ्कीर्त्तनोपाख्यानपारदृश्वानः (ग) पौराणिकाः कथयन्ति—

त्रासोत्कम्पत्रिदशपरिषन्मौलिमाणिक्यमाला-
बालादित्यप्रकरकिरणस्मेरपादारविन्दे।

---

संवृत्त इति।—यदि अयम् इन्द्रः तव भुजच्छायया बाहुबलाश्रयेण, सम्प्रति निर्विघ्नश्रीः निर्विघ्ना विघ्नविरहिता, श्रीः सम्पत् यस्य तादृशः, संवृत्तः सञ्जातः, तदा इयं ते तव, अभिनवा नूतना, प्रशस्तिः प्रशंसा, सुख्यातिरित्यर्थः, कीदृशी? का? नेयं तव अभिनवा प्रशस्तिः, अपि तु कुलक्रमागतैवेत्याह, इक्ष्वाकूणामिति।—स्वर्वधूनां सुरसुन्दरीणां, गण्डपीठेषु कपोलदेशेषु, यः क्रीडापत्रप्रकरः विलासार्थं विरचितपत्रावलीसमूहः, तत्र या मकरी मकराख्यजलजन्तुस्त्री चित्रितेति भावः, तस्याः पाशुपाल्यं रक्षेति यावत्, असुरभयदूरीकरणेन तासां चेतसः प्रफुल्लतासम्पादकतया इति भावः, इक्ष्वाकूणां लिखितपठिता लिखिता पठिता च, प्रसिद्धैवेति यावत्, वृत्तिः व्यापारः, कुलधर्म इत्यर्थः। मन्दाक्रान्ता वृत्तं, "मन्दाक्रान्ताम्बुधि-रस-नगैर्मो भ-नौ तौ गयुग्मम्" इति तल्लक्षणात्॥ २१॥

(क) सर्वाद्भुतनिधे! सर्वाश्चर्याश्रय!

(ख) अनुगन्तुम् अनुसर्तुम्। उक्ति-प्रत्युक्तिकया वचन-प्रतिवचनेनेत्यर्थः। वयं के? न केऽपीत्यर्थः, न समर्था वयमिति भावः।

(ग) त्रिशङ्क्विति।—त्रिशङ्कोः तदाख्यनृपतेः, सङ्कीर्त्तनं चरितवर्णनं यत्र तादृशं, यत् उपाख्यानम् आख्यायिका, तस्य पारदृश्वानः पारगामिनः, तदभिज्ञा इति यावत्।

त्रासेति।—त्रासेन भयेन, उत्कम्पः उच्चैः कम्पः यस्याः तथाभूता, या त्रिदश-

प्राचीमेतां भुवनरचनामन्यथा निर्मिमाणे
कार्पण्योक्तीस्त्वयि रचितवानन्तरायं महेन्द्रः ॥ १२ ॥

( विहस्य )।

जवाटाराङ्कं त्वामुपनमति वर्गे दिविषदा-
मपव्यस्तो मन्दैरजनि रथहंसैः कमलभूः।
नियच्छामो जिह्वां न तव चरितेभ्यः किमुत ते
सुधासध्रीचीनामतिपतति वाचामवसरः ॥ १३ ॥

( बद्धाञ्जलिः )। भगवन्! प्रसीद तावत्; उत्तरोत्तरेषां

परिषत् देवसभा, सभास्थदेववृन्दमित्यर्थः, तस्या मौलिषु किरीटेषु, या माणिक्यमाला माणिक्याख्यरत्नविशेषस्रजः, ता एव बालादित्यप्रकरकिरणाः नवोदितद्वादशसूर्यप्रभाः, तैः स्मेरं विकसितं, रञ्जितमिति भावः, पादारविन्दं चरणकमलं यस्य तथाभूते, त्वयि भवति, एतां वर्त्तमानां, प्राचीं पूर्वतनीं, विधातृकृतामित्यर्थः, भुवनरचनां जगत्सृष्टिम्, अन्यथा अन्येन प्रकारेण, निर्मिमाणे कुर्वाणे सति, महेन्द्रः देवराजः, कार्पण्योक्तीः दीनवचनानि, 'कृपया एवं मा कुरु मा कुरु' इत्येवं रूपेणार्त्तस्वरेण प्रार्थनावाक्यानीति यावत्, अन्तरायं विघ्नं, सृष्टिविनिरोधं, रचितवान् कृतवान्। पुरा द्वितीयां सृष्टिं कर्त्तुमुद्यतं विश्वामित्रं भयोद्विग्ना देवाः समुपेत्य पादपतनेन दैन्यवचसा च प्रसादयामासुरिति पुराणवार्त्ता। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२ ॥

जवादिति।—दिविषदां देवानां, वर्गे गणे, त्वां भवन्तम्, आराद्धुं सन्तोषयितुं, जवात् वेगात्, सत्वरमिति यावत्, उपनमति उपगच्छति सति, मन्दैः मन्थरगामिभिः, रथहंसैः रथयोजितहंसैः उपलक्षितः, हंसवाहितरथारूढ इत्यर्थः, कमलभूः ब्रह्मा, अपव्यस्तः पश्चात्स्थित इत्यर्थः, अजनि संवृत्तः, हंसानां मन्थरगामितया सत्वरं गन्तुमक्षमत्वादिति भावः; वयं तव चरितेभ्यः चरितकीर्त्तनेभ्यः, जिह्वां रसनां, न नियच्छामः न निवारयामः, किमुत? अत्र किं वक्तव्यम्? नैव तव चरितवर्णने निवर्त्तामहे इत्यर्थः; यद्वा—किमुत इति विकल्पे अथवा इत्यर्थः, "आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च" इत्यमरः; सुधासध्रीचीनाम् अमृतसहचरीणां, पीयूषसदृशमनोहारिणीनामित्यर्थः, ते तव वाचाम् अवसरः समयः, अतिपतति अतिवर्त्तते, अस्माकं वचनानि तव वचनावसरमदत्त्वैव प्रसरन्ति इत्यर्थः, किमर्थमागमनं श्रोतुमिच्छामीति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥

महोत्सवानां (ञ) कदाचिदपि न तृप्यन्ति पुंसां हृदयानि, यदियं त्वदुपस्थानसुलभसम्भावनाऽतिप्रसङ्गसङ्कीर्त्तननर्त्तकी (ट) मे चित्तवृत्तिर्नियोगानुग्रहाय स्पृहयति । अपि च—

एताभिस्तव कौतुकोक्तिभिरपि त्रैविद्यमूर्त्तेरिव
त्वष्टामरशिल्पिना दिनकृतोऽवच्छेदवेदाक्षरैः ।
पूताः स्मो वयमद्य यद्यपि तदप्याज्ञामपि स्यामहो !
वोढुं विष्टिरनर्घता रघुकुले कल्पान्तमुन्मीलतु ॥ २४ ॥

विश्वामित्रः । (विहस्य) । ऐन्दुमतेय ! (ठ) किमन्यत् नियोज्यं (ड)—

निर्मुक्तशेषधवलैरचलेन्द्रमन्थ-
सङ्क्षुब्धदुग्धमयसागरगर्भगौरैः ।

---

(ञ) उत्तरोत्तरैषाम् उत्तरोत्तरवर्त्तिनाम् । महोत्सवानामिति करणे षष्ठी ।

(ट) त्वदिति ।—तव उपस्थानेन उपस्थित्या, सुलभः सुप्रापः, स्वयमुपनत इत्यर्थः, यः सम्भावनाऽतिप्रसङ्गः समादरातिशयः, तस्य सङ्कीर्ते सङ्कीर्त्तने, नर्त्तकी नटी, तत्प्रहृष्टेत्यर्थः ।

एताभिरिति ।—यद्यपि वयम् एताभिः पूर्वोक्ताभिः, कौतुकोक्तिभिः परिहासवचनैः, अमरशिल्पिना विश्वकर्मणा, त्वष्टस्य तनूकृतस्य, शाणयन्त्रे समारोप्य उद्घर्षणेन मन्दप्रभीकृतस्येत्यर्थः, "तष्ट त्वष्टौ तनूकृते" इत्यमरः, त्रयाणां वेदानां समाहारः त्रिवेदी, सा एव त्रैविद्यं, तत् मूर्त्तिर्यस्य तथाभूतस्य त्रयीमयशरीरस्येत्यर्थः, दिनकृतः सूर्य्यस्य, अवच्छेदा एव खण्डभूतान्येव, यानि वेदाक्षराणि तैरिव पूताः स्मः पवित्रीकृता भवामः । पुरा किल तेजोऽसहमानया सूर्य्यपत्न्या संज्ञया पितृविश्वकर्माऽभिहितः सूर्य्यं यन्त्रोल्लिखितं कृत्वा किञ्चित् हीनतेजसमकरोदिति पुराणम् तदपि तथाऽपि, आज्ञा भवतः आदेशं, वोढुं सम्पादयितुं, विष्टिः कर्मकरः, "विष्टि कर्मकरे विष्टु" इति मेदिनी ; स्यां भवेयम्, अहो ! अनर्घता अमूल्यता, असाधारणत्वमित्यर्थः, अर्थिकामपूरणे इति भावः ; कल्पान्तम् आप्रलयं, रघुकुले उन्मीलतु प्रसरतु शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(ठ) ऐन्दुमतेय ! इन्दुमतीतनय !

(ड) नियोज्यम् आदेष्टव्यं, कर्त्तव्यमिति यावत् ।

राजन्निदं बहुलपक्षदलन्मृगाङ्क-

च्छेदोज्ज्वलैस्तव यशोभिरशोभि विश्वम् ॥ २५ ॥

पुनरिदानीमपि—

यशःस्तोमानुच्चैरुपचिनु चकोरप्रणयिनी-

रसज्ञापाण्डित्यच्छिदुरशशिधामभ्रमभरान् ।

अपि त्वत्तेजोभिस्तमसि शमिते रक्षतु दिशा-

मसौ यात्रामैत्रीं नभसि नितरामम्बरमणिः ॥ २६ ॥

किन्तु कतिपयरात्रमायुधसध्रीचा ( ढ ) रामभद्रेण सन्नि-

---

निर्मुक्तेति।—हे राजन्! निर्मुक्तः मुक्तकञ्चुकः, निर्मोकरहितः इत्यर्थः, "निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः" इत्यमरः, यः शेषः अनन्तनागः, तद्वत् धवलानि शुभ्राणि तैः, अचलेन्द्रः मन्दरगिरिः, तेन मन्थः विलोडनं, तेन सङ्क्षुब्धः समुच्छलितः, यः दुग्धमयसागरः क्षीरोदधिः, तस्य गर्भवत् अभ्यन्तर इव, गौराणि तैः, तथा बहुलपक्षे कृष्णपक्षे, "बहुला नीलिकायां...। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च—" इति मेदिनी, दलन् उन्मीलन्, यः मृगाङ्कच्छेदः चन्द्रखण्डः तद्वत् उज्ज्वलानि तैः, बहुलपक्षपदं शुक्लपक्षापेक्षया चन्द्रस्य स्पृहणीयत्वद्योतनायेति बोध्यम्; तव यशोभिः विश्वं जगत्, अशोभि अलङ्कृतम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २५॥

यश इति।—चकोरप्रणयिनीनां चकोरीणां, या रसज्ञा जिह्वा, "रसज्ञा रसना जिह्वा" इत्यमरः, तस्याः पाण्डित्यं नैपुण्यं, चान्द्रिकापानचातुर्य्यमिति यावत्; उक्तञ्च, "चकोर्य्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि" इति, तस्य छिदुरः भेदकः, यशसि चन्द्रिकाभ्रमात् तस्याः पाण्डित्यच्छेद इति व्यङ्ग्यम्; शशिधामभ्रमभरः चन्द्रकिरणभ्रान्त्यतिशयः येषु तान्, उच्चैः महतः, यशःस्तोमान् कीर्त्तिराशीन्, उपचिनु वृद्धिं नय, तथा तव तेजोभिः प्रतापैः, किरणैश्च, तमसि दुःखे अन्धकारे च, शमिते शान्तिं गमितेऽपि, असौ अम्बरमणिः सूर्य्यः, नभसि आकाशे, दिशां यात्रामैत्रीं गमनेन मित्रतां, नितरां केवलं, रक्षतु; तवैव तेजसा तत्कार्य्ये साधिते तस्य उदयस्य निरर्थकत्वेऽपि केवलमिदानीं दिक्षु भ्रमणं पूर्वमैत्रीरक्षणार्थमिति तात्पर्य्यम्। भ्रान्तिमान् अलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—"साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता" इति। शिखरिणी वृत्तम्॥ २६॥

( ढ ) आयुधसध्रीचा आयुधेन अस्त्रेण सह, अञ्चति गच्छति, विचरतीत्यर्थः; तादृशेन अस्त्रसहचरेण, अस्त्रधारिणेत्यर्थः। "यः सहाञ्चति सध्र्यङ् सः" इत्यमरः।

हितवैतानव्रतानाम् (घ) अस्माकमाश्रमपदं सनाथीकरिष्यति (ङ)। अपि च—

मध्येकृत्य घनं धिनोति जलधिः स्वैरम्बुभिर्मेदिनीं
हन्ति स्वैः किरणैस्तमिस्रमरुणं कृत्वाऽन्तराले रविः ।
त्वं रामान्तरितश्च पालय निजैरेव प्रतापैः प्रजा-
मीदृक्कोऽपि परोपकारसुहृदामेव स्वभावो हि वः ॥ २१ ॥

किञ्च—

इष्टः साक्षादसुरविजयी नाकिनां चक्रवर्त्ती
मात्स्यो न्यायः कथयति यथा वारुणी दण्डनीतिः ।

---

(घ) आहितेति।—आहितम् उपस्थितं, वैतानव्रतं यज्ञकर्म येषां तथोक्तानाम्। "वितानो यज्ञ उल्लोचे" इति मेदिनी।

(ङ) सनाथीकरिष्यति सरक्षकं करिष्यति, रक्षिष्यति इत्यर्थः।

मध्येकृत्येति।—जलधिः समुद्रः घनं मेघं मध्येकृत्य द्वारीकृत्येति यावत्, स्वैः अम्बुभिः जलैः, मेदिनीं पृथ्वीं, धिनोति तर्पयति, रविकरैराकृष्टं जलधेर्जलमूर्द्ध्वमुत्थाय मेघो भूत्वा वृष्टिरूपेण पततीति शास्त्रात् जलधिजलस्य मेघद्वारेण मेदिनीतर्पणं बोध्यम्, रविः सूर्यः, अरुणं स्वसारथिम्, अन्तराले मध्ये, कृत्वा स्वैः किरणैः तमिस्रं तिमिरं, हन्ति नाशयति, त्वञ्च रामेण अन्तरितः, रामः अन्तः मध्ये, इतः गतः, व्यवधानम् इत्यर्थः यस्य तादृशः इति वा रामान्तरितः, रामं मध्ये कृत्वेत्यर्थः, निजैः प्रतापैः तेजोभिः, प्रजां प्रकृतिवर्गं, पालय रक्षस्व, परोपकारे परहितसाधने सुहृत् हृत् अन्तःकरणं येषां तथाभूतानां, वः युष्माकम्, ईदृक् एवंविधः, कोऽपि अनिर्वचनीयः, एष स्वभावः हि प्रकृतिरेव। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तदुक्तं दर्पणे—"सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते। साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः॥" इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २१॥

इष्ट इति।—नाकिनां देवानां, चक्रवर्त्ती प्रभुः इन्द्र इत्यर्थः, असुरविजयी असुराणामेव जेता, न तु अधर्मस्येति भावः, त्वन्तु असुरविजयी अधर्मविजयी चेति; किञ्च, असुरविजयी इत्यनेन तस्य ब्रह्मत्वष्टृपुत्रादिहन्तृत्वं, तेन च तस्य दुष्कृतिनो राज्यं पापबहुलमिति च व्यज्यते, तव तु न तथेति; यद्वा—असुरविजयित्वात्

पातालेन्द्रादहिभयमथास्त्येव नित्यानुषक्तं
तस्य पुण्यैरजनि भवता वीर! राजन्वती भूः ॥ १८ ॥

दशरथः। (सविषादमात्मगतम्)। कथमिदमस्माकं सकललोकशोकशङ्कूद्धरणशीलशीतलेभ्यः कौशिकप्रसादेभ्यो रामभद्रप्रवासवैमनस्यमुत्पत्स्यते (थ)!! दृष्टं वा निःशेषानन्दनिःस्यन्दिनो-

---

कथंदेव सङ्ग्रामासक्तस्य तस्य प्रजापालने नैव दृष्टिरिति व्यज्यते, तव तु न तथेति; किञ्च, चतुरब्धिविजयः चतुरन्तविजय इत्यर्थः, स चास्तीति तवान्तः चतुर्भिर्जित इत्यर्थः दैवीमाहात्म्यादेः महिषासुरादिभिर्बहुशस्तथा दर्शनात्; आत्मस्य प्रजारक्षणाक्षमत्वात् तद्राज्ये स्थितिर्न युक्ता, त्वं न कदाऽपि विजित इति च व्यज्यते। वारुणी वरुणसम्बन्धिनी, दण्डनीतिः दुष्टानां निग्रहाय विरचितं नीतिशास्त्रं, मात्स्यः मत्स्यसम्बन्धी, न्याय व्यवहारः, यथा यादृगत्यर्थः, तथा कथयति प्रकाशयति, वरुणो हि जलाधिपतिः तत्प्रजाश्च मत्स्यादयो जलचराः, तेषां व्यवहारः सजातीयदुर्बलभक्षकत्वं, तथा च, वरुणस्य दण्डनीतेः साधूनामल्पधनानां महाधनैर्बलवद्भिर्ग्रहः इति फलं, न तु तत्त्वतो दुष्टनिग्रहणमिति तद्राज्ये स्थितिर्न युक्तेति व्यज्यते। अथ किञ्च, पातालेन्द्रात् वासुकेः, अहिभयम् सर्पभीतिः, नित्यानुषक्तं सततसम्बद्धम्, अस्त्येव; अत्र अहिभयमित्यत्र अहिभ्यः भयम् अहीनां भयमिति चार्थः; तथा च, पाताले राजा वासुकिः, तत्प्रजाश्च सर्पाः, तैः सह वासो मृत्युरेव, तदुक्तं—"सर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः" इति, सर्पाणाञ्च वासुकेर्भयं, कदाऽप्यस्मान् गरुडाय प्रदास्यतीति, तत्र युक्तस्तव वास इति व्यज्यते। हे वीर! तत् तस्मात्, न, अस्माकं, पुण्यैः सुकृतैः, भवता भूः पृथिवी, राजन्वती सुराजन्वती सता, न्यायपरायणराजाधिष्ठिता इत्यर्थः, "सुराज्ञि देशे राजन्वान्" इत्यमरः, अजनि जाता, तव राज्ये न कश्चिदपि प्रजानां क्लेशः इति भावः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १८ ॥

(थ) सकलेति।—सकलानां लोकानां जनानां, शोकः एव शङ्कुः इदम् निहितं शल्यमिति यावत्, तस्य उद्धरणम् उत्पाटनं, शीलं स्वभावो येषां तथाभूताः, शीतलाः शीतलाश्च तेभ्यः। कौशिकप्रसादेभ्यः विश्वामित्रानुग्रहेभ्यः। रामभद्रेति।—रामभद्रस्य प्रवासेन विदेशगमनेन, वैमनस्यं विमनस्कत्वं, विषाद इत्यर्थः, मनसि तापश्च उत्पत्स्यते उद्भविष्यति।

नामिन्दुकरकन्दलीनां कमलवनीमीलनं कलङ्कस्थानम् (द)।
(विमृश्य)। का गतिः (ध)—

कूर्मराजभुजगाधिपगोत्र-
ग्रावदिक्करिभिरेकधुरीणाः।
मां प्रसूय कथमस्तु विगीतो
हा! परार्थविमुखो रघुवंशः॥ ३९॥

विश्वामित्रः। (सस्मितम्)। राजर्षे! ममकारो हि राजपुत्रेषु राज्ञामुपलालनक्लेशाय केवलम्, उपयोगस्तु प्रजानाम् (न)। यथैतत्—

---

(द) वा अथवा। निश्रेयेति।—निःश्रेयः परिपूर्णः, निरतिशय इत्यर्थः, य आनन्दः तस्य निःष्यन्दिनीनां वर्षिणीनाम्। इन्दुकरकन्दलीनां चन्द्रकिरणनिचयानाम्। कमलवनीनिमीलनं क्षुद्रपद्मवनसङ्कोचनं, पद्मसङ्कोचसाधनमित्यर्थः, कलङ्कस्थानं कलङ्ककरमित्यर्थः। सकललोकदुःखहरणस्य मदीयदुःखजननं जगदानन्दिचन्द्रस्य पद्मनिमीलनमिवेति तात्पर्य्यम्।

(ध) गतिः उपायः।

कूर्मेति।—कूर्मराजः कमठपतिः, पृष्ठे सागर-वनसहितसप्तद्वीपवसुन्धराधारक इति भावः, भुजगाधिपः वासुकिनागः, शिरसि पृथ्वीधारणकर्त्ता इति भावः, गोत्रग्रावाणः कुलपर्वताः, दिक्करिणः दिग्गजाः तैः, एकधुरीणैः समभारवहैः, पृथिव्याः भारवहनशीलैः इत्यर्थः, रघुवंशः मां प्रसूय कथं केन प्रकारेण, परार्थविमुखः परकार्य्यसाधने पराङ्मुखः सन्, विगीतः निन्दितः, अस्तु? भवतु? हा! इति खेदे, कूर्मराजादयः सदैव तत्तद्भारवहनरूपकार्य्यकारित्वेन यथा परार्थसाधनपराः, रघुवंशोऽपि तथा, किन्तु यदि रामप्रदानेऽहं पराङ्मुखो भवेयं, तदा रघुवंशे मयैव कलङ्कः पातितः स्यादिति भावः॥ ३९॥

(न) ममकारः ममत्वबुद्धिरित्यर्थः। ममेत्यव्ययम्। उपलालनेति।—उपलालनं सन्तर्पणेन शरीरपोषणं, तेन क्लेशः तस्मै, यद्वा—उपलालने लालने पोषणे, रक्षणवर्द्धने इत्यर्थः, यः क्लेशः कष्टं तस्मै। उपयोगः उपकारः। राज्ञां ममत्वबुद्ध्या निजपुत्रोपलालनं केवलं क्लेशकरं, न तु किञ्चिदपि स्वोपकारकं, परन्तु भाविप्रजानां सुखविधानार्थमिति भावः।

कष्टा वैधव्यथा कष्टो नित्यमुद्वहनक्लमः ।
श्रवणानामलङ्कारः कपोलस्य तु कुण्डलम् ॥ ४० ॥

दशरथः । भगवन् ! परमनुगृहीता वयमेवं तत्रभवता सम्भाव्यमानाः (प); किं पुनरकृतास्त्रः क्षीरकण्ठो (फ) वत्सोऽयमिति मुग्धोऽस्मि (ब) ।

विश्वामित्रः । (विहस्य) । सखे ! तत्रभवन्तं मैत्रावरुणिमृषिं पुरोधाय चरितब्रह्मचर्य्यव्रतस्य (भ) धनुर्वेदसंस्कारास्तावदस्य कृशाश्वप्रसादादस्मास्वायतन्ते (म) ।

दशरथः । (सविनयोपरोधम्) । भगवन् ! उच्छ्वसितमपि (य) रघुराजवीजिनां त्वदायत्तमेव, किमुत कार्मुकविद्यासम्प्रदायः । शङ्के, सहस्रकिरणकुलैकपक्षपातेनैव (र) सहस्रं वत्सरान्

---

दृष्टान्तेनैतत् समर्थयति, कष्टेति ।—श्रवणानां श्रोत्राणां, वैधव्यथा वेधजनिता पीडा, कुण्डलधारणार्थमिति शेषः, कष्टा क्लेशदायिनी, तथा नित्यं सततम्, उद्वहने कर्णयोः धारणे, यः क्लमः क्लान्तिः, परिश्रम इत्यर्थः, सोऽपि कष्टः, तु किन्तु, कुण्डलं कर्णभूषणं, कपोलस्य गण्डदेशस्य, अलङ्कारः शोभाजनकमित्यर्थः ॥ ४० ॥

(प) सम्भाव्यमानाः सादरमभ्यर्थ्यमानाः इत्यर्थः ।

(फ) किं पुनः किन्तु इत्यर्थः । अकृतास्त्रः अशिक्षितधनुर्वेद इत्यर्थः । क्षीरकण्ठः दुग्धपायी, दुग्धपोष्य इति यावत् ।

(ब) मुग्ध मूढः, किङ्कर्त्तव्यविमूढः इति यावत् ।

(भ) पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा । चरितेति ।—चरितम् अनुष्ठितं, ब्रह्मचर्य्यव्रतं येन तथाभूतस्य, यथाविध्युपनीतस्येति भावः ।

(म) कृशाश्वस्य मम पूर्वप्रपितामहस्य, धनुर्वेदोपदेष्टुः गुरोरिति भावः, प्रसादात् अनुग्रहात् । आयतन्ते आयत्ताः इत्यर्थः, धनुर्वेदसंस्कारो मयैवास्य सम्पादनीय इति भावः ।

(य) उच्छ्वसितं जीवनम् । रघुराजेति ।—रघुराजः वीजी आदिपुरुषः प्रधानपुरुषो वा येषां तथोक्तानां रघुवंशीयानामित्यर्थः ।

(र) शङ्के मन्ये । सहस्रेति ।—सहस्रकिरणस्य सूर्य्यस्य, कुलं वंशः, तस्मिन् एकः अद्वितीयः, पक्षपातः स्नेहः तेन ।

भगवन्तं कृशाश्वमुपासीनो दिव्यास्त्रमन्त्रोपनिषदमध्यगीष्ठाः (ल)।

विश्वामित्रः। अलं च ते रामभद्रेऽपि बालोऽयमित्यलीकसम्भावनया (व); दिवसपृथिव्योस्तिमिरतिरस्कारिणीं तरणिरणुतरोऽपि तेजसा तिरस्करोति (श)।

दशरथः। (सस्मितम्)। भगवन्! कुशिकवंशकेतो! कस्य तलिनी (ष) तादृशी जिह्वा, यस्यामपि भवानमधरोत्तरेणाभिसन्धत्ते? (स) (अपवार्य)। (ह) वामदेव! एवमत्रभवान् कौशिको ब्रवीति।

वामदेवः। राजर्षे! किमत्र प्रष्टव्या वयम्?—

कौशिकोऽर्थी भवान् दाता रक्षणीयो महाक्रतुः।
रक्षिता रामभद्रश्चेदनुमन्यामहे वयम्॥ ४१॥

---

(ल) उपासीनः आराधयन्। दिव्यास्त्रेति।—दिव्यानि अस्त्राणि तेषां मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररहस्यम्। अध्यगीष्ठाः अधीतवानसीत्यर्थः।

(व) बालोऽयं शिशुरयम्। अलीकसम्भावनया वृथामननेन, मिथ्याशङ्कयेत्यर्थः।

(श) तरणिः सूर्य्यः "द्युमणिस्तरणिर्मित्रः" इति सूर्य्यपर्य्याये अमरः। अणुतरोऽपि अतिक्षुद्रोऽपि, तेजसा किरणेन प्रतापेन च, दिवसपृथिव्योः द्यावा-भूम्योः, तिमिरमेव अन्धकारमेव, तिरस्कारिणीं आवरिकां ताम्, तिरस्करोति अपनयति, निरस्यतीत्यर्थः।

(ष) तलिनी स्वच्छा, परिष्कृतेति यावत्, "तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्" इति विश्वः।

(स) अधरोत्तरेण अधरः वादः, उत्तरः प्रतिवादः तेन वादप्रतिवादेनेत्यर्थः। यद्वा—अधरोत्तरेण स्वल्पमहता, स्वल्पार्थकेन महार्थकेन वा वाक्प्रपञ्चेनेति भावः। अभिसन्धत्ते बाधते, पराजयते इति यावत्।

(ह) अपवार्य, "रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते। नाट्यधर्मसमायोगात् कृतं तदपवारितम्॥" इति लक्षणोक्तमपवारितं कृत्वा, अन्यतो मुखं परावृत्येत्यर्थः।

कौशिक इति।—कौशिकः विश्वामित्रः, अर्थी याचकः, भवान् दाता, महाक्रतुः

अपि च—

जगतीभारखिन्नानां विश्रामो भवतामयम्।
यत् यथाकामसम्पत्ति-प्रीतार्थिमुखदर्शनम् ॥ ४२ ॥

किं च विशेषेण—

पूरयितुमर्थिकामान् मैत्रावरुणेन गोत्रगुरुणा ते।
सन्दिशता सन्दिष्टः समाधिदृष्टोऽयमेवार्थः ॥ ४३ ॥

दशरथः। वामदेव! एवमेतत्—

ध्यानमयदृष्टिपातप्रमुषितकालाध्वविप्रकर्षेषु।
विषयेषु नैष्ठिकानां सर्वपथीना मतिः क्रमते ॥ ४४ ॥

( विमृश्य )।

---

महाशयः, रघवीयः, चेत् यदि, रामभद्रः रक्षिता रक्षाकर्त्ता, यज्ञस्येति भावः, भवेदिति शेषः, तदा वयम् अनुमन्यामहे अनुमोदामहे। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४१ ॥

जगतीति।—जगत्याः पृथिव्याः, भारेण पालनरूपकार्य्यातिशयेन, खिन्नानां क्लिष्टानां, श्रान्तानामित्यर्थः, भवतां भवादृशानां भूपालानामित्यर्थः, अयम् एषः एव, विश्रामः श्रान्तिदूरीकरणं, श्रमापनोदनोपाय इति यावत्, यत् कामम् अभिलषित-मनतिक्रम्य इति यथाकामं प्रार्थनाऽनुरूपं द्रव्यं, तस्य सम्पत्त्या लाभेन, प्रीतानां हृष्टा-नाम्, अर्थिनां याचकानां, मुखदर्शनम्, अभिलाषानुरूपधनप्राप्त्या याचकानां प्रफुल्लमुखदर्शनजनितानन्दानुभव एव भवतां चित्तविनोदनोपाय इति निष्कर्षः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४२ ॥

पूरयितुमिति।—अर्थिनां याचकानां, कामान् अभिलाषान्, पूरयितुं सफलयितुं, सन्दिशता वाचिकं प्रेषयता, ते तव, गोत्रगुरुणा कुलाचार्य्येण, मैत्रावरुणेन वशिष्ठेन, अयमेवार्थः विश्वामित्राय रामभद्रदानरूपविषय इत्यर्थः, समाधिदृष्टः योगबलेन प्रत्यक्षी-कृतः, अत एव सन्दिष्टः मन्मुखेन वाचिकतया प्रेषित इत्यर्थः। आर्य्या वृत्तम् ॥ ४३ ॥

ध्यानेति।—नैष्ठिकानां निष्ठा उत्कर्षः, तत्र आसक्ताः नैष्ठिकाः तेषाम् उत्कर्ष-शालिनां, तपःविद्या उत्कर्षं प्राप्तानामित्यर्थः, निष्ठा व्रतं वा प्रयोजनमेषां नैष्ठिकानां व्रतपराणां, यम-नियमादिना सिद्धिं प्राप्तानामित्यर्थः, "निष्ठोत्कर्ष-व्यवस्थयोः। क्लेशे निष्पत्तौ नाशेऽन्ते निर्वाहे याचने व्रते" इति हारावली; सर्वपथीना सर्वमार्ग-प्रचारिणी, सर्वतोमुखीत्यर्थः, मतिः बुद्धिः, ध्यानमयेन चित्तस्य बाह्यविषयविमुखी,

क्रियाणां रक्षार्थे दशरथमुपस्थाय विमुखे
मुनौ विश्वामित्रे भगवति गते सम्प्रति गृहान्।
तपोलेशक्लेशादुपशमितविघ्नप्रतिभये
प्रवृत्ते यष्टुं वा रघुकुलकथैवास्तमयते ॥ ४५ ॥

(मुनिं प्रति)। जगद्गुरो! गाधिनन्दन!—
त्वं चेद्दीक्षिष्यमाणो मे रामभद्रं प्रतीक्षसे।
तन्नः पतिव्रतावृत्तमियं चरतु मेदिनी ॥ ४६ ॥

---

चक्षुरात्मकेन, दृष्टिपातेन ज्ञानयोगेनेत्यर्थः, प्रकर्षेण अत्यर्थं, मुषितः अपहृतः, निराकृत इत्यर्थः, कालस्य अतीतानागतरूपस्य, अध्वनः मार्गस्य च, विप्रकर्षः दूरत्वं येन तथाभूतेषु, विषयेषु वस्तुषु, क्रमते प्रवर्त्तते, योगबलेन सर्वमवगच्छतीत्यर्थः। आर्य्या वृत्तम् ॥ ४४ ॥

क्रियाणामिति।—क्रियाणां यज्ञानामिति यावत्, रक्षार्थे रक्षणाय, दशरथम् उपस्थाय उपास्य, दशरथसमीपमागत्येत्यर्थः, भगवति मुनौ विश्वामित्रे विमुखे पराङ्मुखे, अलब्धकामे इति भावः, गृहान् आश्रमान्, गते प्रस्थिते, तथा तपोलेशस्य किञ्चिन्मात्रतपसः, क्लेशात् व्ययात्, यद्वा—तपसि तपश्चर्य्यायां, यः लेशक्लेशः ईषत्-क्लेशः तस्मात्, स्वल्पक्लेशार्जिततपःप्रभावादित्यर्थः, न तु महता कृच्छ्रेणार्जिततपःप्रभावात् तादृशतपःप्रभावस्य एतत्क्षुद्रविघ्नोपशमने निष्प्रयोजनत्वादिति भावः, उपशमितं निरस्तं, विघ्नेभ्यः यज्ञविघातकनिशाचरेभ्यः, प्रतिभयं त्रासः येन तथाभूते, महत्साहाय्य विनाऽपि ईषन्मात्रेण तपःप्रभावेणैव यज्ञविघ्ने निराकृते सतीति भावः; यष्टुं यज्ञं सम्पादयितुं, प्रवृत्ते वा प्रक्रान्ते सति, रघुकुलस्य कथैव अर्थिना कामनापूरकत्ववार्त्तैव, अस्तम् अदर्शनं, लोपमिति यावत्, अयते गच्छति। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४५ ॥

त्वमिति।—दीक्षिष्यमाणः दीक्षां प्रवेक्ष्यन्, यज्ञे दीक्षितो भविष्यन्नित्यर्थः, त्वं चेत् यदि, रामभद्रं प्रतीक्षसे अपेक्षसे, प्रत्यवेक्षणं करोषि इत्यर्थो वा, तत् तदा, नः अस्माकम्, इयं मेदिनी पृथिवी, अयोध्या भूमिरित्यर्थः, पतिव्रतावृत्तम् एकपतिकाया नियमं, "प्रवासे मलिना कृशा" इत्यादिरूपमिति यावत्, चरतु अनुतिष्ठतु; रामः अस्याः पतिः, तस्य त्वया सह गमने प्रवासित्वात् अस्याः प्रोषितभर्तृकतया तदुचितमालिन्यादिकं भवति, तथा च, इयं भूमिः रामविरहेण नितरां व्यथिष्यते, तत् कुमारं रामः प्रत्यर्पणीय इति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(नेपथ्याभिमुखः)। कः कोऽत्र भोः!

(प्रविश्य)।

दौवारिकः। किमाज्ञापयति देवः?

दशरथः। आहूयतां रामभद्रः।

वामदेवः। लक्ष्मणश्च।

दशरथः। (सास्मितम्)। ऋषे! पृथक्प्रयत्नापेक्षो नायमर्थः (क)। न खलु प्रकाशमन्तरेण (ख) तुहिनभानुरुज्जिहीते।

(दौवारिको निष्क्रान्तः)।

(ततः प्रविशतो राम-लक्ष्मणौ)।

रामः। (सहर्षम्)—

सुराधीशक्रोधाज्जगदपरथा कर्त्तुमपरे
पुराणब्रह्माणो भुवनपितरः सप्त च कृताः।
धृतास्तुष्टेनामी वहिरपि च वैश्वानरपथात्
कथा पौराणी यच्चरितमिति ह स्म प्रथयति ॥ ४७ ॥

(क) पृथगिति।—अयम् अर्थः लक्ष्मणाह्वानरूप इत्यर्थः, पृथक् स्वतन्त्रतया, द्वितीयमित्यर्थः, प्रयत्नं प्रयासं, न अपेक्षते इति तथोक्तः, रामाह्वानेनैव लक्ष्मणस्यापि आह्वानस्य सिद्धेरिति भावः।

(ख) प्रकाशं प्रकाशते इति प्रकाशः आतपः, ज्योत्स्ना इति यावत्, "प्रकाशो द्योत आतपः" इत्यमरः। अन्तरेण विनेत्यर्थः। तुहिनभानुः शीतकिरणः, चन्द्र इत्यर्थः। उज्जिहीते उद्गच्छतीत्यर्थः।

सुराधीशेति।—सुराणाम् अधीशः इन्द्रः, तस्मिन् क्रोधः रोषः, त्रिशङ्कोः स्वशिष्यस्य स्वर्गात् भ्रंशनजनित इति भावः तस्मात् हेतोः, अपरथा अन्यविधम्, एतदनुरूपं द्वितीयमित्यर्थः, जगत् कर्त्तुं स्रष्टुम्, अपरे च अन्ये च, एतज्जगत्स्रष्टुः ब्रह्मणः अतिरिक्ताः इत्यर्थः, सप्त सप्तसङ्ख्यकाः, भुवनपितरः जगत्स्रष्टारः, पुराणब्रह्माणः इति यावत्, कृताः सृष्टाः, तथा तुष्टेन अनन्तरमेव इन्द्रादीनां प्रणिपातात् प्रीतेन, प्रशमितक्रोधेन सतेति भावः, अमी आत्मना सृष्टाः सप्तसङ्ख्यकाः भुवनपितरः, वैश्वानरपथात् वायुपथात्, आकाशीयप्रदेशविशेषादिति यावत्, यत्र मरीच्यादयः ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः सन्तीति

कथं, सोऽपि भगवान् विश्वामित्रः स्वयमस्माभिरुपचरिष्यते (ग) !! (इति परिक्रामन् पुरोऽवलोक्य हर्षातिशयं रूपयन्)। नूनं विनयनम्रयोस्तात-वामदेवयोस्तृतीयः प्रशान्तपावनीयाकृतिः (घ) स भगवान् विश्वामित्रो भविष्यति।

सश्लाघम्। (साश्चर्य्यमिव)। आर्य्ये!—

अयमयमीदृशप्रशमविश्वसनीयतनु-
र्भुवनभयङ्करीः कथमधत्त रुषोऽपि मुनिः?।
स्थितमिदमेव वा मृदुमनोज्ञतुषारसमा-
स्तमसि सति ज्वलन्ति सहसैव महौषधयः ॥४८॥

---

भावः, यद्धि: यस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थः, श्रुताश्च ख्यापिताश्च, इति एवं, पौराणी कथा पुरातनी वार्त्ता, यस्य विश्वामित्रस्य, भारतं प्रभावमिति यावत्, प्रथयति स्म विस्तारयति स्म, प्रकटयामास इत्यर्थः। हेति पादपूरणार्थमव्ययम्। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(ग) उपचरिष्यते सेविष्यते।

(घ) प्रशान्तेति।—प्रशान्ता सौम्या, पावनीया पवित्रताजनकी, आकृतिर्यस्य तथोक्तः।

अयमिति।—अयमयमिति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः। अयमयं स एष, मुनिः विश्वामित्रः, ईदृशेन प्रशमेन प्रकृष्टेन शमगुणेन, शमगुणसद्भावादित्यर्थः, विश्वसनीया आश्वसनीया, तनुः शरीरं यस्य तथाभूतः सन्नपि, भुवनानां भयङ्करीः भीत्युत्पादिकाः, रुषः कोपान्, कथं केन प्रकारेण, अधत्त ? धृतवान् ? येन स्थितस्य जगतो विध्वंसः, द्वितीयस्य जगतः सृष्टिश्च प्रारब्धेति भावः, वा अथवा, इदमेव स्थितं स्थितिः, मर्यादेत्यर्थः, नियम इति यावत्, यत् मृदवः कोमलाः, मनोज्ञाः मनोहारिण्यः, तुषारसमाः तुषारवत् अतिशीतलाः, अतिसौम्या इत्यर्थः, महौषधयः दिव्यौषधयः, महाप्रभावसम्पन्नाः पार्वत्यलतादिविशेषाः इत्यर्थो वा, तमसि अन्धकारे, तदाख्ये गुणे च सति, सहसैव ज्वलन्ति दीप्यन्ते। कोकिलकं वृत्तम्—"हय-ऋतु-सागरैर्यतियुतं यदि कोकिलकम्" इति लक्षणात्। वृत्ते तु प्रागुक्तं "यदि भवतो न-जौ भ-ज-ज-ला गुरु नर्दटकम्" इति नर्दटकमेव हयादियतियुतं चेत् कोकिलकं नाम लभतेति ज्ञातव्यम् ॥४८॥

लच्छीविच्छुरिदकांतिपब्भाराइं (ज) रहुउलकुमाराणं मुहपुंडरीआइं पेक्खंती जुउच्छिदेणावि माआमाणुसी-भावेण (झ) किदत्थीकिदम्हि। अम्मो! सा तारिसी गुणाणं पकिदी, (ञ) जा विपक्खहत्थपडिदावि (ट) सुहावेदि। *

माल्यवान्। (दृष्ट्वा सखेदम्)। कथं वत्सा शूर्पणखा? वत्से! अयमहम्। इत इतो भवती।

शूर्पणखा। कधं इह ज्जेव्व अट्टालअसिहरपगीवे (ठ) मादामहो। अम्मो! दुग्गिलिट्टदा (ड) दहकज्जाणं, जं दाणिं पजागरकिलिन्तलोअणो पड़िक्खणजिंभिआपसारिद-मुहकुहरदिट्टहिअअट्ठिदकाठिणकज्जभारो (ढ) अअं विअ

* अम्महे! सौम्यसुन्दरविवाहनेपथ्यलक्ष्मीविच्छुर्दितकान्तिप्राग्भाराणि रघुकुल-कुमाराणां मुखपुण्डरीकाणि प्रेक्षमाणा जुगुप्सितेनापि मायामानुषीभावेन कृतार्थी-कृताऽस्मि। अम्मो! सा तादृशी गुणानां प्रकृतिः, या विपक्षहस्तपतिताऽपि सुखयति।

(ज) अम्महे! आश्चर्यम्, "अम्मो अम्महे इति पदं कुर्यात् स्त्रीणान्तु विस्मये" इति भरतः। सौम्येति।—सौम्या प्रियदर्शना, सुन्दरी शोभना च, या विवाहनेपथ्यलक्ष्मीः वैवाहिकपरिच्छदशोभा, तया विच्छुर्दितः विस्फुरितः, कान्तिप्राग्भारः लावण्यातिशयः येषां तथाभूतानि।

(झ) जुगुप्सितेनापि निन्दितेनापि, क्षुद्रजीवस्यानुषरूपधारणात् दूषितेनापि इति यावत्, मायामानुषीभावेन मायया कपटेन गृहीत इत्यर्थः, मानुषीभावः मानुषरूपं तेन।

(ञ) प्रकृतिः स्वभावः।

(ट) विपक्षेति।—विपक्षस्य शत्रोः, हस्ते पतिताऽपि विपक्षगामिनी अपीत्यर्थः, अस्माकं शत्रोः सम्बन्धिनी अपीति भावः।

(ठ) अट्टालकशिखरप्रग्रीवे अट्टालकस्य प्रासादस्य, शिखरम् उपरिभागः, तस्य प्रग्रीवे प्रान्तभागे इति यावत्।

(ड) दुःश्लिष्टता दुःखसंयोगिता, दुःखदायकता इत्यर्थः, दुरवगाहता इत्यर्थो वा।

(ढ) प्रजागरेति।—प्रजागरेण प्रकृष्टेन जागरणेन, दुश्चिन्ताजनितया अनिद्रयेति यावत्, क्लान्ते श्रान्ते, कातरे इत्यर्थः, कलुषिते इत्यर्थो वा, लोचने यस्य तथोक्तः।

को वि दीसदि। अहवा सामस्सो वि गुरुओ (ण) मंतिभावो, विसेसेण साहसेक्करसव्ववसाअस्स चंडचरिदस्स (त) अम्हसामिणो रावणस्स। जाणामि, (थ) मं ज्जेव्व पडिपालअंतो (द) चिट्ठदि। जाव णं उवसप्पामि। (सविषादमुपसृत्य)। अज्ज! वंदे। *

माल्यवान्। वत्से! कल्याणिनी भूयाः। इहास्यताम्। अपि भरत-शत्रुघ्नाभ्यां मिथिलामुपस्थितो दशरथः?

सूर्पणखा। (उपविश्य)। अज्ज! दसरहे आअदे कुमाराणं गोदाणमंगले (ध) अ संवुत्ते दाव मए पत्तं मिहिला-णअरं। †

* कार्य्यमिहैवाट्टालकशिखरपर्य्यौवे मातामहः। अम्मो! दुःश्लिष्टता दग्धकार्य्याणां, यदिदानीं प्रजागरक्लान्तलोचनः प्रतिक्षणजृम्भाप्रसारितमुखकुहरदृष्टहृदयस्थितकाठिन-कार्य्यभारोऽन्य इव कोऽपि दृश्यते। अथवा सामान्योऽपि गुरुको मान्त्रभावः, विशेषेण साहसैकरसव्यवसायस्य चण्डचरितस्यास्माकं स्वामिनो रावणस्य। जानामि, मामेव प्रतिपालयंस्तिष्ठति। यावदेनमुपसर्पामि। आर्य्य! वन्दे।

† आर्य्य! दशरथे आगते कुमाराणां गोदानमङ्गले च संवृत्ते तावन्मया प्राप्तं मिथिलानगरम्।

प्रतिक्षणेति।—प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे, या जृम्भा जृम्भणं, मुखव्यादानपूर्वकवायु-ग्रहणानन्तरनिःसारणमित्यर्थः, "हाइ" इति प्रसिद्धा, तया प्रसारितं विवृतीभूतं, यत् मुखकुहरं वदनविवरं, तेन दृष्टः हृदयस्थितः काठिनः कठोरः, दुर्वहः इति यावत्, कार्य्यभारः कर्मबाहुल्यं यस्य तादृशः।

(ण) गुरुकः गुरुरेव गुरुकः महानित्यर्थः। स्वार्थे कन् प्रत्ययः।

(त) साहसैकरसेति।—साहसे सहसा बलेन क्रियमाणे कर्मणि, एकरसः एकान्तानुरागसम्पन्न इत्यर्थः, एकमात्र इत्यर्थो वा, व्यवसायः उद्योगः यस्य तथाभूतस्य। चण्डचरितस्य उग्रस्वभावस्य, तीक्ष्णपराक्रमस्य इति भावः।

(थ) जानामि मन्ये।

(द) प्रतिपालयन् प्रतीक्षमाणः।

(ध) गोदानमङ्गले गोदानरूपं मङ्गलं माङ्गलिककार्य्यं, क्षत्रियाणां समाव-र

माल्यवान्। (निःश्वस्य)। अतिप्रकाशोऽयमर्थो (न) यथा निर्वृत्तस्वीकरणा (प) जानकीति।

सूर्पणखा। अध इं। *

माल्यवान्। (विमृश्य)। अहो! दुरात्मनः क्षत्रियब्राह्मणस्य कुशिकजन्मनो दुर्नाटकम् (फ)—

यज्ञोपप्लवशान्तये परिणतो राजा सुतं याचित-
स्तं चानीय विनीय चायुधविधौ ते जघ्निरे राक्षसाः।
त्रैयक्षं विदलय्य कार्मुकमथ स्वीकार्य्य सीतामितो
नो विद्मः कुहनाविटेन वटुना किं तेन कारिष्यते? ॥११॥

* अथ किम्।

सिद्धमिति भाव तस्मिन्। केचित्तु गवा लोम्ना, केशानामित्यर्थः, "गोनाऽऽदल्ये बलीवर्दे ··। रश्मिदृग्बाणलोमसु॥" इति केशवः, दान छेदनरूपं संस्कारकर्म, तदेव मङ्गलं तस्मिन्। "दो य च्छेदे" इत्यस्मात् भावे ल्युट्-प्रत्ययः।

(न) अर्थः विषयः।

(प) निर्वृत्तस्वीकरणा निर्वृत्त समाप्त, स्वीकरणम् आत्मीकरणं, पत्नीत्वेन परिग्रहणमित्यर्थः यस्याः सा तादृशी, समाप्तपरिणयेत्यर्थः। "निर्वृत्तस्वीकरणा" इत्यत्र "निर्वृत्तस्वीकरणा" इति पाठ साधु, निर्वृत्त सिद्ध, निष्पन्नमित्यर्थ., "सिद्धे निर्वृत्त-निष्पन्नौ" इत्यमरः, अन्यत् समानम्।

(फ) दुर्नाटक दुष्टाभिनयः, दुश्चेष्टेति यावत्।

यज्ञेति।—यज्ञस्य उपप्लव विघ्नः, तस्य शान्तये निवारणाय, परिणतः वृद्धः, राजा दशरथः, सुतं पुत्रं, राममित्यर्थः, याचितः प्रार्थितः, विश्वामित्रेणेति शेषः, तञ्च सुतं रामम्, आनीय, स्वाश्रममिति शेषः, आयुधविधौ अस्त्रविधाने, विनीय शिक्षयित्वा च, ते महावीरत्वेन प्रसिद्धाः, राक्षसाः सुबाहुप्रभृतय इति यावत्, जघ्निरे निहताः; अत्रापि विश्वामित्रेणेति शेषः, अथानन्तरं, त्रैयक्षं शाम्भवं, कार्मुकं धनुः, विदलय्य भञ्जयित्वा, सीतां स्वीकार्य्य परिणाय्य, कुहनाविटेन कुहनाया छलकर्मणि, विटः धूर्त. तथाविधेन, वञ्चनाचतुरेणेत्यर्थः, तेन वटुना ब्राह्मणेन, कौशिकेनेत्यर्थः. इतः अस्मात् लङ्कायाः, किं कारिष्यते, रामेणेति शेषः, तत् नो विद्मः न जानीमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ११॥

सूर्पणखा। अज्ज! एव्वं णेदम्। सो मए तत्थ बम्हणो वसिट्ठमहेसिणो वि फुरंतो (व) दिट्ठो। *

माल्यवान्। (विहस्य)। वत्से! तपोभिरस्य ब्राह्मणादेशोऽपि स्थानिवद्भावेन चत्रकार्य्यं न जहाति (भ)। किञ्च, स्वभावमधुरोऽपि काकुत्स्थवटुरौत्पत्तिकेन चात्रेण ब्राह्मणेन च जन्मना त्रिजातकादस्मान्मुनेरधीयानोऽधरीणं परिणंस्यते (म)। तथा हि—

---

* आर्य्ये! एवमेतत्। स मया तत्र ब्राह्मणो वशिष्ठमहर्षेरपि स्फुरन् दृष्टः।

---

(व) स ब्राह्मणः कौशिक इति यावत्। वशिष्ठमहर्षेरपि वशिष्ठ महर्षिमपेक्ष्यापीत्यर्थः, ल्यबर्थे पञ्चमी। स्फुरन् दीप्यमानः।

(भ) ब्राह्मणादेशः चत्रियस्यापि ब्राह्मणत्वेनातिदेशः, ब्रह्मण्ये स्थितिरिति भावः, स्थानिवद्भावेन स्थानं स्थितिः, प्राकृतधर्मः इत्यर्थः अस्यास्तीति स्थानी, स चात्र चत्रजातिः, तेन तुल्य स्थानिवत्, तस्य भावस्तेन, उक्तञ्च मुग्धबोधे बोपदेवगोस्वामिना "स्थानिवदादेशः" इति। चत्रकार्य्यं चत्रियोचितमारणादिरूप, न जहाति न त्यजति।

(म) स्वभावमधुरः निसर्गसुन्दरः। काकुत्स्थवटुः काकुत्स्थवंशीयब्रह्मचारी, राम इत्यर्थः। औत्पत्तिकेन उत्पत्तिर्जन्म तत्सम्बन्धिना, चात्रेण चत्रतेजसेत्यर्थः, ब्राह्मणेन ब्रह्मतेजसा च, ततश्च ब्राह्मणेन जन्मना तपोर्जितेन ब्राह्मण्यलाभेनेति भावः, त्रिजातकात् जन्मत्रययोगिनः, अत्र च त्रिभिर्जातादिति वाक्पारुष्यमिति बोध्यं, मुनेर्विश्वामित्रात्, अधीयानः अध्ययनं कुर्वन्, अधरीणं धिक्कृतं, निन्दितं यथा तथा इत्यर्थः, "अधरीणो धिक्कृतः" इति रभसः; "अधरीणः" इति पाठान्तरम्; परिणंस्यते निन्दितरूपेण परिणतो भविष्यति, असत्सङ्गादसदेव जायते इति भावः। पुरा श्वशुरस्य गाधिनृपतेः स्वस्य च पुत्रार्थं जमदग्निर्महर्षिश्चरुं कृतवान्। ततश्च यज्ञीयचरोरेकमंशं ब्रह्मतेजसा अपरमंशं चत्रतेजसा अभिमन्त्रितमासीत्। तयोश्च ब्रह्मतेजोऽभिमन्त्रितं चरुभाग गाधिमहिषी अनवधानात् भक्षितवती। अपरं चात्रतेजोऽभिमन्त्रितं तत्कन्या रेणुका भक्षितवती। ततश्च गाधिसुतो विश्वामित्रः ब्राह्मतेजोऽभिमन्त्रितचरोरुत्पन्नत्वात् चात्रं ब्राह्मण्यञ्च जन्मत एव लब्धवान्, पुनश्च तपसा ब्राह्मणत्वमित्यस्य त्रिजातकत्वमिति पुराणवार्त्ताऽत्रानुसन्धेया।

अविनयभुवामज्ञानानां शमाय भवन्नपि
प्रकृतिकुटिलाद्विद्याऽभ्यासः खलत्वविवृद्धये।
फणिभयभृतामस्तुच्छेदक्षमस्तमसामसौ
विषधरफणारत्नालोको भयं तु भृशायते॥ १२॥

भवतु, किमतिक्रान्तोपवर्णनेन (य)। कथं त्विदानीं स्वयं ग्रहीतुमुत्तिष्ठमानो (र) राक्षसपतिः प्रतिकर्त्तव्यः (ल) स्यात्?

सुर्पणखा। अज्ज! ण क्खु मोट्टिमं परिहरंतो (व) अण्णो उवाओ लक्खीअदि। *

माल्यवान्। वत्से! मा मैवम्; महादोषो हि तादृशेन धर्मविजयिना वीरप्रवालेन परिगृहीताया वैदेह्याः प्रसह्यापहारः (श)। पश्य—

* आर्य्ये। न खलु मोट्टिमं परिहरतोऽन्य उपायो लक्ष्यते।

अविनयभुवामिति।—अविनयभुवां दुर्नयजनकानाम्, औद्धत्यसम्पादकानामित्यर्थः, अज्ञानानां शमाय शान्तये, भवन्नपि प्रभवन्नपि, शक्नुवन्नपीत्यर्थः, प्रकृतिकुटिलात् स्वभावक्रूरात्, जनादिति शेषः, विद्याऽभ्यासः विद्याशिक्षा, खलत्वस्य दौर्जन्यस्य, विवृद्धये विशेषेण वर्द्धनाय, भवतीति शेषः, तथा हि, असौ विषधरस्य भुजङ्गस्य, फणारत्नालोकः फणास्थितमणिप्रभा, फणिभयभृतां सर्पभीतिजनकानां, तमसाम् अन्धकाराणाम्, उच्छेदक्षमः विनाशसमर्थः, अस्तु भवतु, तु किन्तु, भयं भृशायते भृशम् अत्यर्थं भवतीत्यर्थः, प्रकृतिसुन्दरस्यापि दुर्जनसङ्गात् दौर्जन्यं जायते इति भावः। हरिणी वृत्तम्॥ १२॥

(य) अतिक्रान्तोपवर्णनेन अतिक्रान्तस्य अतीतस्य, उपवर्णनेन आलोचनया।

(र) स्वयमात्मना, ग्रहीतुम् आदातुं, बलान्नेतुमित्यर्थः, हर्त्तुमिति भावः, सीतामिति शेषः। उत्तिष्ठमानः यतमानः।

(ल) प्रतिकर्त्तव्यः प्रतिविधेयः, निवारणीय इति यावत्।

(व) मोट्टिमं बलात्कारम्। परिहरतः त्यजतः, रावणस्येति शेषः। "परिहरंतो" इत्यस्य "परिहरन्" इति संस्कृतं साधु, बलात्कारं त्यजन्, बलात्कारं विनेत्यर्थः।

(श) वीरप्रवालेन वीराङ्कुरेण, बालकवीरेणेति यावत्। प्रसह्यापहारः बलात् अपहरणं, महान् दोषो यत्र तादृशः।

दोःस्तम्भद्वयदर्पडम्बरमिति स्पष्टं न विस्यन्दते
वैदेहीकरबन्धसूचनमिति प्रस्तौति न व्रीडया ।
इत्यालोच्य कृतस्मितैर्मुनिभिरादिष्टेन येन क्षणा-
दात्तं वन्दितमाश्रितं च सहसा भग्नं च तादृग्धनुः ॥ १२ ॥

तत् कथन्नु तस्मिन्निशाचरनाथमाततायिनम् (ष) अनुजानीमः ?

शूर्पणखा । (निःश्वस्य) । जधा णिरूविदं मादामहेण । अम्मो ! कालस्स माहप्पं, जं दाणि तिहुअणजअलच्छीलीलाबंदिआरे (स) महाराअरावणे वि एव्व मंतीअदि । *

---

* यथा निरूपितं मातामहेन । अहो ! कालस्य माहात्म्यं, यदिदानीं त्रिभुवन-जयलक्ष्मीलीलाबन्दीकारे महाराजरावणेऽप्येवं मन्त्र्यते ।

---

दोःस्तम्भेति ।—दोःस्तम्भयोः बाहुरूपस्तम्भयोः, द्वयस्य यो दर्पः अहङ्कारः, तस्मात् डम्बरम् आडम्बरं, स्पर्द्धेति यावत्, प्रकटितं स्यादिति शेषः, इति, मत्वेति शेषः, स्पष्टं स्फुटं यथा तथा, न विस्यन्दते न विकम्पते, न चञ्चलो भवतीत्यर्थः, न विकत्थते इति यावत्, तथा वैदेह्याः सीतायाः, करबन्धः पाणिपीडनं, परिणयः इत्यर्थः, तस्य सूचनं ज्ञापनं, हरशरासने ज्यायोजनं कर्त्तुमिच्छामीति कथने सीतापाणिग्रहणेच्छां प्रकटीभविष्यतीति भावः, इति व्रीडया लज्जया, न प्रस्तौति न प्रस्तावं करोतीत्यर्थः, ज्यारोपणस्य इति भावः, उभयत्र राम इति कर्त्तृपदमूह्यम् ; इति इत्थम्, आलोच्य विविच्य, रामस्य विनयादिगुणवत्त्वमिति भावः, कृतस्मितैः, अन्तरीयत् हसद्भिः, मुनिभिः शतानन्दादिभिः, आदिष्टेन आज्ञप्तेन, येन रामेण, क्षणात् अत्यल्पकालेनैव, तादृक् विशालम् अपराजेयं वा, धनुः आत्तं गृहीतं, वन्दितं नमस्कृतम्, आश्रितं मानितञ्च, सहसा अकस्मात्, बलात् वा, भग्नञ्च खण्डितञ्च । नात्र "मुनिभिरा" इत्यत्र द्वादशेऽक्षरे यतिभङ्गदोषः, स्वरविहितसन्धेरसद्भाव एव तस्य दोषत्वेनाभिधानात्, यदुक्तं छन्दोमञ्जर्यां—"क्वापि च्छन्दस्यान्ते यतिरभिहिता पूर्वकविभिः पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये व्यजति च । पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां यथा कृष्ण, पुष्णात्वतुलमहिमा मां करुणया ॥" इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ष) आततायिनं दारापहारिणम् । तथा च स्मृतिः,—"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः ॥" इति ।

(स) त्रिभुवनेति ।—त्रिभुवनस्य लोकत्रयस्य, जयलक्ष्म्याः विजयसम्पदः, लीलया क्रीडया, अवहेलयेत्यर्थः, बन्दीकारे, बलात् बन्धनकर्त्तरि तादृशे ।

माल्यवान्। वत्से !—

मुनिरपि गुरुर्दिव्यास्त्राणां बभूव दिवौकसा-
मजगवधनुर्भङ्गे तावानहो ! स महोत्सवः।
रघुपतिगुणक्रीतामेतामवेहि जगत्त्रयीं
विपरिणमते दौर्जन्यं तु प्रभुत्वमदेन नः॥ १४ ॥

शूर्पणखा। को संदेहो, तस्सिं विआहमहूसवे सव्वं मए पच्चक्खीकिद। *

माल्यवान्। तदेवमेकलोष्टवधः स्यात् (ख)। तथा हि, मिथिलां प्रविश्य बलादाकृष्यमाणे कलत्रे कथं तितिक्षेत (ग) रघुराजपुत्रः? तं चोत्तिष्ठमानं पौरजानपदप्रकृतयोऽप्यनु-

* कः सन्देहः, तस्मिन् विवाहमहोत्सवे सर्वं मया प्रत्यक्षीकृतम्।

मुनिरिति।—मुनिः विश्वामित्रः, दिव्यानाम् अलौकिकानाम्, अस्त्राणां जृम्भकादीनां, गुरुः आचार्य्यः, बभूव, रामं दिव्यास्त्रसम्प्रदाये सुशिक्षितमकरोदिति भावः, अहो! आश्चर्य्यम्, अजगवधनुः पिनाकः, "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः, तस्य भङ्गे दिवौकसामपि देवानामपि, तावान् अत्यधिक इति यावत्, स अस्माभिर्दृष्ट इत्यर्थः, महोत्सवः महान् आनन्दः, अभूदिति शेषः, देवधनुर्भङ्गे देवानां क्रोधो दूरेऽस्तु, प्रत्युत महोत्सव इति देवा अपि रामपक्षपातिन इति भावः, अतः एतां जगत्त्रयीं त्रिलोकीं, रघुपतेः रामस्य, गुणैः शौर्य्यादिना, क्रीताम् आयत्तीकृताम्, अवेहि जानीहि, तु परन्तु, केवलमिति भावः, नः अस्माकं, दौर्जन्यं खलत्वं, प्रभुत्वमदेन वयमेव जगत्प्रभव इति गर्वेण, विपरिणमते विपर्य्यस्यति, वयमेव रामविद्वेषिण इति भावः। हरिणी वृत्तम्॥ १४॥

(ख) तत् तस्मात्, एवं रावणेन बलात् तत्कलत्रहरणं, कृते सतीति शेषः, एकलोष्टेति।—एकस्य एकाकिनः, रावणस्येति भावः, लोष्टैः मृत्खण्डैः, बहुभिर्जनैः प्रक्षिप्तैरिति भावः, वधः विनाशः, स्यात्।

(ग) कथं तितिक्षेत क्षमेत, नैव क्षमेतेत्यर्थः।

तिष्ठेरन्, किमङ्ग ! सम्बन्धिबान्धवाः ? (ख) यथोक्तम्—"आरण्यः (ग) अग्निरिव दुःसहदुःखामर्षजं तेजो विक्रमयति, मण्डलस्य चानुग्राह्यो (घ) भवति" इति।

शूर्पणखा। (दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य)। अज्ज ! किं दाणिं जुत्तं ? *

माल्यवान्। शृणु वत्से ! कार्य्यज्ञाऽसि। अस्ति वनौकसां (ङ) मन्त्री जाम्बवान्। स मतङ्गाश्रमवास्तव्यामुपसृत्य (च) श्रमणां नाम सिद्धशवरीमभ्यर्थितवान्, यथा अस्य वालिनो द्वैराज्येन क्षोणा लुब्धापवारिताः प्रकृतयः (छ) किष्किन्धायां

* आर्य्ये। किमिदानीं युक्तम् ?

(ख) तत्र रामम्, उत्तिष्ठमानं युद्धाय उद्यच्छन्तं, रावणेन युध्यमानमिति यावत्। पौरेति।—पौराः पुरवासिनः, जानपदाः देशवासिनः, प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः राजामात्यादयः। अनुतिष्ठेरन् राममनुसरेयुरित्यर्थः। किं, वक्तव्यमिति शेषः। अङ्ग। सम्बोधने। सम्बन्धिबान्धवाः सम्बन्धिनः वैवाहिकसम्बन्धात् सम्पर्कविशिष्टाः, बान्धवाः स्वजनाः, एते यत् राममनुतिष्ठेरन् तत्र किं वक्तव्यम् ? इति भावः।

(ग) आरण्यः वन्यः।

(घ) दुःसहेति।—दुःसहेन सोढुमशक्येन, दुःखेन मनःपीडया इत्यर्थः, यः अमर्षः क्रोधः, तज्ज तदुत्पन्नं, तेजः प्रतापः, सामर्थ्यविशेष इति यावत्, विक्रमयति प्रचण्डपराक्रमं प्रदर्शयति, महाविक्रमेण योधयतीति यावत्। मण्डलस्य राजचक्रस्य, राजसमूहस्येत्यर्थः। अनुग्राह्यः अनुकम्पनीयः, अनुसरणीय इति भावः, दुःखभाक् जन इति शेषः।

(ङ) वनौकसां वानराणाम्।

(च) मतङ्गेति।—मतङ्गस्य मुनेः आश्रमे वास्तव्यं वासो यस्याः ताम्। उपसृत्य उपेत्य।

(छ) द्वैराज्येन राजद्वयेन, वालिनः राज्ये सुग्रीवस्य च राज्ये तयोर्द्वयोः आत्म-

कुमारसुग्रीवमभिषेच्यमाणाः सामवायिकं रामभद्रमपेक्षन्ते (ञ)।

शूर्पणखा। (सातङ्कम्)। कधं खत्तिअपोदओ (झ) वालि-णिग्गहे वि सहाओ समीहीअदि। तदो तदो? *

माल्यवान्। ततश्चायोध्यातः (ञ) कैकेय्या भरतवार्त्ताहर-णाय (ट) प्रेषिता मन्थरा नाम स्थविरदासी (ठ) कठोरतर-तरणितापवज्रानलज्वालाऽवलीढजीविता मिथिलाप्रान्तरे (ड) तिष्ठतीति निदाघकिरणान्तेवासी सतीर्थम् (ढ) ऋषिं याज्ञ-

---

* कथं चत्रियपोतको वालिनिग्रहेऽपि सहायः समीह्यते। ततस्ततः?

---

साक्षात्करणेनेति भावः। क्षीणाः दुर्बलाः, राज्यापहरणादिति भावः, लुब्धाः लोभपरायणाः, राज्याकाङ्क्षिण इत्यर्थः, अत एव अपवारिताः निवारिताः, राज्यात् बहिष्कृता इत्यर्थः प्रकृतयः प्रधानपुरुषाः, सुग्रीवामात्या इति यावत्।

(ञ) अभिषेच्यमाणाः राजपदाभिषिक्तं करिष्यन्त इति यावत्। सामवायिकं समवायात् सङ्घात् सङ्गच्छतीति तथोक्तं, सहायकमिति यावत्। अपेक्षन्ते प्रतीक्षन्ते, रामं सहाय कृत्वा वालिनिग्रहाय यतन्ते इति भावः।

(झ) क्षत्रियपोतकः क्षत्रियशिशुः।

(ञ) अयोध्यातः अयोध्यानगरात्।

(ट) भरतेति।—भरतस्य विवाहार्थं मिथिलां गतस्येति भावः, वार्त्ताहरणाय संवादानयनार्थम्।

(ठ) स्थविरदासी वृद्धा किङ्करी।

(ड) कठोरेति।—कठोरतरः अतिदुःसहः, तरणितापः सूर्य्यसन्ताप एव, वज्रानलः अशनिनिसृताग्निः, तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः, सन्तापैरिति यावत्, अवलीढम् आक्रान्तं, जीवितं यस्याः तथाविधा। मिथिलाप्रान्तरे मिथिलायाः दूरशून्ये छायाजलादिविरहिते अध्वनि, "प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा" इत्यमरः।

(ढ) निदाघेति।—निदाघकिरणस्य उष्णरश्मेः, सूर्य्यस्येत्यर्थः, अन्तेवासी शिष्यः। सतीर्थं सहाध्यायिनम्, एकगुरुकमिति यावत्, याज्ञवल्क्य हनूमतोरुभयोरेव सूर्य्यशिष्यत्वात् सतीर्थत्वम्। "सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवः" इत्यमरः।

वल्कामुपस्थाय (ण) सम्प्रत्येव निमेषमात्रान्निवृत्तो हनूमान् कथयति। अतस्त्वमप्यस्मदनुरोधेन हनूमत्प्रत्यवेक्षित-स्वशरीरा परपुरप्रवेशविद्यया (त) मन्थराशरीरमधितिष्ठन्ती (थ) मिथिलामुपेत्य प्रत्ययिता संविधानकमिदं दशरथगोचरीकरिष्यसि (द)। इत्थम्भाविना (ध) गुरुनिदेशचर्याप्रसङ्गेन (न) पङ्क-पाषाण-विषम-कण्टक-व्यालकुल-बहुलामरण्यानीम् (प) अनुप्रविष्टः सर्वथा वैदेशिको राजपुत्रः (फ) कार्यगौरवान्नियतमेव (ब) वालिवधपूर्वकेण प्रतीकारसन्धिना सम्बन्धेन सुग्रीवमुपगृह्णीयादिति (भ)।

(ण) उपस्थाय आराध्य, वन्दित्वेत्यर्थः।

(त) हनूमदिति।—हनूमता प्रत्यवेक्षितम् अवधानेन रचितं, यद्वा—प्रत्यवेक्षितं प्रतिकूलदृष्टं, द्रष्टुमशक्यमिति भावः, स्वशरीरं निजदेहः यस्याः तथाभूता। परपुरेति।—परस्य पुरं शरीरं, तस्मिन् प्रवेशविद्यया प्रवेशसाधन्या विद्यया।

(थ) अधितिष्ठन्ती आश्रयन्ती।

(द) प्रत्ययिता जनितविश्वासा। संविधानकं कर्म वक्ष्यमाणं रामवनवास-भरत-राज्यदानरूपं कैकेय्या अभिप्रेतमिति भावः। दशरथगोचरीकरिष्यसि दशरथाय निवेदयिष्यसीत्यर्थः।

(ध) इत्थम् अनेन प्रकारेण, एवंविधशीलेनेति यावत्, भाविना भविष्यता।

(न) गुरुनिदेशेति।—गुरोः पितुः, निदेशः आज्ञा, तस्य चर्या प्रतिपालनं, तत्-प्रसङ्गेन तदनुरोधेनेत्यर्थः।

(प) पङ्केति।—पङ्कैः कर्दमैः, पाषाणैः प्रस्तरैश्च, विषमा अवनतोन्नता, तथा कण्टकैः व्यालकुलैः हिंस्रजन्तुवृन्दैश्च, बहुला पूर्णा ताम्। अरण्यानीं महारण्यं, "महारण्यमरण्यानी" इत्यमरः।

(फ) वैदेशिकः भिन्नदेशभवः, तत्तदरण्यप्रदेशस्थमार्गानभिज्ञ इति भावः। राजपुत्रः रामः।

(ब) नियतमेव निश्चितमेव।

(भ) प्रतीकारसन्धिना प्रतीकारे साहाय्यकरणे, सुग्रीवकर्तृके इति भावः, सन्धिः आश्रयः यत्र तथाभूतेन, यद्वा—प्रतीकाराय वालिकर्तृकराज्यहरणस्य प्रतिविधानाय,

शूर्पणखा। (सकौतुकम्)। अज्ज! किं तं संविहाणअं? *

माल्यवान्। (कर्णे)। एवमेवम्। (इति कथयति)।

शूर्पणखा। (हसन्ती)। अहो! बुड्ढरिच्छस्स (म) कुडिलदा। तदो तदो? †

माल्यवान्। ततश्च साऽपि शबरयोगिनी (य) सुग्रीवगुणानुरोधेन सर्वमोमित्युररीकृत्य (र) तदैव विदेहाभिमुखी (ल) प्रस्थितेति मे जनस्थानविहारिभिः (व) निशाचरैरागत्य निवेदितम्। तदमुना च जाम्बवत्प्रयोगेण फलता (श) विराधप्रभृतिभिरधिष्ठितेषु विन्ध्यगिरिगह्वरेषु विहरतो रामस्य सुकरं कलत्रापहरणम्। अस्मदीयास्तु मायाः (ष) सुरासुरप्रथमरिखयोधस्य (स) युद्धमुदितविबुधपतिना

* आर्य्य! किं तत् संविधानकम्?

† अहो! वृद्धऋक्षस्य कुटिलता। ततस्ततः?

सन्धिर्मेलनं यत्र तेन, यद्वा—प्रतीकारसन्धिः परस्परोपकारकरणार्थं सम्मेलनं तथाभूतेन, उक्तञ्च चाणक्येन—"मयाऽस्योपकृत पूर्वमय मामुपकरिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकार' स उच्यते॥ उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं वाऽपि प्रतीकारो राम सुग्रीवयोरिव॥" इति, सम्बन्धेन संस्रवेण। उपगच्छेयात् सहाय कुर्य्यादित्यर्थः।

(म) वृद्धऋक्षस्य स्थविरभल्लूकस्य।

(य) शबरयोगिनी सिद्धशबरी।

(र) ओम् इति अनुमतार्थकमव्ययम्; "ओमेवं परमं मतम्" इत्यमरः। उररीकृत्य हृदये कृत्वेत्यर्थः। "उररीकृत्य" इति पाठे—स्वीकृत्येत्यर्थः।

(ल) विदेहाभिमुखी मिथिलाभिमुखी।

(व) जनस्थानविहारिभिः दण्डकारण्यान्तर्गतस्थानविशेषसञ्चारिभिः।

(श) जाम्बवत्प्रयोगेण जाम्बुवतः कौशलेन। फलता सिद्धिं गच्छता।

(ष) मायाः कपटाचरणानि, शाम्बरीविद्या वा, अदृश्यीभवनादिरूपा इति भावः, "स्यान्माया शाम्बरी" इत्यमरः।

वितीर्णमायाहरणमन्त्रधारिणो (छ) दशरथस्य सन्निधौ न प्रभवन्ति (क)।

शूर्पणखा। (सविचिकित्सम् (ख))। अज्ज! उवणदस्स एव्वं (ग) करीअदि। *

माल्यवान्। (विहस्य)। वत्से! साधु, वृद्धसंवादिनी (घ) ते दृष्टिः (ङ)। यदाहुः,—"यो ह्युपनतस्य पुत्रदारानतिमन्यते, तस्योद्विग्नं मण्डलमभावायोपतिष्ठते" इति। किं पुनरस्मासु नैष निसर्गतेजस्वी संश्रयप्रवृत्तिमातिष्ठते? (च)

---

* आर्य्य। उपनतस्यैवं क्रियते।

---

(ज) सुरासुरेति।—सुरासुरयोः देव-दानवयोर्मध्ये, प्रथमा श्रेष्ठा, रेखा सङ्ख्या यस्य तथाभूतो यो वीरः वीरः तस्य, अग्रवीरस्येति यावत्।

(छ) युद्धेति।—युद्धेन देवासुरसङ्ग्रामे देवपक्षमवलम्ब्य युद्धकरणेन, युद्धे दैत्यविताडनेनेति भावः, मुदितः प्रीतः, विबुधानां देवानां, पतिरिन्द्रः तेन। वितीर्णेति।—वितीर्णः दत्तः, यः मायाहरणमन्त्रः शाम्बरीविद्याप्रभावविनाशनमन्त्रः, तं धारयति वहति, जानातीत्यर्थः तथोक्तस्य।

(क) न प्रभवन्ति न प्रभावं प्रदर्शयितुं शक्नुवन्ति, न सिद्धिं व्रजन्तीति भावः।

(ख) सविचिकित्सं ससंशयम्।

(ग) उपनतस्य समीपागतस्य, रामस्येति शेषः, एवं कलत्रापहरणमिति यावत्।

(घ) वृद्धसंवादिनी वृद्धानां प्रवयसां, विज्ञानामिति यावत्, संवादिनी अनुमोदिनी अनुसारिणी वा।

(ङ) दृष्टिः ज्ञानम्।

(च) उपनतस्य समीपागतस्य, शरणागतस्येति यावत्। अतिमन्यते हरतीत्यर्थः। मण्डलं राष्ट्रम्, उद्विग्नं शङ्कितं, कदाचिदस्माकमपि एवं करिष्यतीति शङ्कयेति भावः। अभावाय विनाशाय। उपतिष्ठते प्राप्नोति। किं पुनः किन्तु, निसर्गतेजस्वी स्वभावेन तेजस्वलः, एष राम इति यावत्। संश्रयप्रवृत्तिं समाश्रयेण वर्त्तनं, न कैवल्यम्., आतिष्ठते अङ्गीकरोति।

शूर्पणखा। हूं, (छ) अस्सं भणामि, अवि एव्वं (ज) करिस्सदि रामभद्दो? *

माल्यवान्। कः संशयः (झ)। लोकोत्तरं हि किमपि उन्मीलयन्तो (ञ) जगति राज्योपभोगेभ्योऽपि बीभत्सन्ते महानुभावाः (ट)।

शूर्पणखा। अस्स वि किं वि अणत्थंतरं (ठ) अत्थ पडिदमिति तक्केमि। †

माल्यवान्। (सहर्षम्)। किं तत्?

शूर्पणखा। मए जणअणअरादो (ड) णिक्कंतीए सुदं, यथा—खुडिदसिरिकंठसरासणस्स (ढ) दासरहिणो मच्छरेण (ण) सअलखत्तिअकिदंतो परसुरामो परागदो (त) त्ति। ‡

* हुम्, अन्यत् भणामि। अप्येवं करिष्यति रामभद्रः?

† अस्यापि किमप्यनर्थान्तरमत्र पतितमिति तर्कयामि।

‡ मया जनकनगरान्निष्क्रान्तया श्रुतं, यथा—खण्डितश्रीकण्ठशरासनस्य दाशरथेर्मात्सर्येण सकलक्षत्रियकृतान्तः परशुरामः परागत इति।

(छ) हुं प्रश्न. "हुं प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे" इति विश्वः।

(ज) अपि प्रश्ने। एवं पितृनियोगेन दण्डकारण्यप्रवेशमिति भावः।

(झ) कः संशयः संशयो नास्तीत्यर्थः।

(ञ) लोकोत्तरम् अलौकिकं, किमपि अनिर्वचनीयमित्यर्थः, वस्तु इति शेषः। उन्मीलयन्तः प्रकटयन्तः।

(ट) बीभत्सन्ते जुगुप्सन्ते, राज्यभोगादीन् तुच्छीकृत्य निन्दन्तीत्यर्थः। महानुभावाः महाप्रभावाः।

(ठ) अनर्थान्तरम् अनिष्टविशेषः।

(ड) जनकनगरात् मिथिलातः।

(ढ) खण्डितेति।—खण्डं दलितं, श्रीकण्ठस्य हरस्य, शरासनं धनुः येन तथाभूतस्य।

(ण) मात्सर्येण विद्वेषेण, "मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः" इत्यमरः।

माल्यवान्। (सहर्षम्)। सर्वमुपपद्यते (थ)—

भुजार्गलितनर्मदामकरचक्रदंष्ट्राङ्कुर-
व्रणप्रकरकर्कशं किमपि बिभ्रदुग्रं वपुः।
स येन परशौ हुतो नृपतिरर्जुनः कौतुका-
दसौ कथमुपेक्षते गुरुधनुर्व्यलीकं मुनिः? ॥ १५ ॥

परन्तु (द) अनेनापि सकलमूर्द्धाभिषिक्तकण्ठकाण्ड-रुधिरावसेकपङ्किलकुठारेण दुरभिभवो (ध) दाशरथिः।

---

(थ) उपपद्यते युज्यते, तस्यागमनं युक्तमेवेत्यर्थः।

भुजेति।—भुजाभिर्बाहुभिः, सहस्रेणेति भावः, अर्गलितायाः प्रतिरुद्धायाः, नर्मदायाः सोमोद्भवाख्य-नदीभेदस्य, यानि मकरचक्राणि जलजन्तुविशेषाः, तेषां दंष्ट्राङ्कुरैः सूक्ष्माग्रदशनैः, यः व्रणप्रकरः क्षतसमूहः, तेन कर्कशं परुषं, पुनः पुनः दन्ताघातेन सञ्जातकिणत्वात् कठिनमिति यावत्, किमपि अन्यत्रादृष्टपूर्वम्, उग्रं भीषणम्, उन्नतं वा, वपुः शरीरं, बिभ्रत् दधानः, सः प्रसिद्धः, नृपतिरर्जुनः कार्त्तवीर्य्यार्जुनः, येन कौतुकात् अवलीलयेत्यर्थः, परशौ कुठारे, हुतः दग्धः, विनाशित इति यावत्, असौ मुनिः परशुरामः, गुरोः शिवस्य, धनुर्व्यलीकं चापविषयकाप्रियानुष्ठानं, धनुर्भङ्गापराधमित्यर्थः, "व्यलीकमप्रियाकार्य्य-वैलक्ष्येष्वपि पीडने" इति विश्वः; कथम् उपेक्षते? सहते? नैव सहते इत्यर्थः। पुरा बाहुभिर्नर्मदाया जलस्रोतांसि रुद्ध्वा जलक्रीडां कुर्वतः कार्त्तवीर्य्यस्याङ्गानि जलजन्तुभिः क्षतानीति प्रसिद्धिः। पृथ्वीवृत्तं—"ज-सौ ज स-य-ला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

(द) परन्तु किन्तु।

(ध) सकलेति।—सकलानां मूर्द्धाभिषिक्तानां क्षत्रियाणां, "मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः; कण्ठाः गलदेशाः एव, काण्डाः इक्षुप्रभृतीनां काण्डावधि स्थूलभागाः, तेभ्यः रुधिरावसेकेन रक्तस्रावेण, पङ्किलः कर्दमितः,

शूर्पणखा । ( साभ्यसूयम् (भ) )। अहो ! दुद्धमुहे (प) तस्सिं खत्तिअवटुए (फ) एव्वं संभावेदि मादामहो । *

माल्यवान् । वत्से ! नैतज्जानासि ?—

सर्वराजकदुर्द्धर्षं सर्वदेवमयं धनुः ।
भञ्जता रामभद्रेण विजिग्ये भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥

इदानीं तु—

राजन्यरुधिराम्भोधि-कृतस्नानविधिर्मुनिः ।
प्राप्तः परशुरामोऽयं न विद्मः किं करिष्यति ॥ १७ ॥

तदेहि राजकुलमेव गच्छावः । (इति निष्क्रान्तौ)।

विष्कम्भकः ।

(नेपथ्ये)। भो भो जनकाग्निहोत्रपरिचारकाः ! पाद्यं पाद्यम् । अर्घोऽर्घः (ब) ।

---

* अहो ! दग्धमुखे तस्मिन् क्षत्रियवटुके एवं सम्भावयति मातामहः ।

---

(भ) साभ्यसूयं गुणेषु दोषारोपणमभ्यसूया, तत्सहितं रामगुणप्रकटनासहनपुरःसरमित्यर्थः ।

(प) दुग्धमुखे दुग्धपोष्ये, अतिशिशाविति भावः ।

(फ) क्षत्रियवटुके क्षत्रियबालके ।

सर्वेति ।—सर्वैः राजकैः राजन्यैः, दुर्द्धर्षं धर्षितुमशक्यम्, अनमनीयमिति यावत्, भङ्क्तुमशक्यमित्यर्थो वा, सर्वदेवमयं सर्वदेवतात्मकं, सर्वेषां देवानां तेजोभिर्निर्मितत्वादिति भावः, धनुः भञ्जता रामभद्रेण भुवनत्रयं विजिग्ये जितमित्यर्थः । सर्वजनदुष्करकर्मकारी सर्वविजयी स्वत एव भवतीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

राजन्येति ।—राजन्यानां क्षत्रियाणां, स्वेन हतानामिति भावः, रुधिराम्भोधौ शोणितसागरे, कृतं विहितं स्नानविधिः स्नानक्रिया येन तादृशः, मुनिः परशुरामः, प्राप्तः उपस्थितः, अयं किं करिष्यति किमनुष्ठास्यति, न विद्मः न जानीमः, अत्र वाक्यार्थः कर्म । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

(ब) जनकेति ।—जनकस्य विदेहाधिपतेः, यत् अग्निहोत्रं तदाख्ययागविशेषः, अग्नौ होमविधिरित्यर्थः, तस्य परिचारकाः भृत्याः । पाद्यं पादप्रक्षालनार्थं जलम्,

आजन्मब्रह्मचारी पृथुलभुजशिलास्तम्भविभ्राजमान-
ज्याऽऽघातश्रेणिसञ्ज्ञाऽन्तरितवसुमतीचक्रजैत्रप्रशस्तिः।
वक्षःपीठे घनास्त्रव्रणकिणकठिने संक्ष्णुवानः पृषत्कान्
प्राप्तो राजन्यगोष्ठीवनगजमृगयाकौतुकी जामदग्न्यः॥ १८॥

अपि च—

एष स्त्रैणकपोलकुङ्कुमलिपिस्तेयातिभीरौ भुजे
बिभ्राणश्चतुरन्तराजविजयि ज्यानादरौद्रं धनुः।
तूणाविव पुनस्तरां दृढयति स्वादन्तरस्मात्पटा-
टाकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिरभिक्रुद्धो मुनिर्भार्गवः॥ १९॥

क्रियतामिति शेषः, "अर्घोऽर्घः" इत्यत्र "अर्घ्यम् अर्घ्यम्" इति पाठे—अर्घार्थं पूजार्थं, दत्तं जलम्, "अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि" इत्यमरः, त्वरया आदरेण वा द्विरुक्तिः।

आजन्मेति।—आजन्म जन्मन आरभ्य, ब्रह्मचारी अनुष्ठितब्रह्मचर्यः, सांसारिक-सुखभोगविमुख इति भाव, पृथुला महान्तौ, भुजावेव शिलास्तम्भौ पाषाणनिर्मितस्तम्भौ, तत्स्वरूपौ भुजौ इत्यर्थः, तयोः विभ्राजमाना विशेषेण राजमाना, सुस्पष्टं लक्ष्यमाणा इति यावत्, या ज्याऽऽघातश्रेणिः मौर्व्याकर्षणजनितकिणराजिः, तस्याः सञ्ज्ञया नाम्ना, तद्व्यपदेशेनेत्यर्थः, अन्तरिता आच्छादिता, वसुमतीचक्रस्य भूमण्डलस्य, जैत्रप्रशस्तिः जय-प्रशंसा यस्य तथोक्तः, ज्याऽऽघातपङ्क्तिव्याजेन सञ्जाता जयप्रशस्तिर्विभातीति भावः, घनानां कठिनानाम्, अस्त्राणां शरादीनां, व्रणेन क्षतेन, ये किणाः मांसग्रन्थयः, तैः कठिने कर्कशे, वक्षःपीठे वक्षोरूपशिलाफलके इति यावत्, पृषत्कान् बाणान्, सङ्क्ष्णुवानः तेजयन्, आघर्षणेन तीक्ष्णीकुर्वन् इत्यर्थः, राजन्यगोष्ठी क्षत्रियसमूह एव, वनगजाः आरण्य-हस्तिनः, तेषां मृगयायां कौतुकी स्पृहयालुरित्यर्थः, जामदग्न्य परशुरामः, प्राप्तः उपस्थितः। स्रग्धरा वृत्तं—"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति तल्लक्षणात्॥ १८॥

एष इति।—एष मुनिः भार्गवः परशुरामः, अभिक्रुद्धः अत्यर्थं कुपितः, ऐश्वर-धनुर्भङ्गादिति भावः, अत एव स्त्रैणाः स्त्रीसम्बन्धिनः, क्षत्रियाणामिति शेषः, कपोलाः गण्डभागाः, तेषु या कुङ्कुमलिपिः काश्मीरजविरचितपत्रलेखा, तस्याः स्तेयम चौर्य्यं, वैधव्यसम्पादनात् दूरीकरणेनेति यावत्, अतिभीरौ अतिशङ्किते, भुजे बाहौ, चौरस्य सतत शङ्कितभावेनावस्थानस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः, चतुरन्तराजविजयि चतुर्षु अन्तेषु दिगन्तेषु, दिक्षु इति यावत्, ये राजानः क्षत्रियाः, तेषां विजयि चतुर्दिङ्मण्डलस्थ-

(ततः प्रविशति शरचापहस्तः क्रोधोद्धतो जामदग्न्यः)।

जामदग्न्यः। (सखेदम्)। अहह !! यथा मृष्टभोजिना कृतान्तेन (भ) प्रत्यवसितास्ते सांयुगीनाः (म)। वर्त्तमाने तु (य)—

शस्त्राशस्त्रिकथैव का ? नवभवद्गीर्वाणपाणिन्धमाः
पन्थानो दिवि सङ्कुचन्ति वसुधा वन्ध्या न सूते भटान्।
लक्ष्मीरप्यरविन्दसौधवलभीनिर्व्यूहपर्य्यङ्किका-
विश्रान्तैरनिभैर्न कुञ्जरघटागण्डोद्गतैर्मोदते ॥ २० ॥

क्षत्रियजेता, ज्यानादेन मौर्वीशब्देन, रौद्रं भीषणं, धनुः बिभ्राणः दधानः सन्, स्वात् निजात्, अन्तरद्वात् अन्तरीयात् परिधानादित्यर्थः, "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धि-भेदतादर्थ्ये" इत्यमरः; पटात् वस्त्रात्, आकृष्टैः कुशचीरतन्तुभिः सूक्ष्मवल्कलसूत्रैः, कुशनिर्मितवल्कलबन्धनरज्जुभिरिति वा, तूणाविव बाणपूर्णतूणीराविव, पुनस्तराम् अतिशयेन, दृढयति दृढीकरोति। "चतुरन्तरीपविजयी" इति पाठे—चतुरन्तरीपस्य चतुर्द्वीपस्य विजयीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(भ) मृष्टभोजिना मृष्टं स्वादु, यद्वा—मृष्टं शोधितं, विशुद्धमित्यर्थः, भुङ्क्ते इति तथोक्तेन, "निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्" इत्यमरः, कृतान्तेन यमेन।

(म) प्रत्यवसिताः खादिताः, "प्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम्" इत्यमरः, ते सहस्रार्जुनादय इत्यर्थः। सांयुगीनाः रणपण्डिताः, "सांयुगीनो रणे साधुः" इत्यमरः। जगति वीरोत्तमा इदानीं न विद्यन्ते, यैः सह रणव्यापारेण आत्मनो युद्धकण्डूतिं निवारयामि इति परशुरामस्य खेदकारणम् "अहह" इत्यनेन प्रकटीभवति इति भावः।

(य) वर्त्तमाने तु सम्प्रति तु।

शस्त्राशस्त्रिकथेति।—शस्त्रैश्च शस्त्रैश्च प्रहृत्य यत् युद्धं वृत्तं तत् शस्त्राशस्त्रि, तस्य कथैव वार्त्तैव, का ? नास्तीत्यर्थः, सम्मुखसमरं नास्त्येव इति भावः, नवाः नूतनाः, भवन्तः सम्पद्यमानाः, ये गीर्वाणाः देवाः, सङ्ग्रामहतानां क्षत्रियाणां सद्यो देवत्वलाभादिति भावः, तेषां पाणीन् धमन्ति पीडयन्तीति तथोक्ताः, सङ्ग्रामहतानामसङ्ख्यातत्वात् सङ्कटगमनादिति भावः, पन्थानः स्वर्गगमनमार्गाः, दिवि अन्तरीक्षे, सङ्कुचन्ति स्वल्पीभवन्ति, गमनागमनाभावात् न स्फुरन्तीति यावत्, सङ्ग्रामहतवीराभावादिति भाव, वसुधा पृथ्वी, वन्ध्या जननशक्तिरहिता, यतः भटान् वीरान्, न सूते न जनयति, लक्ष्मीरपि जयश्रीरपि, कुञ्जरघटानां साङ्ग्रामिकगजानां, गण्डेभ्यः कपोलेभ्यः, मदवारिसिक्तेभ्य इति भावः, उद्गतैः निर्गतैः, अरविन्दमेव पद्ममेव, सौधं हर्म्यं, तस्य या वलभी शिरोगृहं, सैव निर्व्यूहपर्य्यङ्किका नागदन्तनिर्मितपर्य्यङ्कः, "निर्व्यूह"

( सविमर्शाश्चर्यम् (र) )—

शम्भुर्यद्गुणवल्लरीमुपनयत्याकृष्य कर्णान्तिकं
भ्रश्यन्ति त्रिपुरावरोधसुदृशां कर्णोत्पलग्रन्थयः ।
स्वं चास्फालयति प्रकोष्ठकमिमामुन्मुच्य तासामहो !
भिद्यन्ते वलयानि दाशरथिना तद्भग्नमैशं धनुः ॥ २१ ॥

( सरोष-विकटं परिक्रामन् )। भो भो विदेहाः! ( ल ) क्व रामो दाशरथिः?—

यस्मिन्नर्जुनदोःसहस्रनलकप्रोद्गच्छदसृक्छटा-
जिह्वाले जुहवाम्बभूविम रुषा राजन्यसत्त्रामपि ।

---

शेखरे हारे निर्य्यासे नागदन्तके" इति विश्वः; तत्र विश्रान्तैः अलिभिः भ्रमरैः, न मोदते न प्रीतिमनुभवतीत्यर्थः, वीराभावेन युद्धाभावात्, युद्धाभावेन च साङ्ग्रामिक-गजाभावादिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

(र) सविमर्शं सवितर्कम्।

शम्भुरिति।—शम्भुः शिवः, यस्य धनुषः, गुणवल्लरीं मौर्वीलताम्, आकृष्य कर्णान्तिकं कर्णसान्निध्यम्, उपनयति प्रापयति, किन्तु त्रिपुरावरोधसुदृशां त्रिपुरासुरान्तःपुरस्त्रीणां, कर्णोत्पलग्रन्थयः कर्णोत्पलानां सन्धिबन्धनानि, भ्रश्यन्ति प्रच्यवन्ते, तथा इमां यद्गुणवल्लरीम्, उन्मुच्य विमुच्य, स्वं निजं, प्रकोष्ठकं कफोणेरधोभागम्, आस्फालयति सन्ताडयति च, शम्भुरिति पूर्वेणान्वयः, किन्तु तासां त्रिपुरावरोधसुदृशां, वलयानि कङ्कणानि, भिद्यन्ते भज्यन्ते, येन धनुषा त्रिपुरयोषितां पतिवधात् कर्णोत्पलादीनां विलासभूषणानां भ्रंश इति भावः, दाशरथिना रामेण, तत् पूर्वोक्तरूपम्, ऐशं शाम्भवं, धनुः भग्नम्, अहो। एतदाश्चर्य्यम्। अन्येषां कर्णान्तिकनयने अपरासां कर्णोत्पलभ्रंश इति, तथा एकस्य प्रकोष्ठकास्फालने अपरासां वलयभङ्ग इति च कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिरलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे—"कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः" इति। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ल) विदेहाः मैथिलाः, मिथिलावासिन इत्यर्थः।

यस्मिन्निति।—अर्जुनस्य कार्त्तवीर्य्यस्य, दोष्णां भुजानां, सहस्रमेव नलकं "नल" इति प्रसिद्धच्छिद्रपदार्थविशेषः, यद्वा—दोःसहस्राणां नलकं हस्तपादयोरस्थिविशेषः, तस्मात् प्रोद्गच्छन्ती निःसरन्ती, या असृक्छटा रुधिरधारा, तया जिह्वाले रसनाशालिनीत्यर्थः, रुधिराक्तत्वात् रुधिरपानाच्च इति भावः, यस्मिन् परशौ, रुषा क्रोधेन, राजन्यानां

सोऽयं प्राक्तनजग्रहस्य विघसीभूतेष्वपि क्षत्रिय-
क्षुद्रेषु क्षुधितश्चिरेण परशुस्तेनायमन्विष्यते ॥ २२ ॥

(ततः प्रविशति सधैर्य-प्रमोदो दाशरथी रामः)।

रामः।—

साकं शक्तिधरेण तत्रभवतो देवाद्भवानीपते-
र्यः सम्यग्जगवाप चापनिगमं सास्त्राणि सामानि च।
शूराणाञ्च तपस्विनाञ्च परमां काष्ठामधिष्ठास्नुभि-
स्तेजोभिर्भगवानसौ भृगुपतिर्दिष्ट्याऽद्य द्रक्ष्यते ॥ २३ ॥

जामदग्न्यः। (सखेदोपालम्भमात्मानं प्रति)—

भल्लाङ्कुरेति खरलोकलहे कुमार-
मप्याक्षिपन् परुषरोषरमान्धचेताः।
दृष्टोऽसि यः कृतमिथोहसितं शिवाभ्यां
तच्चापभङ्गमपि हा! मद्भुतः शृणोमि ॥ २४ ॥

क्षत्रियाणां सतामपि वास्तवमपि, क्षुद्रवाग्भूरिति क्षुद्राः, तेष्विति शेषः, येन परशुना क्षत्रियान् उन्मूलयामासिमेत्यर्थः, सोऽयं परशुः कुठारः, प्राक्तनजग्रहस्य प्राथमिक-ग्रासग्रहणस्य, विघसीभूतेषु भोजनशेषरूपेषु, पुरा यत् ग्रासग्रहणं कृतं तस्य शेषभूतेषु इत्यर्थः, "यज्ञशेषं विघसो यज्ञशेष-भोजनशेषयोः" इत्यमरः, क्षत्रियक्षुद्रेषु अपि राजधर्मेषु सत्स्वपीत्यर्थः, चिरेण क्षुधितः क्षुधापीड़ितः, भोज्याभावादिति भावः, वर्त्तते इति शेषः, तेन परशुना हेतुना, यद्वा—परशोः क्षुधितत्वेन हेतुना, अयं रामः अन्विष्यते अनुसन्धीयते, मयेति शेषः। यद्वा—तेन परशुना इति कर्त्तृपदम्। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

साकमिति।—यः परशुरामः, शक्तिधरेण स्कन्देन, साकं सह, तत्रभवतः पूज्यात्, देवात् भवानीपतेः हरात्, सम्यक् सम्यग्रूपं, चापनिगमं धनुर्वेदं, सास्त्राणि सास्त्ररूपाणि, सामानि सामवेदांश्च, अवाप प्राप्तवान्, शिक्षितवानित्यर्थः, शूराणाञ्च वीराणाञ्च, तपस्विनाञ्च मुनीनाञ्च, परमां काष्ठाम् उत्कर्षम्, अधिष्ठास्नुभिः आश्रयद्भिः, तेजोभिः प्रभावैः, उपलक्षित इति शेषः, विशेषणे तृतीया, महावीरश्च महामुनिश्चेति भावः, असौ अयं, भगवान् भृगुपतिः परशुरामः, दिष्ट्या भाग्येन, अद्य द्रक्ष्यते प्रेक्षिष्यते, मयेति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

भल्लेति;—योऽहं, परुषं निष्ठुरम्, अत एव रोष.इव कोपावेशेन, अन्धं

(विमृश्य च)। अहो! मामरण्यनिवासिनमुपश्रुत्य दुरात्मना रघुकुटुम्बकेन दूरमुच्छ्वसितम् (ब)। (किञ्चिदुच्चैः)—

रे काकुत्स्थाः! कथं वः श्रुतिविषयमयं नागमद्भार्गवीयो
दुःसामन्तापचारप्रचितपितृवधामर्षनिस्तारबन्धुः।
वारानासन्नविंशान् विशसितविषमक्षत्रजातिप्ररोहः
क्रोधादुत्कृत्तगर्भामिषरुधिरवसाविस्रगन्धिः कुठारः? ॥ २५ ॥

विमूढमिति यावत, चेतः चित्तं यस्य तथाभूतः सन्, खुरलीकलहे शस्त्राभ्यास विवादे शस्त्रयोग्याकरणविवादे वा, शरनिक्षेपाभ्यासकाले इति यावत, "अभ्यास खुरली योग्या" इति हारावली; भस्माङ्कुर तुच्छतापसपुत, इति इति हेतोः, कुमार मा भस्माङ्कुर उक्तवान इति हेतोरित्यर्थः, कुमार स्कन्दमपि, वा कथाऽन्यथानित्यपि शब्दार्थः, आक्षिपन् निर्भत्सयन्, शिवाभ्या पार्वती परमेश्वराभ्या, क्षतं मिथः अन्योऽन्य हसितं यस्मिन् तत् यथा तथा, दृष्टोऽस्मि अवलोकितोऽस्मि. हा! खेदे, सोऽहं सघृण घृणा जुगुप्सा, आत्मावमाननाविशेषः वा, तत्सहित निन्दितः सन् इत्यर्थः, धिङ्मा यं गुरोर्धनुर्भङ्गापमानं सहे इत्यात्मानं विनिन्दामीति भावः, तस्य गुरोः, चापभङ्गमपि धनुर्भङ्गमपि, शृणोमि। वसन्ततिलक वृत्तम ॥ २४ ॥

(ब) रघुकुटुम्बकेन रघुपरिजनेन, रामेणेति यावत्। दूरम् अत्यर्थम, उच्छ्वसित प्रहृष्टमिति यावत।

रे काकुत्स्था इति।—रे इति नीचसामन्त्रणम्; रे काकुत्स्थाः! तुच्छककुत्स्थ कुलजाः क्षत्रियाः। दुःसामन्तस्य दुष्टनृपतेः, कार्त्तवीर्य्यस्येति भावः, अपचारेण अत्याचारेण, पितृवधरूपेण क्रूरकर्मणा इत्यर्थः, प्रचितः प्रवृद्धिं गतः, यः पितृवधामर्षः पितृविनाशजनितक्रोधः, शत्रुनिर्यातनेच्छा इति भावः, तस्मात् निस्तारे उद्धारे, शत्रु निधनद्वारा अमर्षक्षोदशापने इति भावः, बन्धुः मित्रम, आसन्नविंशान् विंशसमीप स्थान्, एकविंशतिसङ्ख्याकान् इत्यर्थः, वारान् विशसितः निहतः, विषमक्षत्रजातेः दुष्टक्षत्रियजातेः, प्ररोहः अङ्कुरः, क्षुद्रशिशुरपि इति यावत् येन तथोक्तः, क्षत्रियशिशोरपि विनाशकारीत्यर्थः, तथा क्रोधात् उत्कृत्ताः खण्डिताः, ये गर्भाः भ्रूणाः, क्षत्रस्त्रीणामिति भावः, तेषाम आमिषं माम, रुधिरं शोणितं, वसा मेदः, ताभिः विस्रगन्धिः आमगन्धिः, "मांसं क्रव्यमामिषम्" इति हारावली; "विस्र स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः; भार्गवीयः भार्गवसम्बन्धी, अयं हस्तस्थितः,

रामः। (दृष्ट्वा सहर्ष-बहुमानम्)—

जेतारं दशकन्धरस्य रभसाद्दोःश्रेणिनिःश्रेणिका-
तुल्यारूढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्य्यमाणोरसम्।
यः सङ्ख्ये निजघान हैहयपतिं शत्रोर्मुखं दृष्टवान्
यः पृष्ठं ददतोऽपि षण्मुखजये सोऽयं क्षतो भार्गवः॥ २६॥

(वर्णं च निर्वर्ण्य सस्मितम्)। अहो! सङ्कीर्य्यमाणानेकरसानुभावगम्भीरमधुरोऽयमस्याभोगः (श)। तथा हि।—

कुठारः कथं वः युष्माकं, श्रुतिपथं कर्णगोचरं, न अगमत्? न प्राप्नोत्? कथं श्रवणविषयता न गतः? इत्यर्थः। स्रग्धरा वृत्तम्॥ २५॥

जेतारमिति।—यः परशुरामः रभसात् वेगात्, बलपूर्वकमित्यर्थः, हर्षात् वा, अवलीलयेति यावत्, "रभसो वेग-हर्षयोः" इत्यमरः; दोष्णां भुजानां, विंशतिसङ्ख्यकानामिति भावः, श्रेणिः पङ्क्तिरेव, निःश्रेणिका अधिरोहणी, सोपानपङ्क्तिरिति यावत्, "निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी" इत्यमरः; तया तुल्यं समकालमेवेत्यर्थः, आरूढया ऊर्द्ध्वमुत्थितया, समस्तलोकानां सर्वजगतां, विजयश्रिया विजयलक्ष्म्या, पूर्य्यमाणम् अधिष्ठीयमानम्, उरः वक्षःस्थलं यस्य तथाभूतस्य, त्रिभुवनविजयिन इति यावत्, दशकन्धरस्य रावणस्य, जेतारं जयकारिणं, हैहयपतिं कार्त्तवीर्य्यार्जुनं, सङ्ख्ये युद्धे, निजघान निहतवान्; "दोःश्रेणिनिःश्रेणिकातुल्यारूढसमस्तलोकविजयश्रीपूर्य्यमाणोरसम्" इति पाठे—दोःश्रेणिः भुजसहस्रमेव, निःश्रेणिका अधिरोहणी, तया तुल्यं युगपदित्यर्थः, आरूढया समस्तलोकविजयश्रिया पूर्य्यमाणम् उरः यस्य तथोक्तमिति हैहयपतिमित्यस्य विशेषणम्; यश्च षण्मुखस्य कार्त्तिकेयस्य, जये पराजये इत्यर्थः, पृष्ठं ददतोऽपि पराङ्मुखस्यापि, पलायमानस्यापीत्यर्थः, शत्रोः रिपोः, षण्मुखस्येति भावः, मुखं दृष्टवान्, कार्त्तिकेयस्य षण्मुखत्वेन पश्चादपि मुखस्थितेरिति भावः, सोऽयं क्षतो कुशली, कार्य्यदक्ष इत्यर्थः, भार्गवः परशुरामः, मया दृश्यते इति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ २६॥

(श) सङ्कीर्य्यमाणेति।—सङ्कीर्य्यमाणानां स्वयं विमिश्रीभवतां, विरुद्धानामपि एकत्र मिलितानामिति यावत्, कर्मकर्त्तरि प्रयोगः, अनेकरसानां विविधभावविशेषाणाम्, अनुभावेन आस्वादनेन, गम्भीरः दुरवगाहः, मधुरश्च। अस्य भार्गवस्य। आभोगः पूर्णता, अवयवसंस्थानमिति यावत्, "आभोगः परिपूर्णता" इत्यमरः।

जटां धत्ते मूर्द्धा परशु-धनुषी बाहुशिखरं
प्रकोष्ठो रौद्राक्षं वलयमिषुदण्डानपि करः।
प्ररूढप्रौढास्त्रव्रणविकटरौद्राद्भुतमिदं
प्रशान्तामैणेयीं त्वचमपि च वक्षः कलयति॥ २७॥

(इत्युपसर्पति)।

जामदग्न्यः। (विलोक्य)। कथमयमसौ श्रूयमाणगुणानुकल्पिताकारसंवादो दाशरथिः (ष)। साधु रे राजन्यपोत! (स) साधु।—

सविधमुपसरन् समूलकाषं
कषितनृपान्वयमद्य मां धिनोषि।
हरिमिव करिकुम्भकूटकोटि-
प्रकटकठोरनखाङ्कुर कुरङ्गः॥ २८॥

जटामिति।—मूर्द्धा शिरः, जटा, बाहुशिखरं स्कन्धदेशः, परशु धनुषी कुठारं धनुश्चेत्यर्थं, प्रकोष्ठः कफोणेरधोभागः, रौद्राक्षं वलयं वलयाकारेण ग्रथितरुद्राक्षमालामित्यर्थः, करः हस्तः, इषुदण्डानपि शरानपीत्यर्थं, धत्ते धारयति, प्ररूढेन सञ्जातेन, प्रौढेन विशालेन, पुरातनेन वा, अस्त्रव्रणेन अस्त्राघातजनितक्षतेन, विकटं प्रस्फुटं यथा तथा, यद्वा—विकटौ विषमौ, परस्परविरुद्धौ इत्यर्थः, रौद्र. अद्भुतश्च रसौ यत्र तथाभूतम्, इदं वक्षश्च प्र... सौम्या, शान्तरसलक्षणामिति यावत्, ऐणेयीं मृगसम्बन्धिनीं, त्वचं चर्मापि, कलयति धारयति। शिखरिणी वृत्तम्॥ २७॥

(ष) श्रूयमाणेति।—श्रूयमाणैः आकर्ण्यमानैः, श्रुतिविषयतां गतैरित्यर्थः, गुणैः शौर्यादिभिः, अनुकल्पितः अनुमितः, य आकारः मूर्त्तिः, तत्संवादी तदनुकारी, अदृष्टपूर्वोऽपि श्रूयमाणगुणानुकल्पिताकारसंवादेन सोऽयमिति प्रतीयमान इति यावत्। दाशरथिः रामः।

(स) राजन्यपोत! क्षत्रियशिशो!।

सविधमिति।—सविधं समीपम्, उपसरन् समागच्छन्, त्वमिति शेषः, कुरङ्गः मृगः, करिणा हस्तिना, ये कुम्भाः शिरःस्थमांसपिण्डाः, तेषां कूटानि शिखराणि, "कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः, तेषां कोटिः तदाख्यसङ्घाः, तत्र प्रकटः सुव्यक्तः, कठोरः तीक्ष्णः, नखाङ्कुरः नखाग्रं, नखचिह्नमिति यावत् यस्य तथाविधं, हरिमिव

राम.। (सास्मितम्)। भगवन् भार्गव! गुरु-गर्भरूपयोरेतावदेवान्तरम् (छ)। किञ्च—

आदिष्टा भगवान् भृगुर्जननयोरौत्पत्तिकब्राह्मयो-
र्देवो धूर्जटिरस्त्रकर्मणि गुरुर्वीर्य्यं च दूरे गिराम्।
सप्तद्वीपवतीं ददद्भुवमभिप्रैषि द्विजान् कश्यप-
प्रायानप्रतिमानुभाव! भवते कस्मैचिदस्मै नमः ॥ २९ ॥

---

सिंहमिव, समूलकाषं समूलघातं यथा तथा, कषितः निहतः इति यावत्, नृपान्वयः क्षत्रियकुलं येन तथाभूतः, माम् अद्य भिनोषि प्रीणयसि, सिंहस्य गजेन्द्रघातिनः कुरङ्गदर्शने यथा अनायासेनैवास्य वधो मया विधेय इति मुदा प्रीतिः, तथा महावीर्यकार्त्तवीर्य्यादिनाशिनो मम त्वद्दर्शने अनायासेनैव सुकोमलाकारस्य तव निधनं मया साधितव्यमिति प्रीतिरिति निष्कर्षः। यद्वा—गजघातिनः कठोरप्रकृते सिंहस्य यथा अनायासवध्यस्यापि मृगस्य कोमलमनोहराकारदर्शनेन न हन्तव्योऽयं क्षुद्र इति हृदयप्रीतिरसेन चित्तमार्द्रीभवति, तथा सर्वक्षत्रियान्तकस्य मम सुवध्यस्यापि तव विनीतरमणीयमूर्त्तिदर्शनेन शिशुरयं न हन्तव्य इति चित्तं हृदयप्रीतिरसेनार्द्रीभवतीति भावः। उपमाऽलङ्कारः। पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २८ ॥

(छ) गुर्विति।—गुरुः पिता, गर्भरूपः बालकपुत्रश्च तयोः, यद्वा—गुरुर्महान्, गर्भरूपः क्षुद्रः तयोः, अन्तरं प्रभेदः, भवान् महान् अहं बालकः, तन्माम् अनायासेनैव भवान् हन्तुं समर्थ इति भावः। यद्वा—पुत्रादिदर्शनेन पित्रादीनामानन्दादयः स्वाभाविका एवेति भावः।

आदिष्टेति।—अप्रतिमानुभाव। हे अतुलनीयप्रभाव। भगवान् भृगुः औत्पत्तिकब्राह्मण्योः जननयोः जन्मनोः, उत्पत्तिकं जन्म, ततश्च सावित्र्यादिवेददानं द्वितीयं जन्म तयोरिति यावत्, आदिष्टा सम्पादकः, देवः धूर्जटिः शम्भुः अस्त्रकर्मणि धनुर्वेददीक्षायां, गुरुः आचार्य्यः, वीर्य्यं पराक्रमः, गिरां वाचां, दूरे अविषये इति यावत्, तिष्ठतीति शेषः, वर्णनातीतमिति यावत्, तवेति सर्वत्र सम्बन्धः, सप्तद्वीपवती "जम्बु प्लक्ष-कुश क्रौञ्च-शाक शाल्मलि पुष्कराः। द्वीपाः सप्त—॥" इत्युक्तप्रकारकसप्तद्वीपसमन्विता, भुवं पृथ्वीं, ददत् कश्यपप्रायान् कश्यपादीन्, द्विजान् ब्राह्मणान्, अभिप्रैषि सम्प्रदानत्वेन सङ्कल्पयसि, अत एव अस्मै ईदृशाय, कस्मैचित् अनिर्वचनीयस्वरूपाय, भवते तुभ्यं, नमः, अस्त्विति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२९॥

जामदग्न्यः। अरे क्षत्रियडिम्भ! (क) तवानेन सत्त्व-सौजन्यपौरुषोत्कर्षेण किमप्यन्तराप्यायितोऽस्मि (ख)। किन्तु—

नाराचैः कृतवीर्य्यनन्दनवधूबाष्पप्रियम्भावुकै-
रुत्पाद्य क्षतजोदमर्णवमथ न्यूप्य पितृभ्यां पयः।
सम्प्रत्यस्य समस्तबाहुजभुजः क्रोधस्य निर्वास्यतः
क्षुन्दानो धनुरैन्दुशेखरमहो! जातो भवानिन्धनम् ॥ १० ॥

रामः। (स्मित्वा)। भगवन्!—

बालस्वभावसुलभेन कुतूहलेन
भग्नं धनुर्भगवतो वृषभध्वजस्य।
तत्रानुषङ्गिकममङ्गलमीदृशं तु
संवृत्तमत्र न मया गणितस्त्वमार्य्य ॥ ११ ॥

---

(क) क्षत्रियडिम्भ। राजन्यशिशो। "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः।

(ख) सत्त्वेति।—सत्त्वं साहसं, महानुभावतेत्यर्थः, सौजन्यं साधुत्वं, विनीतव्यवहार इत्यर्थः, तथा पौरुषं पराक्रमश्च, तेषाम् उत्कर्षेण आतिशय्येन। अन्तः मनसि। आप्यायितोऽस्मि परितुष्टो भवामि।

नाराचैरिति।—कृतवीर्य्यनन्दनस्य कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य, वधूनां नारीणां, बाष्पस्य अश्रुणः, प्रियम्भावुकैः प्रियकारिभिरित्यर्थः, तासां वैधव्यादिति, सर्वदा नेत्रान्तरवरुद्धानां बाष्पाणां बहिर्निःसरणसाहाय्यकरणादिति वा भावः, नाराचैः अस्त्रविशेषैः, क्षतजोदं रक्तोदकं, "रक्त-क्षतज-शोणितम्" इत्यमरः; अर्णवं सागरं, जलस्थानीयरक्तपूर्णसमुद्रमित्यर्थः, उत्पाद्य निर्माय, अथानन्तरं, पितृभ्यां मातापितृभ्यां, पयः शोणितरूपजलमित्यर्थः, न्यूप्य तर्पणार्थं दत्त्वमित्यर्थः, "पितृदानं निवापः स्यात्" इत्यमरः; सम्प्रति निर्वास्यतः निर्वाणं गमिष्यतः, समस्तान् निखिलान्, बाहुजान् क्षत्रियान्, "बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः; भुङ्क्ते ग्रसते इति तथोक्तस्य, अस्य क्रोधस्य कोपस्य, अग्निभूतस्येति भावः, ऐन्दुशेखरम् ऐशं, धनुः क्षुन्दानः खण्डयन्, भवान् इन्धनं काष्ठं, दाह्यमिति भावः, जातः, अहो! इति खेदसूचकमव्ययम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

बालेति।—बालस्य शिशोः, स्वभावः प्रकृतिः, तेन सुलभं सुप्रापं, स्वतः सञ्जातमित्यर्थः, तादृशेन, कुतूहलेन कौतुकेन, भगवतः वृषभध्वजस्य वृषवाहनस्य हरस्य,

जामदग्न्यः। (सरोषम्)। आः!! क्षुद्रक्षत्रियडिम्भ! कथं प्रमथ-नाथप्रथमान्तेवासिनं (ग) परशुराममपि भवान्नाजीगणत्!!—

महासेनो यस्य प्रमद! यमदंष्ट्रासहचरैः
शरैर्मुक्तो जीवन् द्विरिव शरजन्मा समभवत्।
इमाञ्च क्षत्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा-
मयं वीरो वारानजयदुपविंशान् वसुमतीम्॥ २२॥

रामः। शान्तं शान्तम् (घ)। प्रसीद भगवन्। अविमृश्य-कारितया (ङ) न गणितोऽसि, न पुनरवलेपात् (च)—

---

धनुः कृष्टम् आनमितं, मयेति शेषः, तु किन्तु, तव कर्णयोः आनुषङ्गिकं प्रसङ्गादागतम्, अनभिप्रायिकमित्यर्थः, अनुद्दिष्टमिति यावत्, ईदृशं तद्वाक्यरूपमिति भावः, अनल्पम् अशुभं, सद्यः सञ्जातम्, अत्र विषये, मया त्वं गणितः आलोचितः, अन्तरायत्वेन लक्षित इति यावत्, न आसीः, कथमिदं तवाप्रियमिति मया न चिन्तितमिति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २१॥

(ग) प्रमथेति।—प्रमथनाथस्य शिवस्य, "पिनाकी प्रमथाधिपः" इति शिवपर्य्याये अमरः; प्रथमः श्रेष्ठः, अन्तेवासी शिष्यः, तम्।

महासेन इति।—प्रमद! रे प्रकृष्टगर्व! ममागमनादिति भावः, महासेनः कार्त्तिकेयः, "कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः" इत्यमरः, यस्य मम, यमदंष्ट्रासहचरैः कृतान्तदशनसदृशैः, शरैः बाणैः, मुक्तः परित्यक्तः सन्, पराङ्मुखत्वेन मया बाणप्रहरणादिति भावः, जीवन् जीवितमश्नन्, द्विरिव द्वितीयवारमिव, शरजन्मा शरभूः, एकदा शरे शरवणे, जन्म यस्य तथोक्तः, अन्यदा शरात् शरप्रहरणाद्विमुक्ततया, जन्म पुनर्जीवनप्राप्तिः यस्य तथाभूतः, समभवत्, अयं वीरः सोऽहमिति भावः, उपविंशान् उपगता निकटस्था, विंशतिर्येषां तान् एकविंशतिसङ्ख्यकान्, वारान् क्षत्राणां क्षत्रियाणां, भुजवनानि एव महान्ति उत्कटानि इत्यर्थः, दुर्गाणि दुर्गमप्रदेशाः, तैः विषमा दारुणा ताम्, क्षत्रियाणामत्याचारेण सज्जनवासायोग्यामिति भावः, इमां वसुमतीञ्च अजयत् जितवान्; रे मूर्ख! एतावती ते स्पर्द्धा यत्, एवम्भूतोऽहं तव गणनायोग्यः? इति भावः। शिखरिणी वृत्तम्॥ २२॥

(घ) शान्तं शान्तं निवृत्तं निवृत्तं, भगवान् मया न गणित इति कथा नैव वक्तव्या नैव वक्तव्या इति भावः।

(ङ) अविमृश्यकारितया अविवेचिततया, अज्ञानतयेत्यर्थः।

(च) अवलेपात् गर्वात्।

स्त्रीषु प्रवीरजननी जननी तवैव
देवी स्वयं भगवती गिरिजाऽपि यस्यै।
त्वद्दोर्वशीकृतविशाखमुखावलोक-
व्रीडाविदीर्णहृदया स्पृहयाम्बभूव ॥ ३३ ॥

जामदग्न्यः। (विहस्य)। रे राजन्यपोत!—

अनुभवपुनरुक्तां मुञ्च नः स्तोत्रचर्य्या-
मुपनमय तदेतत्कौशिकोपज्ञमस्त्रम्।
क्षिपति न खलु कालं वीरगोष्ठीविनोद-
प्रियपरशुरयं मे बाहुरुद्यच्छमानः ॥ ३४ ॥

---

स्त्रीष्विति।—तवैव जननी माता, स्त्रीषु नारीजातिषु मध्ये, प्रवीरजननी प्रकृष्टवीरप्रसविनी, स्वयं भगवती देवी गिरिजाऽपि गौरी अपि, तव दोष्णा भुजेन, वशीकृतस्य निर्जितस्य, विशाखस्य कार्त्तिकेयस्य, "विशाखः शिखिवाहनः" इति कार्त्तिकेयपर्य्याये अमरः, मुखावलोकेन वदनदर्शनेन, पराभवज्ञानतमलिनमुखदर्शनेनेति भावः, या व्रीडा लज्जा, तया विदीर्णं प्रस्फुटितं, दुःखितमिति यावत्, हृदयं वक्षोदेशः यस्याः तथाभूता सती, यस्यै तव मात्रे, स्पृहयाम्बभूव स्पृहां चकार, यस्याः पुत्रः मम नन्दनमपि निर्जितवानिति स्वतोऽपि यस्याः गौरवम् अङ्गीचकार, धन्या सा भार्गवमाता इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

अनुभवेति।—अनुभवेन अनुभूत्या, पुनरुक्ता पुनःकथिता, नः अस्माकं, स्तोत्रचर्य्यां स्तुतिप्रक्रियां, मुञ्च त्यज, अहं वीरो न वेति स्वयमनुभूय एव मम स्तुतिं कुरु, किं पुनः पुराणालोचनेन? इति भावः, तत् तस्मात्, कौशिकात् विश्वामित्रात्, उपज्ञा आद्यं ज्ञानं यस्य तथोक्तम्, "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः, एतत् तव करधृतमित्यर्थः, अस्त्रं धनुरिति यावत्, उपनमय आरोपय, गृहाणेति यावत्, वीरगोष्ठी वीराणां सभा, सङ्ग्रामभूमिरित्यर्थः, "गोष्ठी सभा सलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी; तस्याः विनोदे चित्तरञ्जने, प्रियः प्रीतिजनकः सहचर इत्यर्थः, परशुः कुठारः यस्य तथाभूतः, उद्यच्छमानः उद्यतो भवन्, मे मम, अयं परिदृश्यमानः, बाहुः भुजः, कालं समयं, न खलु नैव, क्षिपति अतिक्रामति, भुजो मे वृथा समयक्षेपं न सहते, त्वरितमस्त्रं गृहाणेति भावः। मालिनीवृत्तम्—"न न म य ययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

रामः। (स्वगतम्)। अये! भगवन्तं विश्वामित्रमपि स्पृशति !!

(छ) भवत्वेवं (ज) तावत्। (प्रकाशं सधैर्य्यस्मितम्)।—

भूमात्रं कियदेतदर्णवमयं तत्साधितं हार्य्यते
यद्वीरेण भवादृशेन वदति त्रिःसप्तकृत्वो जयः ।
डिम्भोऽयं नवबाहुरीदृशमिदं घोरञ्च वीरव्रतं
तत्कोपाद्विरम प्रसीद भगवन्! जात्यैव पूज्योऽसि नः ॥२५॥

(छ) स्पृशति आकृष्य आनयतीत्यर्थः, आक्षिपतीति यावत्, कौशिकोपशमस्त्वमिति कथनेनेति भावः।

(ज) भवत्वेवमिति।—अतः परं वीरोचितं व्यवहर्त्तव्यमिति भावः।

भूमात्रमिति।—एतत् भूमात्रं भूमण्डलमेव, कियत् अत्यल्पमित्यर्थः, तदपि अर्णवमयं समुद्रव्याप्तम्, भवादृशेन भवत्सदृशेन, वीरेण साधितं जितं, तत् भूमात्रमिति शेषः, यत् हार्य्यते भवादृशवीरात् आच्छिद्य अन्येनापक्रियते इति भावः, त्रिःसप्तकृत्वो जयः एकविंशतिवारविजयः, तत् वदति कथयति, भवान् यथा त्रिःसप्तकृत्वः क्षत्रान् निहत्य एतद्भूमण्डलं तेभ्यो हृतवान्, एवमन्यः कोऽपि भवन्तं विजित्य भवत्सकाशात् एतन्नेतुं शक्नुयात्, परन्तु यदि मध्ये तत् न हारितं, तदा कथं पुनर्जयप्रयासः? एकेनोद्यमेनैव जयस्य सिद्धत्वादिति भावः; यद्वा—भवादृशेन वीरेण अर्णवमयं समुद्रवेष्टितं, कियदेतत् भूमात्रम् अकिञ्चित्करं पार्थिवराज्यमात्रमित्यर्थः, न तु अपार्थिवं मोक्षपदं, बहुजीवविनाशादिति भावः, यत् साधितम् आयत्तीकृतं, तत् त्रिःसप्तकृत्वो जयः तव विजयः, वदति, किन्तु हार्य्यते भवता साधितं तत् भूमात्रं केनापि कदाऽपि हर्त्तुं शक्यते, भवादृशवीरादपि आच्छिद्य अन्येन केनापि तदपहर्त्तुं शक्यते, अतः गर्वं त्यज इति भावः, नवबाहुः कोमलभुजः, अशिक्षितहस्त इति यावत्, अयं मादृशः, जन इति शेषः, डिम्भः बालकः, बालत्वात् अद्यापि अस्त्रव्यवहारकौशलानभिज्ञ इति भावः, इदं वीरव्रतञ्च वीरचर्य्यानियमश्च, ईदृशम् एवंविधं, घोरं भयानकं, कठोरमित्यर्थः, पूज्यापूज्यविचारविमुखमिति भावः, तत् तस्मात्, कोपात् क्रोधात्, विरम विरतो भव, क्रोधं परित्यजेत्यर्थः, हे भगवन्! प्रसीद प्रसन्नो भव, जात्यैव ब्राह्मण्येनैव, न तु वीर्य्येणेत्येवकारार्थ इति भावः, नः अस्माकं, पूज्यः आराध्यनीयः, असि भवसि, कोमलबाहुना बालकेन मया यदि भवतः पराजयः स्यात्, तदा भवतोऽतीवावमाननम्, अस्माकञ्च पूज्यपूजाव्यतिक्रमः स्यादिति कोपात् विरत्या अस्मासु प्रसाद एव भवतः श्रेयानिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

जामदग्न्यः । (सक्रोध-कम्पं स्वगतम्) । अहो ! दुरात्मनोऽस्य राजन्यपोतस्य वीरप्रसूतायाः पद्धतेरस्खलितमुक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्यम् !! (झ) । (प्रकाशम्) । आः !! पाप ! जात्यैव केवलया (ञ) पूज्यस्ते परशुरामः !! कथमद्यापि निरायुधोऽसि !! (ट)—

विनयनिचुलितैर्भवद्वचोभिः
किमपि नव विवृणोषि रङ्गमन्तः ।
अयमजनि करः कृतान्त-
दंष्ट्राक्रकचकठोरकुठारदुर्निरीक्ष्यः ॥ ३६ ॥

(उच्चैश्च) । अहो ! नु खलु भोः !—

त्रैलोक्यत्राणशौण्डः सरसिजवसतेर्यः प्रसूतो भुजाभ्यां
स क्षत्रं नाम वर्णः कुलिशकठिनयोर्यस्य दोष्णोर्विलीनः ।

---

(झ) वीरप्रसूतायाः वीरजननशुद्धायाः, वीरजनानुसृताया इति यावत्, पद्धतेः आचारात्, अस्खलितम् अभ्रष्टम् । उक्ति-प्रत्युक्तिवैदग्ध्यं वचन-प्रतिवचनचातुर्य्यम् ।

(ञ) केवलया एकया, एकमात्रया इत्यर्थः, न तु वीर्य्येणेति भावः । "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः ।

(ट) निरायुधोऽसि निरस्त्रः भवसि, शस्त्रमगृहीत्वा तिष्ठसीत्यर्थः ।

विनयेति ।—विनयेन शिष्टाचारेण, निचुलितैः पिहितैः, विनयाभासयुक्तैरित्यर्थः, अलङ्कृतैरिति भावः, किमपि अवाच्यम्, अन्तः मनसि, स्थितमिति शेषः, नवम् अश्रुतपूर्वमिति यावत्, रङ्ग कलङ्क, "तत्साधितं धार्य्यते" इति पूर्वोक्तम् अपवादरूपमिति यावत्, विवृणोषि प्रकटयसि, भवद्वचोभिः तव वचनैः, अयम् एषः, करः हस्तः, कृतान्तस्य यमस्य, दंष्ट्रा दन्त एव, क्रकचः करपत्रं, "करात" इति प्रसिद्धः, "क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्" इत्यमरः ; तद्वत् कठोरः दारुणः, यः कुठारः तेन दुर्निरीक्ष्यः दुर्दर्शः, भीषण इति यावत्, अजनि जातः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥३६॥

त्रैलोक्येति ।—त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य, त्राणेन परिरक्षणेन, शौण्डः मत्तः ख्यातो वा, "शौण्डो मत्ते च विख्याते दर्पशालिन्यपि स्मृतः" इति विश्वः, यः सरसिजवसतेः कमलासनस्य, ब्रह्मण इत्यर्थः, भुजाभ्यां बाहुभ्यां, प्रसूतः उत्पन्नः, "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः" इति श्रुतेः ; अत एव "बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः, सः प्रसिद्धः, क्षत्रं नाम वर्णः क्षत्रियजातिः, यस्य परशुरामस्य, कुलिशकठिनयोः वज्रवत्

ज्वालाजिह्वालकालानलकवलभयभ्रान्तदेवासुराणि
व्यातन्वानो जगन्ति ज्वलति मुनिरयं पार्वतीधर्मपुत्रः ॥३७॥

( नेपथ्ये )।

भगवन् भार्गव !—

अप्रवृत्तिविषयं वितन्वतः
क्षत्रशब्दमियमेव मेदिनी।
दक्षिणा तव बभूव यज्वनो
मुञ्च सम्प्रति तु शुष्कमायुधम् ॥ ३८ ॥

जामदग्न्यः। अये ! प्रशान्तगम्भीरः क एषः ? तर्हि जनकेन भवितव्यम्। (तदभिमुखमवलोक्य)। राजर्षे सीरध्वज ! भगवतः सूर्य्यशिष्यात् पुराणवाजसनेयिनो (ठ) याज्ञवल्क्यादधीत-

---

कठोरयोः, दोष्णोः बाह्वोः, विलीनः लयं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, पार्वतीधर्मपुत्रः गौर्य्याः धर्मपुत्रः, सोऽयं मुनिः भार्गवः, जगन्ति ज्वालया शिखया, जिह्वालः जिह्वावान्, प्रशस्तजिह्वायुक्त इत्यर्थः, यः कालानलः प्रलयाग्निः, तस्य कवलात् ग्रासात्, तेन भस्मीभवनादिति यावत्, यत् भयं तेन भ्रान्ताः चलिताः, इतस्ततः पलायिताः इत्यर्थः, देवासुरा येषु तथाभूतानि, व्यातन्वानः विस्तारयन्, कुर्वन्नित्यर्थः, ज्वलति दीप्यते, क्रोधप्रज्वलितः तिष्ठतीत्यर्थः। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३७ ॥

अप्रवृत्तिविषयमिति।—क्षत्रशब्द क्षत्रियेति अक्षरसमष्टिं, क्षत्रियेति संज्ञामिति यावत्, अप्रवृत्तिविषयं प्रयोगागोचरताम्, उच्चारणस्यापि अनुपयुक्ततामित्यर्थः, शक्यता-ऽवच्छेदकताशून्यमिति यावत्, वितन्वतः विस्तारयतः, क्षत्रियशब्दस्यापि विलोपं साधयत इति भावः, यज्वनः याज्ञिकस्य, तव इयमेव एषैव, मेदिनी पृथिवी, दक्षिणा यज्ञादिसमाप्तौ देयधनस्वरूपिणीत्यर्थः, बभूव, सर्वान् क्षत्रियान् निहत्य यज्ञं कृत्वा त्वं पृथ्वीं दक्षिणात्वेन दत्तवानसीति निष्कर्षः, सम्प्रति तु इदानीन्तु, शुष्कं सर्वक्षत्रनिधनेन प्रतिद्वन्द्विविरहात् अकिञ्चित्करत्वेन रसशून्यं, विफलमिति भावः, आयुधम् अस्त्रं, मुञ्च त्यज। रथोद्धता वृत्तं—"रात् परैर्न-र-ल-गै रथोद्धता" इति तल्लक्षणात्। जनकोक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

(ठ) पुराणवाजसनेयिनः पुरातनयजुर्वेदविदः।

ब्रह्मसिद्धान्तो गृहीतवाक्य (ङ) एवासि। किन्तु नाय-मवसरः शिष्टानुरोधस्य (ढ)—

अवनिमधिकविंशानभ्यवस्कन्द्य वारा-
नवभृथभृतकेभ्यः सम्प्रदाय द्विजेभ्यः।
विरमति रमणीयात् द्वन्द्वयुद्धात् कथं मे
निखिलनृपतिहत्यादृष्टसारः कुठारः ? ॥ २९ ॥

(पुनर्नेपथ्ये)—

भृगुतिलक ! नमस्ते मुञ्च वैमत्यमेतत्
कुरु करुणमिदानीं मानसं मानशौण्ड !।

---

(ङ) अधीतेति।—अधीतः पठितः, ब्रह्मसिद्धान्तः ब्रह्ममीमांसा, वेदसार इति यावत् येन तथाभूतः। गृहीतवाक्यः गृहीतं स्वीकृतमित्यर्थः, समादृतमिति यावत्, वाक्यं वचनं यस्य तथाभूतः, पूर्वं तव वाक्यं मया प्रतिपालितमिति भावः।

(ढ) अवसरः समयः। शिष्टानुरोधस्य शिष्टस्य सज्जनस्य, तवेति भावः, अनुरोधः अनुवर्त्तनं, चित्ताराधनमित्यर्थः तस्य, इच्छापूरणेन तव प्रीतिसम्पादनस्येत्यर्थः, "अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्" इत्यमरः।

अवनिमिति।—अधिकविंशान् विंशतेरधिकान्, वारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः, अवनिं पृथ्वीम्, अवस्कन्द्य आक्रम्य, क्षत्रियेभ्यः आच्छिद्येत्यर्थः, अवभृथः दीक्षान्तः, यज्ञसमाप्तौ क्रियमाणयागविशेष इत्यर्थः, "दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः" इत्यमरः, तत्र ये भृतकाः वैतनिकाः, ऋत्विज इत्यर्थः तादृशेभ्यः, द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, कश्यपादिभ्य इति भावः, अवनिं पृथिवीं, सम्प्रदाय दत्त्वा, दक्षिणात्वेनेति भावः, स्थितस्येत्यध्याहारः, मे मम, निखिलानां सकलानां, नृपतीनां राज्ञां, क्षत्रियाणां वा, हत्यया वधेन, दृष्टः अवलोकितः, लोकैरिति भावः, सारः बलं, सामर्थ्यमिति यावत् यस्य तथाभूतः, कुठारः रमणीयात् प्रमोदजननात्, द्वन्द्वयुद्धात् द्वन्द्वयोः द्वयोरेव वीरयोरन्योऽन्यं यत् युद्धं तत् द्वन्द्वयुद्धं तस्मात् सम्मुखसमरात्, कथं केन प्रकारेण, विरमति ? निवर्त्तते ? नैव विरन्तुं शक्नोतीत्यर्थः। मालिनी वृत्तम् ॥ २९ ॥

भृगुतिलकेति।—भृगुतिलक ! हे भार्गवकुलललाटभूषण। ते तुभ्यं, नमः, अस्तु इति शेषः, एतत् वैमत्यं विरुद्धां मतिं, चित्तविकारमित्यर्थः, क्रोधमिति यावत्, मुञ्च त्यज, मानशौण्ड ! हे मानगर्वित ! यद्वा—हे मानोन्नत। इदानीं मानसं चित्तं,

वहति बत किमस्त्रं पुत्रभाण्डेऽपि रामे
त्रिजगदभयदानस्थूललक्षो भुजस्ते? ॥ ४० ॥

जामदग्न्यः। (राम प्रति)। अये! धीरकर्कशस्वरः (ण) क एषः।

रामः। (सप्रश्रयम् (त))। भगवन्! अयं मस्तातो रघुपतिः।

जामदग्न्यः। (सव्यथम् (थ))। धिक्! सर्वतः चत्रकलम्बोद्भेदः (द)। (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)। भो राजन् दशरथ! अस्मन्नामधेयमात्रमित्रेण (ध) पुत्रेणामुना मानार्हो (न)

---

तवेति शेषः, करुणं सदय, कुरु, त्रिजगतां भुवनत्रयाणाम्, अभयदाने भयात् त्राणकरणे, स्थूललक्षः वदान्यः, अत्युदार इत्यर्थः, "स्युर्वदान्यस्थूललक्ष दानशौण्डा बहुप्रदे" इत्यमरः, ते तव, भुजः बाहुः, पुत्रभाण्डे पुत्र एव भाण्ड मूलधनं तस्मिन्, रामे अपि क्षुद्रशिशौ अपि इति भावः, किं कथम्, अस्त्रं वहति? धारयति? बत खेदे। मालिनी वृत्तम्। दशरथोक्तिरियम् ॥ ४० ॥

(ण) धीरेति।—धीरः अचञ्चलः, गम्भीरः इति यावत्, कर्कशः कठोरश्च, सुकुमारदेहं शिशुं पुत्रतुल्यं रामं प्रति कठोरव्यवहारादिति भावः, स्वरः यस्य तथाभूतः।

(त) सप्रश्रयं सविनयम्।

(थ) सव्यथं सान्तस्तापम्।

(द) धिक् निन्दामि, आत्मानमिति भावः, "धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः। सर्वतः समन्तात्, चत्रकलम्बानां चत्रियाङ्कुराणाम्, उद्भेदः प्रकाशः, मयि विद्यमाने इदानीमपि बहवः चत्राः मत्सकाशं समवेताः इत्यात्मनो धिक्कार इति भावः। "चत्रकलम्बोद्भेदः" इत्यत्र "चत्रकदम्बोद्भेदः" इति पाठकल्पनं समीचीनं, कलम्बशब्दस्य अङ्कुरार्थे कुत्रापि प्रयोगादर्शनात्, कदम्बशब्दस्य च समूहार्थकत्वादिति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(ध) अस्मन्नामधेयेति।—अस्माकं नामधेयमात्रं रामेति नाममात्रं, तेन मित्रं सखा तेन, मात्रपदेन शौर्य्याद्यभाव इति सूचितम्।

(न) मानार्हः सम्माननीयः, सख्युः पितुः स्वपितृतुल्यत्वादिति भावः। शौनुक्तोक्तिरियम्।

भवान्। किं पुनः (प) अनभिज्ञोऽसि वीरव्यवहारस्य (फ)।—

> पुरमथनधनुर्विमर्दनोत्थं
> प्रदहदहर्दिवमस्ति तीव्रमर्चिः।
> रघुजनककुटुम्बवाष्पपूरैः
> परमिह शान्तिमुशन्ति शस्त्रभाजः॥ ४१॥

(नेपथ्ये)।

आः!! (ब) जामदग्न्य! किमेवमतिप्रसक्तः सन्न्यस्तशस्त्रान् (भ) अस्मानपि बलादनुग्राहयसि?

जामदग्न्यः। (सरोषम्)। अरे विदेहप्रसवपांशुल! (म)—

> अयमधिपतिर्भासामेकान्तरो भवतो गुरु-
> स्त्वमसि तपसा यद्वर्षीयानिति स्म तितिक्षसि।

---

(प) किं पुनः किन्तु।

(फ) वीरव्यवहारस्य वीरचर्य्यायाः।

पुरमथनेति।—पुरमथनस्य त्रिपुरारेः, धनुषः चापस्य, विमर्दनोत्थं भञ्जनसमुद्भूतं, तीव्रम् उग्रम्, अर्चिः शिखा, तेजः इति यावत्, क्रोधाग्निरिति भावः, अहर्दिवम् अहरहः, प्रतिदिनमित्यर्थः, प्रदहत् सन्तापयदिति यावत्, मामिति शेषः, अस्ति वर्त्तते, इह अस्मिन् अर्चिषि, शस्त्रभाजः शस्त्रव्यवहारिणः, वयमिति शेषः, रघु जनकयोः रघुवंशीय-जनकवंशीययोः, कुटुम्बानां परिजनानां, वाष्पपूरैः अश्रुप्रवाहैः, शान्तिम् उपशमनम्, उशन्ति कामयन्ते, रामनिधने रघुवंश्या जनकवंश्याश्च पुत्रशोकेन, जामातृशोकेन च यदि रुदन्ति तदेव मे कोपशान्तिः स्यादिति भावः। ।ताडेन, पा
सनम्॥ ४१॥ प्लुत

(ब) आः!! इति कोपे, "आस्तु स्यात् कोप-पीडयोः" इत्यमरः।

(भ) अतिप्रसक्तः अतिदर्पितः। सन्न्यस्तशस्त्रान् त्यक्तायुधान्। जनकोक्तिरियम्।

(म) विदेहप्रसवपांशुल। जनकवंशीयाधम।

अयमिति।—भासां तेजसाम्, अधिपतिः प्रभुः, अयं परिदृश्यमानः, सूर्यः इत्यर्थः, भवतः एकान्तरः एकेन व्यवहितः, गुरुः आचार्य्यः, याज्ञवल्क्यस्य सूर्य्यादधीतं, त्वया तु याज्ञवल्क्यादिति सूर्य्यस्य तव गुरुत्वमेकान्तरमिति भावः, यत् यतः, त्वं तपसा तपश्चरणेन, वर्षीयान् अतिवृद्धः, असि, "तपसि" इति पाठे—त्वं वर्षीयान् असि, तथापि प्रशस्ते

अथमसि धनुर्नामग्राही ? तदेष समाप्यते
मम हि सकलक्षत्रालम्भक्रतोरमृतं भवान् ॥ ४२ ॥

(नेपथ्ये)।

भार्गव ! भार्गव ! च्यवनादिवृद्धवाक्यगौरवनिगृहीतसम्प्रहारक्रियासमभिहारस्य तत्रभवतः (य) परमे ब्रह्मणि वर्त्तमानस्य (र) पुनरुपप्लवन्ते (ल) बुद्धयः। तत् विरम, कियच्चिरम् (व) इतः परमपि नाटयिष्यति (श) भवन्तमायुधपिशाचो ? (ष)।

जामदग्न्यः। (विहस्य)। अहो ! याज्यस्नेहः (स) शतानन्द-

---

पश्यसि, इति हेतोः, तितिक्ष्यसे क्षम्यसे च, शान्तोऽसि इत्यर्थः, त्वां प्रति मया क्षमा प्रदर्शितेति भावः, इदानीं कथं विमर्थं, धनुर्नामग्राही धनुषः नाम गृहीतवान्, असि ? भवसि ? तत तस्मात्, धनुर्नामग्रहणादित्यर्थः, तपोविरुद्धधनुर्विद्याधारणकृत्यस्य अभिप्रायप्रकटनादिति भावः, एषः, त्वमिति शेषः, समाप्यते शेषो क्रियते, मया त्वं समाप्य मृत्युं नीयसे इत्यर्थः, त्वां हन्मीति भावः, भवान् मम सकलानां क्षत्रियाणां, क्षत्रियाणाम् आलम्भ एव वध एव, क्रतुर्यज्ञः, तस्य अमृतं हि शेषीभूतः, "अमृतं यज्ञशेषे स्यात्" इति विश्वः। हरिणी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(य) च्यवनादीति।—च्यवनादीनां वृद्धानां त्वत्पूर्वपुरुषाणामिति यावत्, वाक्यस्य "परशुराम ! क्षुद्रात् क्षत्रियसंहाराद् विरम" इति वचनस्य, गौरवेण गुरुत्वेन, तेषां वाक्येषु सम्मानप्रदर्शनेन इत्यर्थः, निगृहीतः संयतः, परित्यक्तः इत्यर्थः, सम्प्रहारस्य संग्रामस्य, क्रियासमभिहारः पौनःपुन्येन समाचरणं येन तथाभूतस्य। तत्रभवतः पूज्यस्य।

(र) परमे ब्रह्मणि परमात्मनि, ब्रह्मचिन्तने इति यावत्, वर्त्तमानस्य निरतस्य।

(ल) उपप्लवन्ते विपर्य्ययं प्राप्नुवन्ति।

(व) कियच्चिरं कियन्तं कालमित्यर्थः।

(श) नाटयिष्यति नर्त्तयिष्यति।

(ष) आयुधपिशाचो अस्त्रधारणाख्यरूपा पिशाचयोषित्। भार्गवेत्यादि शिष्योक्तमा च ततः शतानन्दस्येति बोध्यम्।

(स) याज्यस्नेहः याज्यस्य यजमानस्य, जनकस्येति भावः, स्नेहः प्रियता, ममता-बुद्धिरिति यावत्।

माकुलयति (ङ)। भवतु, सान्त्वयामि तावदेनम्। (तदभिमुखम्)।
आङ्गिरस!—

नृपस्ते पाल्योऽयं मम पशुपुरोडाशरसिकः
पृथिव्यामव्याजोद्भटभुजभृतः सन्ति रघवः।
अमीषामुत्सिक्तं किमपि कुलमुत्कृत्य लवशो
विधाता तत् सर्वं यदभिरुचितं ते भृगुपतिः॥ ४२॥

(नेपथ्ये)। आः पाप! क्षत्रियायाः पुत्र! क्षत्रियभ्रूणहत्यापातकिन्! निसर्गनिष्प्राणं हि प्रहरणम् (क) इक्ष्वाकूणां ब्राह्मणेषु; तैर्यादृशस्तादृशो वा सोढव्योऽसि (ख)। कथमेवमतिक्रामन्नस्माकमपि ब्रह्मवर्चसात् (ग) न बिभेषि?

---

(ङ) आकुलयति उद्दीपीकरोति।

नृप इति।—पशुपुरोडाशे पशुश्छागो मेषो वा, स एव पुरोडाशः हव्यभेदः, "पुरोडाशो हविर्भेदे मन्त्रे पिष्टकस्य च" इति विश्वः, तत्र रसिकः अनुरागी, सततं यज्ञानुष्ठानपर इति भावः, ते तव, अयम् एषः यजमानः, नृपः जनकः, मम मयीत्यर्थः, याज्यः रक्षणीयः, तव याज्यमेनं न हन्मीति भावः, किन्तु रघवः रघुवंश्याः, पृथिव्याम् अव्याजम् अकपटम्, उद्भटम् उद्धतं, गर्वितमित्यर्थः, भुजं बाहुं, बिभ्रति धारयन्तीति तथोक्ताः, सन्ति विद्यन्ते, रघुवंशीयाः पृथिव्यामिदानीं महापराक्रान्ता भुजबलगर्विताश्च आत्मानमजेयं मन्यन्ते इति भावः, अमीषां रघूणां, किमपि वर्णनातीतम्, उत्सिक्तं गर्वितं, कुलं वंशं, लवशः खण्डशः, उत्कृत्य छित्त्वा, विनाश्येति यावत्, भृगुपतिः परशुरामः, ते तव, यत् अभिरुचितम् इष्टम्, अस्त्रत्यागरूपमिति भावः, तत् सर्वं विधाता विधास्यति, रघून् समूलं विनाश्य अस्त्रत्यागं करिष्यामीति निष्कर्षः। शिखरिणी वृत्तम्॥ ४२॥

(क) क्षत्रियायाः क्षत्रियस्य गाधेः कन्या रेणुका तस्याः, पुत्र तत्सम्बुद्धौ।

क्षत्रियेति।—क्षत्रियाणां क्षत्रियस्त्रीणां, भ्रूणाः गर्भस्थाः शिशवः, तेषां हत्या वधः, तस्याः पातकी पापी तत्सम्बुद्धौ। क्षत्रियागर्भजातस्य तव क्षत्रियभ्रूणहत्या अतीव निर्घृणतायाः परिचायिका अमानुषी चेति भावः। निसर्गनिष्प्राणं स्वभावतो दुर्बलं, स्वभावत एव ब्रह्महत्याविमुखमिति भावः। प्रहरणम् अस्त्रम्।

(ख) तैः इक्ष्वाकुभिः, यादृशस्तादृशः यथा तथा, अतिदुराचारोऽपि ब्राह्मण इति मत्वा इति भावः, सोढव्योऽसि क्षन्तव्योऽसि।

जामदग्न्यः। (सरोषहासम्)। अरे ब्रह्मबन्धो! बान्धकिनेय! गौतमगोत्रपांसन! (घ)—

कुर्युः शस्त्रकथाममी यदि मनोर्वंशे मनुष्याङ्कुराः
स्याच्चेत् ब्रह्मगणोऽयमाकृतिगणस्तत्रेष्यते चेद्भवान्।
सम्राजां समिधां च साधकतमं धत्ते छिदाकारणं
धिङ्मौर्वीकुशकर्षणोल्वणकिणग्रन्थिर्ममायं करः॥ ४४॥

---

(ग) अतिक्रामन् उल्लङ्घयन्, अवजानन् इति यावत्। ब्रह्मवर्चसात् ब्रह्मतेजसः, ब्रह्मतेजसा त्वां दग्धुं समर्थोऽस्मीति भावः। ब्राह्मणानुरागिणः इक्ष्वाकवः दुष्टमपि त्वां ब्राह्मण इति ज्ञात्वा अनुमन्यन्ते, न पुनर्वयं ब्राह्मणा इति भावः। पापः पापेत्यादि विशेषोक्तया उक्तिरपि शतानन्दस्यैवेति बोध्यम्।

(घ) ब्रह्मबन्धो! ब्राह्मणाधम! "ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे" इत्यमरः। बान्धकिनेय! बन्धकी कुलटा, तत्पुत्रः तत्सम्बुद्धौ कौलटेय! कुलटापुत्र! इत्यर्थः। "अथ बान्धकिनेयः स्यात् बन्धुलश्चासतीसुतः। कौलटेयः कौलटेरः" इत्यमरः; शतानन्दस्य मातुरहल्याया देवेन्द्रसङ्गमात् बन्धकीत्वमिति भावः। गौतमगोत्रपांसन! गौतमवंशाधम!

कुर्युरिति।—यदि मनोः वंशे कुले, उत्पन्ना इति शेषः, अमी रामादिकमङ्गुल्या निर्दिश्य एते, मनुष्याङ्कुराः मानवपोताः, अङ्कुरवत् अनायासमुत्पाटनीयाः क्षुद्रमानवा इति भावः, शस्त्रकथां शस्त्रव्यवहारकथा, वयं शस्त्रप्रयोगकुशला इत्येवम् आलापमित्यर्थः, कुर्युः, आकृत्या अवयवेन, शिखा-सूत्र मौञ्जीमेखलादिचिह्नमात्रेणेति यावत्, न तु ब्रह्मण्यादिनेति भावः, गण्यते उच्यते इति आकृतिगणः ब्राह्मणवेशधारीति यावत्, अयं, जनक इति शेषः, चेत् यदि, ब्रह्मगणः ब्राह्मणत्वेन गणनीयः, स्यात् भवेत्, तथा तत्र ब्रह्मगणे, भवान् शतानन्दः इति यावत्, इष्यते गण्यते, ब्राह्मणत्वेनेति भावः, चेत्, तर्हि मौर्वी शिञ्जिनी, तथा कुशाः दर्भाः, बिगुणमाश्रमचिह्नमिति भावः, तेषां कर्षणेन उल्बणः उत्कटः, किणग्रन्थिः शुष्ककठिनमांसनिचयः यस्मिन् तथाभूतः, मम अयं करः हस्तः, सम्राजां राजाधिराजानां, समिधां होमीयकाष्ठानाञ्च, छिदाकारणं छेदनार्थं, साधकतमं करणं, कुठारमिति यावत्, "करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि" इत्यमरः, धिक् निष्फलं यथा तथा, धत्ते धारयति। अत्र धिक्शब्दस्य निष्फलार्थत्वात् तद्योगे न द्वितीया, निन्दा-निर्भर्त्सनार्थयोरेव तद्विधानात्। "धिङ्

(नेपथ्ये)।

भगवन् भार्गव! भार्गव—

त्वं वेदवानसि वशिष्ठगुरोः सनाभिः
स्वायम्भुवः स भगवान् प्रभवो गुरुस्ते।
तेनातिमात्रमसृणं हृदयं मदीय-
मद्यापि न त्रुटति शाम्यतु ते कुदृष्टिः॥ ४५॥

जामदग्न्यः। (सोच्चैर्हासम्)। किमात्थ रे दशरथ! किमात्थ? नाद्यापि हृदयं त्रुटतीति; कथं वा त्रुटतु यावदेव न व्याप्रियते (ङ) परशुः?

---

अर्भके च निन्दायां निष्फले कुत्सितेऽपि च" इति विश्वः। मनुवंशाङ्कुरा एते चेत् वीराः स्युः, कुलटापुत्रः त्वञ्चेत् ब्राह्मणः स्यात्, तदा मम कुठारेण एते मनुवंश्यास्त्वञ्च शीघ्रं मारणीया इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ४४॥

त्वमिति।—त्वं वेदवान् वेदवित्, तथापि वशिष्ठ एव गुरुः तस्य सनाभिः सपिण्डः, एकगोत्रभवः इत्यर्थः, "सपिण्डास्तु सनाभयः" इत्यमरः; असि भवसि, वशिष्ठसनाभित्वं प्रकटयन्नाह, स्वायम्भुवः ब्रह्मपुत्रः, सः नारायणस्यापि वक्षसि पदाघातकारी, अत एव त्रिलोकपूज्यः इत्यर्थः, भगवान् भृगुरिति भावः, ते तव, प्रभवः जन्महेतुः, उत्पत्तिकारणमित्यर्थः, "स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानञ्चाद्योपलब्धये" इत्यमरः; गुरुः आदिपुरुष इति यावत्; "गुरुस्ते" इत्यत्र "गुरोस्ते" इति पाठकल्पनं सङ्गतं, तथात्वे स भगवान् स्वायम्भुवः ते तव, गुरोः पितुः जमदग्नेः, प्रभवः जन्महेतुः, जमदग्नेः भृगुपुत्रत्वात्, परशुरामस्य च जमदग्निपुत्रत्वादिति बोध्यम्; वशिष्ठस्य पूर्वजो भृगुश्च, उभयोरेव ब्रह्मपुत्रत्वात् त्वं वशिष्ठस्य सनाभिरिति भावः, तेन हेतुना, वशिष्ठगुरोः सनाभित्वेन हेतुना इत्यर्थः, अतिमात्रम् अत्यर्थं, असृणं कोमलं, त्वयि अकठोरमिति भावः, मदीयं हृदयं चित्तम्, अद्यापि न त्रुटति न विकृतिं गच्छतीति भावः; यद्वा—त्रुटति छिनत्ति, मर्यादाबन्धनमिति शेषः, तव मर्यादालङ्घनं न करोतीति भावः, अतः ते तव, कुदृष्टिः अशुभदर्शनं, रामभद्रे विद्वेषभाव इति भावः, शाम्यतु शान्तिं गच्छतु निवर्त्ततामिति यावत्, गुरोः सपिण्ड इति त्वा क्षमे इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ४५॥

(ङ) आत्थ ब्रवीषि। त्रुटति विदीर्णं भवति। व्याप्रियते प्रवर्त्तते, क्षत्रकुल-निधनकर्मणि इति भावः।

( नेपथ्ये )।

आः !! जामदग्न्य ! गुरूनप्यधिक्षिपसि !! ( च )—

पुरोजन्मा माद्यप्रभृति मम रामः स्वयमहं
न पुत्रः पौत्रो वा रघुकुलभुवां च क्षितिभुजाम्।
अधीरं धीरं वा कलयतु जनो मामयमयं
मया बद्धो दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः ॥ ४६ ॥

जामदग्न्यः। ( सावज्ञं रामं प्रति )। अये ! किमयं लक्ष्मणो भवन्तं पुरोजन्मानमपदिशति ? ( छ )।

रामः। ( सविनय-स्मितम् )। प्रसीद भगवन् ! स एवायं यौवना-र्वाचि निरपराधमधुरे वयसि ( ज ) वर्त्तमानो यानि कानि-चिदक्षराणि प्रलपति ( झ )।

---

(च) आः इति कोपे, "आस्तु स्यात् कोप-पीडयोः" इत्यमरः। गुरून् पितॄन्, अधिक्षिपसि भर्त्सयसि।

पुरोजन्मेति।—अद्य प्रभृति अद्यारभ्य, रामः मम पुरोजन्मा अग्रजः, न, स्वयं स्वतन्त्रः, स्वेच्छाचारीत्यर्थः, अहं रघुकुलभुवां रघुवंशोत्पन्नानां, क्षितिभुजां राज्ञां, दशरथादीनामिति भावः पुत्रः पौत्रो वा न, तदादेशाननुवर्त्तित्वादिति भावः, अयं सभाश्च इति भावः, जनः लोकः, माम् अधीरम् उद्धतप्रकृतिकं, धीरम् अनुद्धत-प्रकृतिकं वा, कलयतु विवेचयतु, तत्र न मम काऽपि क्षतिरिति भावः, मया अयम् एषः, दुष्टस्य दुर्विनीतस्य, द्विजस्य ब्राह्मणस्य, दमनदीक्षायां शासनरूपव्रते, परिकरः समारम्भः, प्रगाढगात्रिकाबन्धः इत्यर्थः, यत्नो वा, "भवेत् परिकरो व्राते पर्य्यङ्क-परि-वारयोः। प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि ॥" इति विश्वः। "समारम्भो परि-करो" इति त्रिकाण्डशेषः; बद्धः रचितः, दुष्टमेनं शास्मीति भावः। "मामय-मयम्" इत्यत्र "मामघमयम्" इति पाठे—अघमयं पापमयं, पापिष्ठमित्यर्थः, भाति-ऽनेनान्वयः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(छ) सावज्ञं सावहेलं, लक्ष्मणोक्तिश्रवणेन इति भावः। अपदिशति व्यक्-करोति, अग्रजीकरोतीत्यर्थो वा।

(ज) अर्वाचि पूर्वस्मिन्, शैशवे इत्यर्थः, निरपराधमधुरे नास्ति अपराधो यत्र तादृशम्, अत एव मधुरं तस्मिन्, वयसि कौमारे इति यावत्, कुमारस्यापराधो न गण्यते इति भावः।

जामदग्न्यः। (सस्मितम्)। कथमेतावत्यपि मामसूयमाण-माशङ्कसे ? (ञ) यतस्त्वदनुवर्त्ती खल्वयं (ट) त्वामेवास्तमय-मानमन्वस्तमयिष्यते (ठ)। निर्वाणं हि सवितारं तरणि-मणिरप्यनु-निर्वाति। (ड) (नेपथ्यं प्रति)। साधु रे लक्ष्मण! साधु, कनिष्ठतरोऽपि वरं (ढ) भवान्, न पुनरयं वृथा-ज्येष्ठो (ण) रामस्ते।—

प्रागुच्चैःशिरसं क्षुरप्रनखरैः क्रौञ्चाद्रिदन्तावलं
भित्त्वा हंसमयानि मौक्तिकफलान्याकीर्य्य पर्य्यापिताम्।

---

(झ) अक्षराणि वचांसि। प्रलपति अनर्थकं वदति, बालस्वभावेन असम्बद्धं यथा तथा वदतीत्यर्थः। "प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः।

(ञ) एतावत्यपि एतावदधिके निर्भर्त्सनेऽपि, "दुष्टद्विजदमनदीक्षापरिकरः" इत्यनेन कृते अधिक्षेपेऽपि इति भावः, असूयमाणम् अक्षाम्यन्तम्, आशङ्कसे बुध्यसे, नाहं कदाऽपि क्षमिष्ये इति भावः। यद्वा—असूयमाणम् अक्षाम्यन्तम्, क्षमाशून्य-मित्यर्थः, एतादृशाधिक्षेपात् परमेव मया क्षण एव यत् तस्य प्रतिविधानं न कृतं, तेन मम अक्षमालक्षणं त्वया क्व दृष्टम्? मया तु क्षान्त एवायं, परं सा क्षमा तव जीवनकालस्थायिनी क्षणिकीति निष्कर्षः।

(ट) त्वदनुवर्त्ती तवानुगामी। अयं लक्ष्मणः।

(ठ) अस्तमयमानम् अदर्शनं गच्छन्तं, मत्परशुप्रहारादिति भावः, त्वा भवन्तम्, अनु पश्चात्, अस्तमयिष्यते अदर्शनं गमिष्यति, त्वां निहत्य पश्चादेनमपि हनिष्यामीति भावः।

(ड) निर्वाणम् अस्तं गतं, सवितारं सूर्य्यम्, अनु पश्चात्, तरणिमणिरपि सूर्य्य-कान्तो मणिरपि, निर्वाति निर्वाणं गच्छति, निष्प्रभो भवतीत्यर्थः।

(ढ) वरं मनाक् प्रियः, अव्ययमेतत्। "मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तद-व्ययम्" इति शाश्वतः।

(ण) वृथाज्येष्ठः निरर्थकोऽग्रजः, निर्वीर्य्यत्वादिति भावः।

प्रागिति।—प्राक् पूर्वं, क्षुरप्राणि अस्त्रविशेषा एव, नखराः तैः, उच्चैः उन्नतं, शिरः शिखरं मस्तकञ्च यस्य तथोक्तं, क्रौञ्चाद्रिरेव क्रौञ्चपर्वत एव, दन्तावलः हस्ती

सैंहीं वृत्तिमधिष्ठितेऽपि हि मयि क्षात्रेण कल्पेन ते
दिष्ट्या कौतुकमाभिरामिकमसि त्वं कोऽपि वीराङ्कुरः ॥ ४७ ॥

(नेपथ्ये)।

भार्गव! भार्गव! दुर्विज्ञानमिदमर्वाक् फलनिष्पत्ते-राभिरामिकं साङ्ग्रामिकं वा (त)।

रामः। (सरोषं नेपथ्याभिमुखम्)। आः!! वत्स! कोऽयमद्यतनः (थ) ते दुर्विनयप्ररोहो (द) यत् गुरूनपि चेलीकरोषि? (ध)।

---

तं, भित्त्वा विदार्य्य, हंसमयानि हंसरूपाणि, शुभ्रत्वादिति भावः, मौक्तिकफलानि मुक्ताफलानि, आकीर्य्य आकृष्य, इतस्ततो विक्षिप्येति यावत्, पर्य्यापिताम् आत्मानं सर्वथा प्रापिता, सिंहस्य इव सैंही ता सिंहसम्बन्धिनीं, वृत्तिं व्यवहारं, गजकुम्भं भित्त्वा मौक्तिकाकर्षणवत् व्यापारमित्यर्थः, अधिष्ठिते आश्रिते, सिंहवत् पराक्रान्ते इत्यर्थः, मयि परशुरामेऽपि, दिष्ट्या भाग्येन, ममेति शेषः, अन्येषां वीर्य्याभावात् त्वयि च तद्वीरत्वदर्शनादिति भावः, क्षात्रेण क्षत्रियोचितेन, कल्पेन नियमेन, शौर्य्य-प्रकटनरूपेणेति भावः, ते तव, अभिरामः प्रीतिः, तस्मै हितम् आभिरामिकं प्रीतिप्रद-मित्यर्थः, कौतुकं कुतूहलम, औत्सुक्यमिति यावत्, दृश्यते इति शेषः। यद्वा—क्षात्रेण कल्पेन ते, वचनमिति शेषः, आभिरामिकं कौतुकं कौतुकावहम् इत्यर्थः, तस्मात् त्वं कोऽपि अद्भुतप्रकृतिकः, वीराङ्कुरः वीरप्ररोहः, असि; पुरा परशुरामेण क्रौञ्चाद्रिं शरेण विदार्य्य मानससरोविहारिणां हंसानां द्वारं कृतमिति पुराणम्। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

(त) दुर्विज्ञानं दुर्ज्ञेयम्। इदं मद्वचनं कौतुकं वा। अर्वाक् पूर्वम्। फलनिष्पत्तेः कार्य्यसिद्धेः, विजयलाभस्येति यावत्। साङ्ग्रामिकं सङ्ग्रामाय हितम्। यावत् न त्वया अहं निहतः, मया वा त्वं, तावत् मम कौतुकम् आभिरामिकं साङ्ग्रामिकं वा न ज्ञायते इति भावः।

(थ) अद्यतनः अद्यभवः, साम्प्रतिकः इत्यर्थः।

(द) दुर्विनयप्ररोहः औद्धत्याङ्कुरः, अशिष्टाचारप्रारम्भ इति यावत्।

(ध) गुरूनपि पूज्यानपि। चेलीकरोषि आश्रयीकरोषि, "पुरोऽस्मा नायमर्हति" इत्यादिवचनेन लघ्वीकरोषीति भावः; यद्वा—प्रतिवचसा विरक्षयसीति भावः।

(नेपथ्ये) ।

आर्य्य ! तूष्णीम् (न) अयमस्मि । समस्व जामदग्न्य ! नियन्त्रितः (प) अहमार्य्येण ।

जामदग्न्यः । (विहस्य) । अरे राम ! कथमद्यापि वाचमेव सूनृतामस्मदभियोगप्रशमनीं प्रथयसे ? (फ) । कवचहरोऽसि, शस्त्रैरेव प्रतिक्रियन्तां (ब) शस्त्राणि । किञ्च रे !—

राजन्येभ्यो जन्म वैवस्वतेभ्य-
श्चक्रे चापाचार्य्यकं कौशिकश्च ।
क्षात्रीं चर्य्यामेवमुन्मुद्रतस्ते
गोत्राक्षेपी वज्रलेपः कलङ्कः ॥ ४८ ॥

रामः । (सगर्व-स्मितम) । भगवन् ! सत्यमेतत्—

जातः सोऽहं दिनकरकुले क्षत्रियश्रोत्रियेभ्यो
विश्वामित्रादपि भगवतो दृष्टदिव्यास्त्रपारः ।

---

(न) तूष्णीं मौनी ।

(प) नियन्त्रितः संयतः, निवर्त्तित इत्यर्थः ।

(फ) सूनृता सत्यमधुरा, "सूनृतं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रियसत्ये वचस्यपि" इति विश्वः । अस्मदभियोगप्रशमनीं मम कोपशान्तिकरीम् । प्रथयसे विस्तारयसि, पुनः पुनर्वदसीत्यर्थः ।

(ब) कवचहरः वर्मधरः, सन्नद्ध इत्यर्थः । प्रतिक्रियन्तां प्रतिविधीयन्तां, निवार्य्यन्तामित्यर्थः ।

राजन्येभ्य इति ।—वैवस्वतेभ्यः सौरेभ्यः, राजन्येभ्यः नृपेभ्यः, सूर्य्यवंशीयनृपतिभ्यः इत्यर्थः, जन्म उत्पत्तिः, तवेति शेषः, कौशिकः विश्वामित्रः, चापाचार्य्यकं धनुर्वेदशिक्षायां गुरुत्वमित्यर्थः, ते इति शेषः, चक्रे कृतवांश्च, किन्तु एवम् इत्थं-प्रकारेण, क्षात्रीं क्षत्रियसम्बन्धिनीं, चर्य्याम् आचारं, विक्रमव्यापारमिति यावत्, उन्मुद्रतस्त्यजतः, ते तव, गोत्रं कुलम्, आक्षिपति निन्दतीति तथोक्तः, कलङ्कः अपवादः, वज्रलेपः चिरस्थायीति भावः, भवतीति शेषः । शालिनी वृत्तं—"मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः" इति तल्लक्षणात् ॥ ४८ ॥

अस्मिन् वंशे कथयतु जनो दुर्यशो वा यशो वा
विप्रे शस्त्रग्रहणगुरुणः साहसिक्यात् बिभेमि ॥ ४९ ॥

जामदग्न्यः। (सक्रोधम्)। आः !! पाप दुर्मुख ! वशिष्ठ इव विश्वामित्र इव स्वस्तिवाचनिको (भ) ब्राह्मणस्ते परशुरामः !! (सव्यथम्)। धिक् कष्टम् !! एवमुच्चावचवाचः (म) क्षत्रियाः श्रूयन्ते। (क्रोधातिशयं नाटयन्)। अयमहं भोः !—

सह दशरथमद्योत्कृत्य पुत्रैश्चतुर्भि-
र्जनककुलकबन्धस्कन्धनिर्गत्वरोभिः।
नवरुधिरनदीभिः क्लृप्तलोलापताकां
रणभुवमतिरौद्रीं दर्शनीयां करोमि ॥ ५० ॥

जात इति।—स. अहं भवदुक्तप्रकारवीरव्याघ्यांपराङ्मुखोऽहं, दिनकरकुले सूर्यवंशे, क्षत्रियशोत्रियेभ्यः क्षत्रिया एव श्रोत्रियाः वेदविदो ब्राह्मणविशेषाः तेभ्यः, ब्रह्मनिष्ठेभ्यः क्षत्रियेभ्यः इति यावत, जातः समुद्भूतः; भगवतः विश्वामित्रात् दृष्टः प्राप्त इति यावत्, दिव्यानाम् अलौकिकानां, जृम्भकादीनामिति यावत, अस्त्राणां पारः अन्तः येन तथाभूतोऽपि, जात इति शेषः, जनः प्राकृतजनः, अस्मिन् वंशे सूर्यकुले, दुर्यशो वा अकीर्तिर्वा, यशो वा कीर्तिर्वा, कथयतु घोषयतु, मम पराङ्मुखत्वेनेति भावः, किन्तु विप्रे ब्राह्मणे, ब्राह्मणं प्रतीत्यर्थः, शस्त्रग्रहणेन आयुधप्रयोगेण, गुरु महत् तस्मात, साहसिक्यात अविमृश्यकरणात, बिभेमि शङ्के। मन्दाक्रान्ता वृत्त—"मन्दाक्रान्ताऽम्बुधि-रस नगैर्मो भ-नौ-तौ गयुग्मम" इति तल्लक्षणात् ॥ ४९ ॥

(भ) स्वस्तिवाचनिकः स्वस्तीति वचनं प्रयोजनमस्येति स्वस्तिवाचनिकः यत्किञ्चित् प्रतिग्रहधनं लब्ध्वा स्वस्तीति वचनप्रयोक्तेति भावः। वशिष्ठादीनां प्रति आक्षेपोक्तिरियम्।

(म) उच्चावचवाचः विविधालापाः, "उच्चावचं नैकभेदम्" इत्यमरः। मत्समीपे क्षत्रियाणां मौनावलम्बनमेवोचितं, परन्तु ईदृशी तेषां स्पर्द्धा यत् मया सह एवं वाक्चातुर्य्यमपि कर्त्तुमुत्सहन्ते, दुःसहोऽयं व्यापार इति भावः।

सहेति।—दर्शनीयः प्रहरान्तेवासी, अथमहमिति गद्यस्थवाक्येनान्वयः, परशुरामः इति शेषः, अद्य चतुर्भिः पुत्रैः रामादिभिः, सह दशरथम उत्कृत्य छित्त्वा, कुठारेण निकृत्य इत्यर्थः, जनककुलस्य विदेहवंशस्य, कबन्धानां मस्तकैः छिन्नशिरसां

रामः। (सरोषम्)। आः !! जामदग्न्य ! केयं वाग्विभीषिका ? (य) दूरमतिक्रामति प्रसङ्गे (र) कदाचिदिक्ष्वाकवोऽपि दुर्मनायन्ते (ल)।

जामदग्न्यः। (सभ्रुकुटीभङ्गम्)। ततः किम् ?

रामः। (सावष्टम्भम् (व))। ततश्च—

तैस्त्रिःसप्तभिरेव राजविजयैर्यस्ते भुजस्तम्भयोः
कृत्वा तोरणमालिकां पुनरमुं द्वाविंशमारिप्सते।
द्रक्ष्यामि त्वयि वर्त्तमानमधुना तच्चापविद्याऽद्भुतं
शम्भोस्तस्य हि केवलेन धनुषा कष्टेन तुष्टिर्न मे ॥ ५१ ॥

---

कलेवराणां, "कबन्धस्तु क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः, स्कन्धेभ्यः निर्गत्वरीभिः निर्गच्छन्तीभिः, नवरुधिरधाराभिः सद्यःपातितशोणितधाराभिः, अभिनवरक्तानां धाराभिः प्रवाहैरिति भावः, क्लृप्ता रचिता, लीलया अवहेलया, पताका वैजयन्ती यस्यां तथाभूताम्, अत एव रणभुवं सङ्ग्रामभूमिम्, अतिरौद्रीम् अतिभयानकां, करोति। मालिनीवृत्तं—"न-न-म-य-य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः" इति तल्लक्षणात् ॥ ५० ॥

(य) वाग्विभीषिका वाचा विभीषिका भयप्रदर्शनम्, इयं विभीषिका अतितुच्छा इति भावः।

(र) दूरम् अत्यर्थम्, अतिक्रामति वृद्धिं गच्छति, सज्जनोचिताचारस्य सीमां लङ्घयति इत्यर्थः। प्रसङ्गे कस्यचित् व्यापारस्य प्रस्तावे।

(ल) दुर्मनायन्ते दुर्मनस इव विकृतचेतस इव आचरन्ति, विकृतचित्तत्वेन शास्त्राणामपि मर्यादां रक्षितुं न शक्नुवन्तीति भावः।

(व) सावष्टम्भं सगर्वम्।

तैरिति।—यत् चापविद्याऽद्भुतं धनुर्वेदविद्यारूपमद्भुतं वैचित्र्यमित्यर्थः, धनुर्विद्यानैपुण्यमिति यावत्, तैः सर्वलोकप्रसिद्धैः, त्रिःसप्तभिरेव एकविंशतिसङ्ख्याकैरेव, राजविजयैः क्षत्रियनिधनैः, ते तव, भुजावेव बाहुद्वयमेव, स्तम्भौ तयोः तोरणमालिकां बहिर्द्वारविन्यासमाल्य, कृत्वा विधाय, तोरणं यथा मालया अलङ्करोति तथा भुजस्तम्भौ अलङ्कृत्येति भाव, "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः ; पुनः अमुं द्वाविंश द्वाविंशतिः कृत्यं, नृपवधकर्मेति भावः, आरिप्सते आरब्धुमिच्छति, अधुना त्वयि वर्त्तमानं

जामदग्न्यः। (सरोषम्)। किमात्थ रे! किमात्थ? ("इत्यादि त्वयि वर्त्तमानमधुना—" इत्यादि श्लोकोत्तरार्द्धं पठित्वा सव्यथम्)। अहो! सर्वतः समिध्यमानदारुणस्य रोषजातवेदसो (अ) विदेहादिलोपयोः कुलं नाम कति भविष्यन्त्याहुतयः (ब)। (ऊर्ध्वे)। भो भोः सप्तद्वीपकुलपर्वतवर्त्तिनो राजानः! चेतयध्वं चेतयध्वम् (स)—

येन स्वां विनिहत्य मातरमपि क्षत्रासृगध्वासव-
स्वादाभिज्ञपरश्वधेन विदधे निःक्षत्रिया मेदिनी ।
यद्बाणव्रणवर्त्मना शिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छला-
दद्याप्यस्थिकणाः पतन्ति स पुनः क्रुद्धो मुनिर्भार्गवः ॥५२॥

---

क्रियमाणं, तत चापविद्याऽद्भुतं, दृष्ट्वाऽपि, हि यतः केवलेन एकेन, एकमात्रेणेत्यर्थः, "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः; तस्य तव गुरोरित्यर्थः, शम्भोः हरस्य, धनुषा कृष्टेन भग्नेन, मे मम, तुष्टिः परितोषः, न, अस्तीति शेषः, यावत् तव अद्भुतचापविद्यायाः परीक्षा मया न क्रियते, यावच्च तव धनुर्लता न कृष्यते, तावत् न मे परितुष्टिरिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(अ) सर्वतः समन्तात्। समिध्यमानदारुणस्य समिध्यमानः सम्यक् दीप्यमानः, अत एव दारुणः भयङ्करः तस्य। रोषजातवेदसः कोपाग्नेः।

(ब) नाम सम्भावनायां, कति कियत्सङ्ख्याकाः, आहुतयः हवनीयद्रव्याणि।

(स) सप्तेति।—सप्तसु द्वीपेषु ये कुलपर्वताः महेन्द्रादयो गिरयः, तत्र वर्त्तन्ते तिष्ठन्ति इति तादृशाः। चेतयध्वं चेतयध्वं जागृत जागृत, अवहिता भवत अवहिता भवत इत्यर्थः, स्वार्थे णिजन्तोऽयं प्रयोगः।

येनेति।—येन परशुरामेण, क्षत्राणाम् क्षत्रियाणामेव रक्तान्येव, मध्वासवाः मद्यानीत्यर्थः, "मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्ययोः" इत्यमरः, तेषां स्वादाभिज्ञः आस्वादनिपुणः, यः परश्वधः कुठारः तेन, स्वां निजां, मातरमपि जननीमपि, विनिहत्य विनाश्य, मेदिनी पृथ्वी, निःक्षत्रिया क्षत्रियशून्या, विदधे कृता, अद्यापि इदानीमपि, यस्य परशुरामस्य, बाणेन शरेण, व्रणः क्षतं, रन्ध्रमिति यावत्, तदेव वर्त्म पन्थाः तेन, क्रौञ्चस्य तदाख्यस्य, शिखरिणः पर्वतस्य, अस्थिकणाः अस्थिखण्डानि, हंसच्छलात् हंसव्याजेन, पतन्ति, स मुनिः भार्गवः परशुरामः, पुनः भूयः, क्रुद्धः रुष्टः, अत एव चेतयध्वं चेतयध्वमिति पूर्वेण सम्बन्धः। पुरा जमदग्निः स्वां भार्यां रेणुकां

रामः। (सहर्ष-सस्मितम्)—

नृपानप्रत्यक्षान् किमपवदसे? नन्वयमहं
शिशुक्रीडाभग्नत्रिपुरहरधन्वा तव पुरः।
अहङ्कारक्रूरार्जुनभुजवनव्रश्चनकला-
निसृष्टार्थो बाहुः कथय कतरस्ते प्रहरतु?॥ ५३॥

जामदग्न्यः। (सकोपाटोपम् (ङ))। आः!! पाप विकर्त्तनकुल-कलङ्क! पुनस्तरां (क) तदेव पार्वतीदयितकोदण्डदलन-साहसमुद्भावयसि? (ख)। अहह!! क्षत्रियोऽपि भार्गवस्य

---

जलाहरणाय नर्मदानद्यां गतां तत्र कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य स्त्रीभिः सह जलक्रीडादर्शन-कुतूहलेन कृतविलम्बामागतां ध्यानेन विज्ञाय क्रोधात् "जहि एनाम्" इति पुत्रान् प्रत्येकमादिदेश, तेषां कनिष्ठः परशुरामः पितुराज्ञां शिरसि निधाय परशुधारया मातरं चिच्छेदेति पुराणम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ५२॥

नृपानिति।—अप्रत्यक्षान् अदृष्टिगोचरान्, स्थानान्तरस्थानिति यावत्, नृपान् राज्ञः, किं कथम्, अपवदसे निन्दसि? यद्वा—अपवदसे? आक्षिपसि? स्थानान्तराव-स्थितान् तान् उद्दिश्य चीत्कारोषीत्यर्थः, ननु भोः। शिशुक्रीडया बालसुलभखेलया, क्रीडामात्रेणेत्यर्थः, भग्नं चूर्णं, त्रिपुरहरस्य शम्भोः, धनुः येन तथाभूतः, अयम् एषः, अहं तव पुरः अग्रतः, तिष्ठामीति शेषः, अहङ्कारेण गर्वेण, क्रूरस्य निष्ठुरस्य, समुद्धतस्येति भावः, तव पितृवधरूपदुष्कर्माचरणादिति भावः, अर्जुनस्य कार्त्तवीर्य्यस्य, भुजवनानां सहस्रबाहूनामिति यावत्, व्रश्चनस्य छेदनस्य, या कला सामर्थ्यं, तेन निसृष्टः त्यक्तः, अर्थः वस्तु, सार इति यावत् यस्य तथाभूतः, "अर्थोऽभिधेयरैवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः; ते तव, कतरः वाम दक्षिणयोः कः, वामो वा दक्षिणो वा इति भावः, बाहुः भुजः, प्रहरतु, मामिति शेषः, कथय? वद?। शिखरिणी वृत्तम्॥ ५३॥

(ङ) सकोपाटोपं कोपेन क्रोधेन, आटोपः तर्जनं, तेन सह वर्त्तमानं यथा तथा।

(क) विकर्त्तनकुलकलङ्क! सूर्य्यवंशाधम! पुनस्तरां पुनरपि।

(ख) पार्वतीति।—पार्वतीदयितस्य हरस्य, कोदण्डं धनुः, तस्य दलनं भञ्जनमेव, साहसं, दलनेन यत् साहसम् अविमृश्यकारित्वम् इति वा। उद्भावयसि प्रकटयसि, कथयसीत्यर्थः।

कार्त्तवीर्य्यविजयिनं भुजदण्डमन्विष्यति !! अहो ! गरीयान् (ग) कालः, यदश्रुतचरमपि (घ) श्रावयति, अदृष्टचरमपि (ङ) दर्शयति। अपि च, रे राजन्यकीट !—

जानास्येव यथा पितुः परिभवन् होमार्जुनीमर्जुनो
मत्कोदण्डमनेकराजकवधस्वाध्यायमध्यापिपत्।
तेनैवास्ति भवत्सु यद्यपि मम क्रोधोऽयमौत्सर्गिक-
स्तत् सम्प्रत्यपसर्जनं गुरुधनुर्भङ्गादयं हेतुमान् ॥ ५४ ॥

रामः। ऋषे जामदग्न्य ! पटच्चरीभूता (च) खल्वियं पुरातनी कीर्त्तिपताका; तन्विदानीमिव द्रष्टव्यम्। (नेपथ्याभिमुखम्)। वत्स लक्ष्मण ! धनुर्धनुः।

---

(ग) गरीयान् अतिमहान्, कालः कालस्य प्रभावातिशय इत्यर्थः, कालमाहात्म्यं विचित्रमिति यावत्।

(घ) अश्रुतचरमपि पूर्वं कदाऽपि न श्रुतमपि।

(ङ) अदृष्टचरमपि पूर्वं कदाऽपि न दृष्टमपि।

जानासीति।—पितुः जमदग्नेः, होमार्जुनीं होमसाधनीम् अर्जुनीं धवलां गामित्यर्थः, "वलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः; यद्वा—अर्जुनीं सौरभेयीम्, "अर्जुनी सौरभेयी गौः" इत्यमरः; परिभवन् तिरस्कुर्वन्, ताडयन्नित्यर्थः, बलपूर्वकं गृह्णन् इति यावत्, अर्जुनः कार्त्तवीर्य्यः, यथा मम कोदण्डं धनुः, अनेकेषां बहूनां, राजकानां राजसमूहानां, वध एव विनाश एव, स्वाध्यायः वेदः तम्, अध्यापिपत् अध्यापितवान्, शिक्षयामासेत्यर्थः, कार्त्तवीर्य्यं प्रति क्रोधेनैव मया धनुष्मता सर्वे क्षत्रिया निहता इति भावः, तत् जानास्येव अवगच्छस्येव, तेनैव हेतुना, कार्त्तवीर्य्यं प्रति कोपेनैव हेतुनेत्यर्थः, यद्यपि भवत्सु क्षत्रियमात्रेषु इति भावः, अयं क्रोधः औत्सर्गिकः सामान्यः, साधारण इत्यर्थः, अस्ति वर्त्तते, सम्प्रति तत उपसर्जनम् अप्रधानम्, औत्सर्गिक इति यावत्, अयं क्रोधः, गुरोः हरस्य, धनुर्भङ्गात् चापभञ्जनात्, हेतुमान् सकारणः, संवृत्त इति शेषः, सामान्यतो युष्मासु स्थितस्य क्रोधस्य अधुनापरो हेतुर्गुरुधनुर्भङ्गरूपो जातः, तस्मादहं न क्षमे इति तात्पर्य्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

जामदग्न्यः । ( साक्षेपम् ) । अरे अनात्मज्ञ क्षत्रियवटो ! ( छ )—

तच्चापमैशमभुजपीडनपीतसारं
प्रागप्यभज्यत भवांस्तु निमित्तमात्रम् ।
राजन्यकप्रधनसाधनमस्मदीय-
माकर्ष कार्मुकमिदं गरुडध्वजस्य ॥ ५५ ॥

आकृष्टेन पुनरमुनैव धनुषा किलास्मानभियोत्स्यसे ( ज ) । क्षत्रसत्त्रे ( झ ) दीक्षितानां तु चिरस्य होता अयं परशु-रस्माकमस्त्येव । ( ञ ) ( इति रामस्य हस्ते धनुरर्पयति ) ।

रामः । ( गृहीत्वा ) । भार्गव ! समन्तादुद्घातिनी ( ट )

---

( च ) पटच्चरीभूता जीर्णवस्त्रस्वरूपा, जीर्णवस्त्रखण्डवत् दूरे निक्षेप्तव्या इति भावः, "पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्" इत्यमरः ।

( छ ) अनात्मज्ञ । आत्मविस्मृत । कोऽहमिति स्वरूपानभिज्ञ । इति यावत्, निजसामर्थ्यं यथाविश्वासिन् । इति भावः । क्षत्रियवटो । क्षत्रियब्रह्मचारिन् । क्षत्रिय-शिशो । इति वा ।

तदिति ।—ईशस्य हरस्य, भुजेन बाहुना, यत् पीडनं दलनं, तेन पीतः भक्षितः, क्षयित इति यावत्, सारो बलं, स्थिरांश इति यावत्, दार्ढ्यमिति भावः यस्य तथाभूतं, "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः, तत् चाप धनुः, प्रागपि पूर्वमेव, अपिरवधारणार्थः, अभज्यत स्वयमेव भग्नमित्यर्थः, कर्म कर्त्तरि प्रयोगः; भवांस्तु निमित्तमात्रम् उपलक्षमात्रमेव, न तु प्रकृतस्य भञ्जने तव सामर्थ्यमिति भावः, राजन्यकैः राजसमूहैः सह, प्रधनं युद्धं, यद्वा—राजन्यकानां राजसमूहानां, प्रधनं दारणं, निधनमित्यर्थः, "प्रधनं युधि दारणे" इति हैमः, तस्य साधनं हेतुभूतम्, अस्मदीयं मदीयं, मम हस्तस्थितमिति यावत्, गरुडध्वजस्य नारायणस्य, इदं कार्मुकं धनुः, आकर्ष आरोपय । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

( ज ) अभियोत्स्यसे योधयिष्यसि, अस्माभिः सह युद्धं करिष्यसीत्यर्थः ।

( झ ) क्षत्रसत्त्रे क्षत्रियवधयज्ञे । दीक्षितानां धृतव्रतानाम् ।

( ञ ) होता होमकर्त्ता । अयं परशुरस्त्येव धनुषोऽभावेऽपि अनेन परशुनैव त्वां हनिष्यामीति भावः ।

( ट ) उद्घातिनी उन्नतानता ।

भूमिरियम् ; तदेहि, विमर्दक्षमं प्रदेशान्तरमवतराव: । (ठ)

जामदग्न्यः । (सरोषं परिक्रामन्) । भो भोः क्षात्रेण ब्राह्मेण च तेजसा विकत्थमानाः ! (ड) तदत्र—

भवतु शरणदो वा सर्वशस्त्राभिसारः
प्रतिविदधतु वाऽस्मिन्नाशिषो वैजयिक्यः ।
अदशरथमरामं निर्विदेहेन्द्रमुर्वी-
वलयमिह विधत्ते रोषणो रैणुकेयः ॥ ५६ ॥

(इति निष्क्रान्तौ) ।

(नेपथ्ये) । भो भोः पौर-जानपदाः ! प्रवर्त्यतां माङ्गलिकमातोद्यम् (ढ) । प्रसज्यताम् (ण) अयमपि वैदेहीविवाहमहोत्सवो जामदग्न्यविजयोत्सवेन—

---

(ठ) विमर्दक्षमं युद्धयोग्यं, समतलमिति यावत् । अवतराव: गच्छाव इत्यर्थः ।

(ड) विकत्थमानाः आत्मश्लाघिनः ।

भवत्विति ।—सर्वैः अशेषैः समस्तैः, वीरैरिति शेषः, शस्त्रैश्च, सर्वैरिति शेषः, अभिसारः अभियोगः, यद्वा—सर्वाणि शस्त्राणि आयुधानि, अभिसाराणि अभिसराणि, सहायाः इत्यर्थः, "अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः" इत्यमरः, यद्वा—अभिसाराणि साधनानि, युद्धोपकरणानीत्यर्थः यस्य तादृशः, कोऽपि वीर इति शेषः, शरणदः आश्रयप्रदः, रक्षिता इत्यर्थः, रामस्येति शेषः, भवतु वा, भवद्भिः सर्वैर्वीरैः सर्वशस्त्रैश्च समवेतः सन् इत्यर्थः, सर्वशस्त्रधारिणा केनापि वीरेण समवेतः सन् इत्यर्थो वा, रामो युध्यतां वेति भावः, अस्मिन् रामे, वैजयिक्यः विजयसाधन्यः, आशिषः शुभाशंसाः, युष्माकमिति शेषः, प्रतिविदधतु वा प्रतीकारं कुर्वन्तु वा, रोषणः कोपनः, रैणुकेयः रेणुकानन्दनः, परशुराम इत्यर्थः, इह अस्मिन् संसारे, उर्वीवलयं भूमण्डलम्, अदशरथं दशरथशून्यम्, अरामं रामशून्यं, निर्विदेहेन्द्र विदेहराजरहितञ्च, विधत्ते करोति । मालिनी वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ढ) प्रवर्त्यताम् आरभ्यताम् । मङ्गलाय हितं माङ्गलिकं मङ्गलसूचकम् । आतोद्यं वीणा-मुरज-वंश-कांस्यवाद्यं, "ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकन्तु शुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्य वादित्रातोद्य-नामकम् ॥" इत्यमरः ।

कन्या काचिदिहापि कर्मणि पणः स्यादित्यसूयावलत्-
सीतापाङ्गमयूखमांसलमुखज्योत्स्नाविलिप्तां दिवम् ।
कुर्वाणेन रघूद्वहेन चकृषे नारायणीयं धनुः
सन्धायाथ शरश्च भार्गवगतिच्छेदादमोघीकृतः ॥ ५७ ॥

(ततः प्रविशतो राम जामदग्न्यौ)।

रामः। भगवन् भार्गव !—

परैराक्रान्तानां विहितमपि शस्त्रं भवतु नः
प्रकृत्या विप्रेभ्यः पुनरकृतशिल्पा रघुभुवः ।

---

(क) प्रसज्यतां प्रस्तूयतां, प्रवर्त्यतामित्यर्थः ।

कन्येति।—इहापि अस्मिन्नपि, कर्मणि नारायणीयधनुराकर्षणरूपे इति भावः, काचित कन्या कुमारी, यथाऽहं हरधनुर्भङ्गकर्मणि, एवमिति भावः, पणः शुल्कं, स्यात् भवेत्, इति एवं, मत्वेति शेषः, दिवम् आकाशम, असूयया ईर्ष्यया, वलतोः चलतोः, कन्याऽन्वेषणाय इतस्ततः सञ्चलतोः इत्यर्थः, सीताया अपाङ्गयोः नेत्रान्तयोः, नेत्रप्रान्तयोरित्यर्थः, "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ" इत्यमरः, मयूखेन किरणेन, मांसला प्रभृता, परिपुष्टेति यावत, या मुखस्य ज्योत्स्ना चन्द्रातपवत स्निग्धः आतपः, शुभ्रकान्तिरिति यावत, तया विलिप्तां विशेषेण लिप्तामित्यर्थः, कुर्वाणेन विदधता, रघूद्वहेन रघुवंशधरेण रामेण, नारायणीयं वैष्णवं, धनुः चापं, चकृषे आकृष्टम ; अथानन्तरं, धनुःकर्षणात् परमित्यर्थः, शरः सन्धाय संयोज्य, भार्गवस्य परशुरामस्य, गतिः मार्गः, स्वर्गगमनपन्थाः इत्यर्थः, यद्वा—गतिः गमनं, स्वर्गगमनसामर्थ्यमिति भावः, "गतिः स्त्री मार्गदशयोः ज्ञाने यात्राऽभ्युपाययोः" इति मेदिनी ; (यात्रा गमनं) तस्य छेदात् खण्डनात्, प्रतिरोधादिति यावत्, अमोघीकृतश्च अव्यर्थीकृतश्च, धनुषि सयोजितः शरः सफलीकृत इत्यर्थः। नारायणीयं धनुराकृष्य तत्र शर सन्धाय च तेन शरेण "किन्ते छिनद्मि ?" इति वदन् रामः भार्गवेण "अहं भोगनिस्पृहः, मम पुण्यतीर्थगतिं रुन्ध, स्वर्गपद्धतौ मम प्रयोजनं नास्तीति तद्गतिं रुन्धि" इत्युक्त स्वर्गगमनमार्गं स्वर्गगमनसामर्थ्यं वा रुरोधेति निष्कर्षः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम ॥ ५७ ॥

परैरिति।—परैः शत्रुभिः, आक्रान्तानाम आक्रामितानां, युद्धार्थमिति भावः, नः अस्माकं, शस्त्रं शस्त्रधारणमित्यर्थ, विहितं विधानसिद्धं, भवतु अपि, पुनः किन्तु, रघुभुवः रघुवंश्याः, प्रकृत्या स्वभावेनैव, विप्रेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः, अकृतशिल्पाः अप्रयुक्त-

चिरादण्डीरेण त्वयि तदपि रामे न गणितं

तपोविद्यावीरव्रतमथ मयि क्षाम्यतु भवान् ॥ ५८ ॥

जामदग्न्यः। (विहस्य)। कथमपराद्धमस्मासु वत्सेन ?—

यदर्थमस्माभिरिह प्रकोपित-

स्तदद्य दृष्ट्वा तव धाम वैष्णवम्।

विशीर्णसर्वामयमस्मदन्तरं

चिरस्य कश्चिल्लघिमानमश्नुते ॥ ५९ ॥

रामः। इत इतो भगवन्!

जामदग्न्यः। (रामस्य चिबुकमुन्नमय्य सस्मितम्)। वत्स! अप्रशस्तः खल्वारण्यकानां (त) जनपदेषु चिरप्रचारः (थ); तत् क्व पुनरस्मान् नेष्यसि ?

---

शस्त्रप्रयोगकौशला इति यावत्, "अकृतशिल्पाः" इत्यत्र "अकृतशिक्षाः" इति पाठकल्पनं असङ्गतार्थकं, शिल्पपाठे अर्थासङ्गतेरिति, अकृतशिक्षाः अशिक्षितशस्त्रव्यवहारा इत्यर्थः, ब्राह्मणान् प्रति शस्त्रव्यवहारं न कुर्वन्तीति भावः, तदपि तथाऽपि, चिरात् आजन्मन इति भावः, अण्डीरेण पुरुषेण, पौरुषाभिमानिना इत्यर्थः, दृप्तेनेति यावत्, "अण्डीरः पुरुषे शक्ते" इति मेदिनी, मयेति शेषः, रामे त्वयि तपो-विद्या-वीर-व्रत तपश्चर्या-विद्वत्त्व-वीरत्व-व्रतित्वोत्कर्षः इत्यर्थः, न गणितं न विचारितम्, अथ इदानीं, भवान् मयि मामित्यर्थः, क्षाम्यतु मर्षयतु, ममापराधं न गणयत्विति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

यदर्थमिति।—अस्माभिः यदर्थं यद्विषयज्ञाननिमित्तम्, इह अस्मिन् विषये, प्रकोपितः क्रोधितः कृतः, त्वमिति शेषः, अद्य तव तत् वैष्णवं नारायणीयं, धाम तेजः, दृष्ट्वा अवलोक्य, अस्मदन्तरम् अस्माकम् अन्तःकरणं, विशीर्णः क्षीणः, सर्वः सकलः, आमयः रोगः, रजोगुणजनितरोग इति यावत् यस्य तथाभूतं सत्, चिरस्य चिरकालेन, कश्चित् अनिर्वचनीयं, लघिमानं लाघवम्, अश्नुते भजते, दिव्यज्ञानलाभादिति भावः। वंशस्थविलं वृत्तं—"वदन्ति वंशस्थविलं ज-तौ ज-रौ" इति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

(त) अप्रशस्तः अविहितः, निषिद्ध इति यावत्। आरण्यकानां वनवासिनाम्।

(थ) चिरप्रचारः दीर्घकालस्थितिरिति यावत्।

रामः। भगवन्! भगवतो याज्ञवल्क्यस्यावसथे (द) कृतातिथेयसंविधानौ (ध) तात-जनकौ भवन्तमनुपालयतः (न)।—

एहि विष्टरपादार्घ-मधुपर्कैरुपस्थितान्।
इक्ष्वाकूंश्च विदेहांश्च पुनीहि भगवन्नमून्॥ ६०॥

जामदग्न्यः। वत्स! अपरिहार्य्यमेव (प) ह्यातिथ्यं राजन्य-श्रोत्रियाणाम्। किं पुनरेवंविधवैखानसोचिताचारस्खलित-विलक्षो (फ) न शक्नोमि धर्म्माचार्य्यं (ब) याज्ञवल्क्यमुपेत्यावलोकितुम्। आचारस्तु दूरादपि कृतः कृतः स्यात् (भ)।—

(द) आवसथे भवने, आश्रमे इति यावत।

(ध) कृतेति।—कृतम् अनुष्ठितम्, आतिथेयसंविधानम् अतिथिसमुचिताचारः ययोः याभ्यां वा तथाभूतौ।

(न) अनुपालयतः प्रतीक्षेताम।

एहीति।—हे भगवन्। विष्टरः आसनविशेषः, कुशासनमिति यावत, "विष्टरः कुशमुष्टौ स्यादासने च महीरुहे" इति मेदिनी; पादार्घमधुपर्काः पाद्यार्घ्यमधुपर्काः त्वदर्चनार्थमाहृता इति भावः, तैः सह, "विष्टरपादार्घ" इत्यत्र "विष्टरपाद्यार्घ्य" इति पाठः सङ्गतः, उपस्थितान् वर्त्तमानान्, अमून् इक्ष्वाकून् इक्ष्वाकुवंश्यांश्च, विदेहांश्च विदेहवंश्यांश्च, पुनीहि पवित्रीकुरु। अनुष्टुप वृत्तम॥ ६०॥

(प) अपरिहार्य्यमेव अपरित्याज्यमेव। राजन्य-श्रोत्रियाणां राजन्येषु क्षत्रियेषु, श्रोत्रियाः वेदविदः तेषां ब्रह्मनिष्ठक्षत्रियाणाम्।

(फ) किं पुनः किन्तु। एवंविधेति।—एवंविधस्य ईदृशस्य, वैखानसानां मुनिविशेषाणाम्, उचितस्य अभ्यस्तस्य, योग्यस्य इति वा, आचारस्य व्यवहारस्य, शान्तस्येति भावः, स्खलितेन भ्रंशेन, विलक्षः लज्जितः।

(ब) धर्म्माचार्य्यं धर्म्मशास्त्रप्रणेतारं गुरुम्।

(भ) आचारः शिष्टानुमोदितव्यवहारः। कृतः अनुष्ठितः, दूरे वा समीपे वा यत्र तत्र अवस्थाय कृतोऽपि कृत एव स्यात्, न तेन मर्य्यादालङ्घनं कृतं भवेदिति निष्कर्षः।

( किञ्चिदुच्चैर्नेपथ्याभिमुखम् )—

यस्य स्मृतीः प्रतीच्छन्ते चतुर्वर्गं मनीषिणः ।
नमो भगवते तस्मै याज्ञवल्क्याय योगिने ॥ ६१ ॥

( नेपथ्ये )—

गायत्री द्रुपदा देवी पाप्मानमपहन्तु ते ।
पुनन्तु पावमान्यस्त्वामृध्नोतु ब्रह्म ते परम् ॥ ६२ ॥

कामन्दकी । भगवन्! अपत्रपमाणो ( म ) न भवन्तं द्रष्टुमुत्सहे; तदनुमन्यस्व मामरण्याय ( य ) ।

( नेपथ्ये )—

शिवास्ते पन्थानो व्रज निजगृहेभ्यो निजगृहान्
किमन्यत् सर्वेषां गुणमय ! शिरोमाल्यमसि नः ।
त्रिलोकीनिर्माणस्थितिनिधनबन्धोर्मधुभिदो
भवान् षष्ठी मूर्त्तिर्भृगुकुलमधिष्ठाय रमते ॥ ६३ ॥

---

यस्येति ।—मनीषिणः विद्वांसः, चतुर्वर्गे धर्मार्थकाममोक्षे, धर्मादिविषयकसन्देहे इत्यर्थः, "त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः" इत्यमरः; यस्य स्मृतीः संहितावचनानि, प्रतीच्छन्ते प्रमाणयन्तीत्यर्थः, तस्मै योगिने सर्वत्र समदर्शिने, भगवते याज्ञवल्क्याय नमः, अस्तु इति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६१ ॥

गायत्रीति ।—गायत्री सावित्री देवी, तथा द्रुपदा देवी "द्रुपदादिव मुमुचानः" इत्यादिमन्त्रमयी देवीति यावत्, ते तव, पाप्मानं पापम्, अपहन्तु नाशयतु, पावमान्यः पवित्रताजनन्यः ऋचः, तथाविधमन्त्रविशेषाः इत्यर्थः, त्वां पुनन्तु शोधयन्तु; ते तव, परं ब्रह्म तत्त्वज्ञानं, ऋध्नोतु वर्द्धताम् । याज्ञवल्क्यस्योक्तिरियम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६२ ॥

( म ) अपत्रपमाणः लज्जमानः, रामभद्रे कठोरव्यवहारादिति भावः । "लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः" इत्यमरः ।

( य ) अनुमन्यस्व अनुजानीहि, अनुज्ञां कुरु इत्यर्थः । अरण्याय अरण्यगमनाय ।

शिवा इति ।—ते तव, पन्थानः गमनमार्गाः, शिवाः निरापदः इत्यर्थः, भवन्त्विति शेषः, निजगृहेभ्यः समावसथेभ्य इति भावः, यद्वा—समेतत् गृहमपि तथापि निजगृहमेव मन्तव्यमिति भावः तेभ्यः, निजगृहान् निजस्य तव, गृहान् निकेतनं, व्रज गच्छ, एकेभ्यः गृहेभ्यः गृहान्तरं गच्छेति भावः; अन्यत् किं, वक्तव्यमिति शेषः, हे

जामदग्न्यः। वत्स रामभद्र !

रामः। आज्ञापय।

जामदग्न्यः। निवर्त्तस्व। नूनमिदानीं कृतकौतुकागारमङ्गलोपचारः (२) श्वशुरकुललोकस्त्वां प्रतीक्षते। (इति परिष्वज्य निष्क्रान्तः)।

रामः। (साङ्गम)। कथं गतो भगवान्; तदहमपि तातसमीपमेव गच्छामि। (इति परिक्रामन् पुरोऽवलोक्य)। कथं तातस्य जनकश्चैत एवाभिवर्त्तेते। (इत्युपसर्पति)।

(ततः प्रविशतो जनक-दशरथौ। रामानावनथोऽन्यं परिष्वज्य)।

जनकः।—

सुचरितमिदमैतिहासिकानां
हृदि न विरंस्यति यत् तवैष पुत्रः।
भृगुसुतपरशूदराद्विराजां
सहजविजित्वरमाचकर्ष तेजः॥ ६४॥

---

गुणमय ! नः अस्माकं, सर्वेषां शिरोमाल्य शिरोभूषणमिति यावत्, असि, त्रिलोक्याः त्रिभुवनस्य, निर्माणं सृष्टिः, स्थितिः पालनं, निधनं नाशः, तेषा बन्धो' कर्त्तुरिति भावः, मधुभिदः मधुसूदनस्य, नारायणस्य इत्यर्थः, षष्ठी षष्ठा पूरणी, मूर्त्तिः आकारः, अवतारविशेष इति यावत्, भवान् भृगुकुलम् अधिष्ठाय आश्रित्य इत्यर्थः, रमते क्रीडति। शिखरिणी वृत्तम्॥ ६३॥

(२) निवर्त्तस्व विरम, अस्मदनुगमनात् प्रतिनिवृत्तो भव इत्यर्थः। कृतेति।—कृतः अनुष्ठितः, कौतुकागारे वैवाहिकगृहे, मङ्गलोपचारः माङ्गलिकसमाधानं येन तथाविधः।

सुचरितमिति।—तव एषः अयं, पुत्रः तनयः, भृगुसुतस्य जामदग्न्यस्य, परशूदरात् कुठाराभ्यन्तरात्, कुठारबलादिति यावत्, विराजां क्षत्रियाणां, "बाहुजः क्षत्रियो विराट्" इत्यमरः; सहजविजित्वरं स्वभावेन जयशील, तेजः प्रभाव, यत् आचकर्ष आकृष्टवान्, परशुरामेण बलात् गृहीतं तेजः पुनर्बलादेव आकृष्य आनीतवानित्यर्थः, इदं सुचरितं शुभमाचरणम्, उत्तमा कीर्त्तिमिति भावः, ऐतिहासिकानाम्

दशरथः। (पुरोऽवलोक्य सहर्षम्)। कथमागत एव वत्सो रामभद्रः।

जनकः। सखे महाराज दशरथ! पश्य पश्य—

चिरात् क्षात्रं तेजस्त्रिजगदवजेतं जनयिता
विधाता सर्वेषामुपरि सवितारं कुलभृताम्।
विनेता वर्णानां भृगुपतिभुजादर्पनिकषो
महावीरः श्रीमानयममृतमक्ष्णोर्विकिरति ॥ ६५ ॥

दशरथः (निर्वर्ण्य सस्नेहम्)। सखे सीरध्वज! रघुराजधर्माधिकारसर्वधुरीणः (ल) शिशुरपि वत्सोऽयम्; तदस्मिन् जरसा दुर्वहं वर्णाश्रमभारम् (व) आरोप्य वयमपि क्वापि तपोवने दिलीपकुलोचितेन विधिना शेषमायुरुपभुञ्जामहे (श)।

---

इतिहासविदां, हृदि चित्ते, न विरंस्यति न विरतं भविष्यति, सर्वदा जागरूकं स्थास्यतीति भावः। पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ६४ ॥

चिरादिति।—चिरात् बहुकालात्, बहुकालानन्तरमित्यर्थः, त्रिजगतां भुवनत्रयस्य, अवजेतं विजेतृ, क्षात्रं तेजः प्रभावं, जनयिता उत्पादकः, उत्पादनशील इत्यर्थः, बहुकालात् पूर्वं परशुरामेण निर्वापितस्य क्षात्रतेजसः पुनः प्रज्वालयिता इति भावः, शीलार्थ-तृण्-योगे कर्मणि न षष्ठी, सवितारं सूर्यं, स्ववंशादिपुरुषमिति भावः, सर्वेषां निखिलानां, कुलभृतां वंशधराणां, सोमिनां चन्द्रादीनामिति भावः, उपरि अग्रे, विधाता कर्त्ता, सूर्यवंशे जन्मग्रहणात् निजवीरत्वप्रकटनद्वारा सूर्यस्यैव प्राधान्यव्यापक इति भावः, वर्णानां ब्राह्मणादीनां, विनेता नियामकः, सत्पथप्रवर्त्तक इति यावत्, भृगुपतेः परशुरामस्य, भुजादर्पस्य बाहुबलगर्वस्य, निकषः कषणप्रस्तरविशेषः, शक्तिमात्रविमर्शपरीक्षास्थानभूतः प्रस्तरविशेषः इत्यर्थः, "शाणस्तु निकषः कषः" इत्यमरः; महावीरः श्रीमान् अयं रामः, अक्ष्णोः नयनयोः, अमृतं सुधा, विकिरति विक्षिपति, चक्षुषोः तृप्तिं विदधातीत्यर्थः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६५ ॥

(ल) रघुराजेति।—रघुराजस्य रघुवंशीयराजगणस्य, यः धर्माधिकारः धर्माधिकरणं, यथाशास्त्रं न्यायेन प्रजापालनादिरूपं कर्मेत्यर्थः, तत्र सर्वधुरीणः सर्वधुरन्धरः, निखिलभारवहनसमर्थः इत्यर्थः, सर्वश्रेष्ठ इति यावत्।

(व) जरसा वार्द्धक्येन, दुर्वहं वोढुमशक्यं, मयेति शेषः। वर्णाश्रमभारं वर्णानां

जनकः । सखे दशरथ ! साधु ते हृदयमीदृशम् । क्रमादेतदनुष्ठातव्यम् ।

रामः । (उपसृत्य) । तातौ ! अभिवादये ।

जनकः । एह्येहि वत्स रामभद्र ! (इति सहर्षमालिङ्गति) ।

दशरथः । (राममालिङ्ग्य) । सखे जनक ! रामभद्रमभिषेक्तुं जामदग्न्यविजयप्रीतिरेव श्रेयानवसरः, कालक्षेपे पुनः को हेतुः ? (ष)

(प्रविश्य) ।

लक्ष्मणः । इयमार्य्यया मन्थरयोपनीता मध्यमाम्बायाः (स) पत्री ।

(राजानौ सवितर्कमन्योऽन्यं पश्यतः) ।

रामः । (सहर्षम्) । वत्स लक्ष्मण ! अपि सपरिवारायाः (ह) कुशलमम्बायाः कथयत्यार्य्या मन्थरा ?

लक्ष्मणः । आर्य्य ! अथ किम् ।

रामः । ननमस्मत्प्रवासदौर्मनस्यमम्बां (क) पीडयिष्यति ।

जनकः । (लक्ष्मणहस्तात् पत्रिकां गृहीत्वा वाचयति) । स्वस्ति, महाराजं दशरथं कैकेयी विज्ञापयति । यथा—

---

ब्रह्मवादीनाम्, आश्रमाणां ब्रह्मचारिप्रभृतीनां, स्वस्ववर्णोचिताश्रमाणामिति वा, भारः, रक्षणभारः इत्यर्थः तव ।

(अ) उपबुभुक्षामहे उपभोक्तुमिच्छामः, तपश्चर्यया इति भावः ।

(ष) श्रेयान् श्रेष्ठः । कालक्षेपे समयातिवाहने, कालक्षेपस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीति भावः ।

(स) मध्यमाम्बायाः मध्यमायाः मातुः कैकेय्या इत्यर्थः ।

(ह) अपि प्रश्ने । सपरिवारायाः सपरिजनायाः, आत्मीय भृत्यादिसहितायाः इत्यर्थः ।

(क) अस्मदिति ।—अस्माकं प्रवासेन दूरदेशावस्थानेन, दौर्मनस्यं विमनस्कता, मनसोऽस्वास्थ्यमित्यर्थः । अम्बां मातरं, कैकेयीमिति यावत् ।

तन्मे वरद्वयमुरीकृतपूर्वमेव
याचे बिभर्त्तु भरतस्तव राज्यलक्ष्मीम् ।
वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायां
सौमित्रि-मैथिलसुतासहितश्च रामः ॥ ६६ ॥

( इति राजानौ मूर्च्छतः ) ।

रामः । यदादिशत्यम्बा । ( इति शिरसि पत्रिकां दत्त्वा ) । वत्स लक्ष्मण ! निजामस्मदाराधनसहाध्यायिनीं प्रजावतीम् ( ख ), आदाय पुरो (ग) भव ।

लक्ष्मणः । तथा । ( इति निष्क्रान्तः ) ।

रामः । तातौ ! समाश्वसितं समाश्वसितम् (घ) ।

जनकः । ( आश्वस्य ) । अहह !!—

पाणिर्गृहीतो रघुपुङ्गवेन
देवः पुराणः श्वशुरो विवस्वान् ।
पिता स्वयं केकयचक्रवर्त्ती
कर्मेदमेतादृशमाः !! किमेतत् ॥ ६७ ॥

( इति मूर्च्छति । रामः पटाञ्चलेन ( ङ ) वीजयति ) ।

---

तदिति ।—मे मह्यम्, उरीकृतपूर्वमेव पूर्वमवाङ्गीकृतम्, एव-शब्दोऽवधारणार्थः, तत् पूर्वप्रार्थितमित्यर्थः, वरद्वयं याचे प्रार्थये, ( तयोरेकेन ) भरतः तव राज्यलक्ष्मीं राज्यसम्पदं, बिभर्त्तु पालयतु, ( द्वितीयेन ) रामः सौमित्रि-मैथिलसुताभ्यां लक्ष्मण-सीताभ्यां, सहितः चतुर्दश वर्षाणि व्याप्य, दण्डकायां दण्डकारण्ये, तिष्ठतु वसतु च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

(ख) अस्मदाराधनेति ।—अस्माकम् आराधने उपासने, व्रतपालनविषये इति भावः, सहाध्यायिनीं सतीर्थ्यां, तुल्यव्रतधारिणीमित्यर्थः । प्रजावतीं भ्रातृजायां, सीतामित्यर्थः, "प्रजावती भ्रातृजाया" इत्यमरः ।

(ग) पुरः अग्रतः ।

(घ) समाश्वसितं समाश्वस्तौ भवतम् ।

पाणिरिति ।—रघुपुङ्गवेन रघुश्रेष्ठेन, दशरथेन इति यावत्, पाणिः गृहीतः विवाहः कृतः, देवः विवस्वान् सूर्य्यः, पुराणः प्राचीनः, आदिरित्यर्थः, श्वशुरः, तवेति

दशरथः । (आत्मगतम्)—

> कोऽप्येष वाङ्मनसयोरतिवृत्तवृत्ति-
> र्भावो हुताशनमयश्च तमोमयश्च ।
> भोक्तृत्वमात्रमिह मे पुनरीदृशं मां
> हा वत्स राम! कथमुत्सहसे विहातुम्? ॥ १८ ॥

(विमृश्य)। हा वत्से जानकि! निशाचराणामातिथेयी-भवितुं (च) दशरथगृहे प्रविष्टाऽसि । (इति मूर्च्छति)।

रामः। तातौ! समाश्वसितं समाश्वसितम्।

जनकः। (आत्मगतम् आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)। साधु सखि कैकेयि! साधु, यदस्या विश्वम्भराद्दुहितुः (छ) मे वत्सायाः पत्युरनु-वृत्तिरेव (ज) प्रसादीकृता। (विमृश्य सव्यथम्)—

---

शेषः, पिता जनकः, स्वयं साक्षात्, केकयानां केकयवंशीयानां, चक्रवर्त्ती सम्राट्, इदम् एतादृशं कर्म दुराचरणमिति भावः, कैकेय्या इति शेषः, आः ॥ पीडाया कोपे वा, "आस्तु स्यात कोप पीडयोः" इत्यमरः ; एतत् किम्? अतीव विसदृशमिति भावः। उपजाति वृत्तम् ॥ १७ ॥

(छ) पटाञ्चलेन वसनप्रान्तेन।

क इति।—वाङ्मनसयोः वाचा मनसश्च, अतिवृत्तवृत्तिः अविषयः, अगोचर इत्यर्थः, कदाऽपि वचसा वा मनसा वा न चिन्तित इति भाव, हुताशनमयः अग्निमयः, अत्यर्थं सन्तापजनकत्वादिति भावः, तमोमयश्च अन्धकारमयश्च, चेतन्यविलोपकत्वादिति भावः, कोऽपि अनिर्वचनीयस्वरूपः, एषः अयम्, अनुभूयमान इत्यर्थः, भावः अवस्थेति यावत्, मम वर्त्तते इति शेषः, इह भावे, पुनः किन्तु, मे मम, भोक्तृत्वमात्रम् अनुभवितृत्वमेवेत्यर्थः, मात्रपदेन प्रतीकाराक्षमत्वं व्यज्यते, हा! इति खेदे, हे वत्स राम! ईदृशम् इत्थं गतम्, एवंविधावस्थमित्यर्थः, मां विहातुं त्यक्तुं, कथं केन प्रकारेण, उत्सहसे? शक्नोषीत्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(च) आतिथेयीभवितुम् आतिथ्यपरायणा भवितुम्, आतिथ्यं कर्तुमित्यर्थः।

(छ) सखित्वाच्च कैकेय्याः दशरथवल्लभात् इति भावः। विश्वम्भराद्दुहितुः पृथिवी-कन्यायाः।

अनुष्मन्तौ वत्सौ दशरथभुजैरूष्मलतमाः
प्रदेशास्ते वत्सा शिशुरशिवहन्ता वनभुवः।
प्रिये राजा मुक्तैरसुभिरपमार्ष्टि स्वमयशः
चरित्रव्यत्यासः सखि! कथमयं केकयकुले?"॥ ६९ ॥

कष्टं च, वयमपि कथमनेन जनपदेषु बहुलीभवता भरत-यौवराज्यलक्ष्मीकर्णपूरतमालपल्लवेन कैकेयीदुर्यशसा (भ) मूर्द्धानमुन्नमय्य लोकस्य मुखं द्रक्ष्यामः?

---

(ञ) अनुवृत्तिरेव अनुगमनमेव, नान्यत् किमपि यौतकादिकमित्येवशब्दार्थः। प्रसादीकृता पुरस्कारत्वेन दत्ता इत्यर्थः।

अनुष्मन्ताविति।—वत्सौ राम-लक्ष्मणौ, धनुष्मन्तौ धनुर्द्धरौ, धनुर्वेदे सुशिक्षिताविति यावत्, दशरथस्य भुजैर्बाहुभिः, ते प्रदेशाः, अयोध्याराज्यानीति यावत्, ऊष्मलतमाः अतितेजोयुक्ताः सुखकरा इत्यर्थः, आसन्निति शेषः, वत्सा स्नेहभाजनं सीता, शिशुः एकतः क्लेशासहेति भावः, अथ च वनभुवः अरण्यप्रदेशाः, अशिवहन्ताः अशुभव्यवहाराः, विघ्नबहुला इति यावत्; "दशरथभुजैः" इत्यत्र "दशमुखभुजैः" "दशगलभुजैः" इति वा पाठः सङ्गततया प्रतिभाति, दशरथस्य भुजबहुत्वाभावात् रामादीनां दण्डकारण्य-प्रवेशजनितखेदवर्णनावसरे दशरथभुजरक्षितायोध्याप्रदेशस्य ऊष्मलतमत्वोल्लेखस्य अप्रासङ्गिकत्वाच्च, ततश्च वत्सौ धनुष्मन्तावपि, ते प्रदेशाः दण्डकारण्यप्रदेशाः, दशमुखभुजैः रावणबाहुबलैः, ऊष्मलतमाः अतिसन्तप्ताः, अत्यर्थं पीडिता इति यावत्, अथ च वत्सा सीता शिशुः, तत्रापि वनभुवः अशिवहन्ताः इत्येवं व्याख्या सङ्गततयाऽस्माकं प्रतिभातीति मन्तव्यमिति दिक्। राजा दशरथः, प्रियैः इष्टैः, असुभिः प्राणैः, मुक्तैः परित्यक्तैः, प्राणपरित्यागेनेत्यर्थः, स्वं निजम्, अयशः कलङ्कं, रामस्य वनप्रेषण-जनितमिति भावः, अपमार्ष्टि शोधयति, हे सखि! केकयकुले केकयस्य तव पितुः वंशे, अयम् एषः, चरित्रव्यत्यासः चरित्रविपर्य्ययः, कुलक्रमागतस्वभावव्यति-क्रम इति यावत्, दुराचारजनितः कलङ्क इति भावः, कथं केन प्रकारेण, अपमृज्यते त्वया? इति शेषः, दशरथः प्राणविसर्ज्जनेन कलङ्कमुक्तो भवितुं शक्ष्यति, तव तु तस्मात् मुक्तेः कोऽप्युपायो न दृश्यते मयेति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६९ ॥

(भ) बहुलीभवता विस्तारं गच्छता, सर्व्वत्र प्रकटीभवता इत्यर्थः। भरतेति।— भरतस्य यौवराज्यं युवराजपदाभिषेकः, तस्य लक्ष्मीः श्रीः, तस्याः कर्णपूरः कर्णभूषणं,

रामः । (उत्थाय)। तात जनक ! यथा सुस्थं तातं शृणोमि तथा भवता विधातव्यम् । (ञ) (इति निष्क्रान्तः)।

दशरथः । (साश्रुर्मोत्थाय च)। वत्स रामभद्र ! परिपालय (ट) माम् । (इति जनकेन धार्य्यमाणो निष्क्रान्तः)।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)।

इति दशरथविप्रलम्भो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

---

## पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः श्रमणा-जाम्बवन्तौ)।

जाम्बवान् । ततस्ततः ?

श्रमणा । ततो मिथिलाया निष्क्रम्य मन्थराकलेवरमवकीर्य्य मारुतिप्रत्यवेक्षितं (क) स्वशरीरमधिष्ठाय गङ्गायां (ख) शृङ्गबेर-पुरं नाम निषादपक्कणम् (ग) आगत्य शबरीभूता (घ) अस्मि ।

---

थः तमालपल्लवः तमालकिसलयः तेन तद्रूपेणेत्यर्थः, तमालपल्लववत् कालिम्नेन इति भावः । कैकेयीदुर्यशसा कैकेयीकलङ्केन ।

(ञ) तातं पितरम् । विधातव्यं कर्त्तव्यम् ।

(ट) परिपालय प्रतीक्षस्व, रक्ष इत्यर्थो वा ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण कृता
अनर्घराघवचतुर्थाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

---

(क) अवकीर्य्य विक्षिप्य, परित्यज्य इत्यर्थः । मारुतिना हनूमता, प्रत्यवेक्षितम् अवधानेन दृष्टं, सुरक्षितमिति यावत् ।

(ख) स्वशरीरं निजदेहं, मन्थरायाः शरीरे प्रवेशकाले परित्यक्तं प्राक्तनं निजकलेवरमिति भावः । अधिष्ठाय आश्रित्य । गङ्गायां गङ्गातीरे ।

(ग) निषादपक्कणं निषादाः चण्डालाः धीवरा वा, "निषादः स्वरभेदे स्याच्चण्डाले धीवरेऽपि च" इति मेदिनी ; तेषां पक्कणः आलयः, वसतिरित्यर्थः, ग्रामः इति भावः, "पक्कणः शबरालयः" इत्यमरोक्तेः पक्कणशब्दस्य शबरालयार्थत्वेऽपि सामान्यतः चण्डालादीनां सर्वेषामेव अन्त्यजातीनामालयार्थत्वमवगन्तव्यम् ।

(घ) शबरीभूता चण्डालभेदम्लेच्छजातिविशेषरूपिणी, "भेदाः किरातशबर-

लाम्बवान्। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्च ममानुपदमेव तस्मिन् (ङ) इमौ रामलक्ष्मणाविति सीतेति सर्वतः शब्दो महानभूत्।

लाम्बवान्। (सहर्षम्)। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्च काविमौ रामलक्ष्मणौ? इति कर्णधाराधिपतिना (च) गुहेनाहमनुयुक्ता (छ) निवेदितवत्यस्मि।—

पुत्रीयता दशरथेन मुनिप्रसादात्
प्राप्ताः पुराणपुरुषस्य कलाश्चतस्रः।
तासामयं गुणमयः प्रथमः कुमारो
वीरोद्धतः पुनरसावपरस्तृतीयः॥ १॥

लाम्बवान्। श्रमणे! साधूक्तम्। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्चोदकान्तनिवर्त्तितानुयात्रिकबन्धुवर्गः ससम्भ्रमोपगतेन (ज) गुहेनोपनीतां नावम् (झ) अधिरुह्य—

पुलिन्दा म्लेच्छजातयः" इत्यमरोक्तेः, "किरातादयस्त्रयो म्लेच्छजातयश्चण्डालभेदाः" इति भानुजीदीक्षितवाक्याच्च।

(ङ) अनुपदमेव अन्वगेव, पश्चादेवेत्यर्थः, "अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः। तस्मिन् निषादपक्कणे।

(च) कर्णधाराधिपतिना नाविकराजेन; "कर्णधारस्तु नाविकः" इत्यमरः। गुहेन गुहक इति नाम्ना प्रसिद्धेन।

(छ) अनुयुक्ता पृष्टा; "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः।

पुत्रीयतेति।—पुत्रीयता आत्मनः पुत्रमिच्छता, दशरथेन मुनेः ऋष्यशृङ्गस्य, प्रसादात् अनुग्रहात्, पुराणपुरुषस्य नारायणस्य, चतस्रः कलाः अंशाः, प्राप्ताः लब्धाः, पुत्रत्वेनेति शेषः, नारायणः स्वं चतुर्धा विभज्य अंशचतुष्टयेन दशरथस्य पुत्रतां गत इति निष्कर्षः; तासां कलानां मध्ये, गुणमयः सर्वगुणाधार इत्यर्थः, वीरोद्धतः वीररसेन उद्धतः उद्वृत्तः, नायकविशेषो वा, अयम् इति अङ्गुल्या निर्दिश्य एषः, प्रथमः ज्येष्ठः, कुमारः पुत्रः, राम इति शेषः; पुनश्च अपरः रामेतरः, असौ अयम्, लक्ष्मण इति शेषः, तृतीयः, कुमारः इति शेषः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १॥

(ज) उदकान्तेति।—उदकान्तात् जलसमीपात्, निवर्त्तितः निवारितः

तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनाऽसौ तृतीय-
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपहृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥ २ ॥

जाम्बवान् । हन्त ! महत् करुणम् (ञ) ।

श्रमणा । आर्य्य ! करुणभयादेव तस्मिन्निङ्गुदीतरुमूले कुमारयोर्जटाग्रहणवृत्तान्तमन्तरितवती (ट) अस्मि ।

---

अनुयायिनः अनुगामी, बन्धुवर्गः स्वजनसमूहः येन तथाभूतः, "आ उदकान्तं स्निग्धोऽनुगम्यते" इति श्रुतिः, "ओदकान्तं प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्" इति स्मृतिश्च । सः रामभद्रः ससम्भ्रमं सत्वरम्, उपगतः उपस्थितः तेन ।

(झ) उपनीतां समीपं प्रापिताम्, उपस्थापितामित्यर्थः । नावं तरणिम् "स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः" इत्यमरः ।

तीर्त्वेति ।—आत्मना स्वेन, तृतीयः त्रयाणां पूरणः, सीता-सौमित्रिसहित इति यावत्, असौ रामः, भूतेशस्य हरस्य, मौलिस्रजं शिरोभूषणमालां, तत्स्वरूपिणीमित्यर्थः अमरधुनीं सुरनदीं, गङ्गामित्यर्थः, "अथ नदी सरित् । तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी" इत्यमरः ; तीर्त्वा उत्तीर्य्य, तस्मै नाविकराजाय गुहाय, सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सह, या मैत्री सख्यं, तन्मयं तदात्मकम्, आतरं तरपण्यम्, अपरतीरगमनार्थं देयं मूल्यविशेषमित्यर्थः, "आतरस्तरपण्यं स्यात्" इत्यमरः ; उपहृतवान् दत्तवान् सन्, अथानन्तरं, सखित्वोपहारप्रदानानन्तरं पारगमनानन्तरं वा इत्यर्थः व्यामः सकरयोः प्रसारितयोः बाह्वोस्तिर्य्यगन्तरमानः, "व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्य्यगन्तरम्" इत्यमरः ; तेन ग्राह्यौ धर्त्तव्यौ, स्तनौ कुचौ यासां ताहशीभिः, अतिपीवरस्तनीभिरिति भावः, शबराणां युवतिभिः तरुणीभिः नारीभिः, कौतुकेन औत्सुक्येन, उदञ्चती उद्गच्छती, विकाशं प्राप्नुवतीत्यर्थः, अक्षिणी नेत्रे यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा तथा, कृच्छ्रात् दुःखात्, क्षणम् अन्वीयमानः अनुगम्यमानः, चित्रकूटं चित्राणि रम्याणि, कूटानि शिखराणि यस्य तथोक्तं, तन्नामानम्, अचलं पर्वतं, प्रतस्थे जगाम । स्रग्धरा वृत्तं—"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणात् ॥ २ ॥

(ञ) हन्त ! खेदे । करुणं शोकजननव्यापारः ।

(ट) कुमारयोः रामलक्ष्मणयोः, जटाग्रहणवृत्तान्तं जटाधारणवार्त्ताम्,

जाम्बवान्। अमणे! सर्वमेतत् कल्याणोदर्कं (ठ) भविष्यति।

श्रमणा। अहं तु निषादपतिप्रीतये तत्रैवातिष्ठम्। (ड) अतीते च गणराते सप्रकृतिजनपदः (ढ) पितुः स्वर्गारोहण-वार्त्ताभिधायी द्वितीयो दाशरथी राममद्रमयोध्यामुपनेतुं तेनैव पथा (ण) चित्रकूटमुपगतः।

जाम्बवान्। (सशङ्कम्)। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्च तस्मिन् "आर्य्य! लोके कैकेयानामाकल्प-मनल्पमकीर्त्तिस्तम्भं निखनता (त) केनापि छलितस्तातः; (थ) तत् सम्प्रति गृहाण रघूणामधिराज्यम्" इति पुनः पुनश्चिर-मनुबन्धो (द) रामेण सृष्टिकया प्रत्यादिष्टः (ध) कृतजटापरि-

---

अन्तरितवती आच्छादितवती, गोपायितवतीत्यर्थः, तद्वृत्तान्तो नोक्त इति भावः।

(ठ) कल्याणोदर्कं शुभोत्तरफलं, भाविशुभफलप्रदमित्यर्थः, "उदर्कः फलमुत्तरम्", इत्यमरः।

(ड) निषादपतेः चाण्डालराजस्य, गुहस्येत्यर्थः, प्रीतये सन्तोषाय। तत्रैव निषादपत्तने एव।

(ढ) गणराते बह्वीषु निशासु, बहुषु दिनेषु इति भावः, "गणरात्रं निशा बह्वाः" इत्यमरः; अतीते अतिक्रान्ते, कतिपयनिशासु गतास्विति यावत्, सप्रकृति-जनपदः प्रकृतिभिः अमात्यादिभिः, जनपदैः देशवासिभिश्च सहितः।

(ण) पितुः दशरथस्य। द्वितीयो दाशरथिर्भरत इत्यर्थः। तेनैव पथा येन पथा रामो गतः तेनैव मार्गेण।

(त) तस्मिन् चित्रकूटे। कैकेयानां कैकयवंश्यानाम्। आकल्पम् आ-प्रलयम्। अनल्पं महान्तम्। अकीर्त्तिस्तम्भं कलङ्करूपं स्तम्भम्। निखनता रोपयता इत्यर्थः।

(थ) छलितः प्रतारितः। तातः पिता, दशरथ इत्यर्थः, "तातस्तु जनकः पिता" इत्यमरः; वस्तुतः कैकेय्या प्रेषिता निजदासी मन्थरा सा न, परन्तु श्रमणयाऽधिष्ठिता, तत्प्रभावायत्ता च, यया पितुः समीपे कैकेय्याः पविकैयमित्युक्त्वा छलितेन तातेन आर्य्यः वनं प्रेषित इति भावः।

(द) रघूणां रघुवंशीयानाम्, अस्माकमिति भावः, अधिराज्यं साम्राज्यम्, आधिपत्यमिति यावत्, अनुबन्धो अनुबन्धः अनुयानं, मुख्यस्य अनुगमनमित्यर्थः, तदान्

असौ भरतः शरभङ्गमुनिप्रेषिताम् (न) अस्य पादुकां भद्रासनम् (प) अधिरोप्य प्रजानामाभ्युदयिकमवेक्षमाणः (फ) तदैव नन्दिग्रामं गतवान्।

जाम्बवान्। (सहर्षम्)। हन्त!! फलितमस्मद्व्यवसाय-श्रमणा-परिश्रमाभ्याम् (ब)। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्च शावाशौचमास्थितस्य (भ) क्षत्रियस्य प्रतिश्रिद्रमस्त्रग्रहणमिति छिद्रान्वेषिभिर्जनस्थानवास्तव्यैः (म) खर-दूषणप्रभृतिभिस्तत्र विराधो नाम राक्षसस्तौक्ष्ण्यः प्रहितः। (य)

---

ग्विंशुवत ज्येष्ठस्य पुनः पुनरनुगमनशीलः, नियतं पश्चादवस्थाय प्रार्थनापर इति यावत्, आग्रहवान् इति भावः। "दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् प्रकृत्यादिविनश्वरे। मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने॥" इत्यमरः।

(ध) रुष्टिकया शपथेन, "रुष्टिका शपथेऽपि च" इति रत्नकोषः। प्रत्यादिष्टः निराकृतः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, "प्रत्यादिष्टो निराकृतः" इत्यमरः।

(न) शरभङ्गेति।—शरभङ्गो नाम मुनिः, तेन प्रेषिता प्रेरिता, याचिता दापितामिति यावत्, वाध्यसात स्वयं प्रार्थनायामसामर्थ्यादिति भावः।

(प) अस्य रामभद्रस्य। भद्रासनं नृपासनं, रत्नादिनिर्मितराजासनमित्यर्थः, "नृपासनन्तु यत् भद्रासनम्" इत्यमरः।

(फ) आभ्युदयिकम् अभ्युदयाय उन्नत्यै, ऐहिक पारत्रिकश्रेयोलाभाय इत्यर्थः हितं, माङ्गलिक कार्य्यमित्यर्थः। अवेक्षमाणः अवलोकयन्।

(ब) फलितं सिद्धम्। अस्मदिति।—अस्माक व्यवसायः उद्योगः, श्रमणायाः परिश्रमश्च ताभ्याम्।

(भ) शावाशौचं मरणाशौचं, पितुरिति शेषः, आस्थितस्य आश्रितस्य, अनुपालयत इति यावत्।

(म) छिद्रान्वेषिभिः रन्ध्रानुसन्धायिभिः, अपकार्य्येषु व्यसनापेक्षिभिरिति भावः, छलयाचिभिरित्यर्थो वा। जनस्थानवास्तव्यैः दण्डकारण्यैकभागः जनस्थानं, तत्र वास्तव्यैः कृतनिवासैः।

(य) तीक्ष्णः उग्रः, भीषण इति यावत्। प्रहितः प्रेरितः।

जाल्मवान्। (विहस्य)। धिङ्मूर्खाः! आतिपातिके (र) हि कार्य्ये राज्ञां सद्यः शुद्धिः। ततस्ततः?

अमला। ततश्च विराधवधाक्षिप्तहृदये दुःसहशोकदीर्घाशौचौर्द्ध्वदेहिकीं पितुः क्रियाम् (ल) अतिवाह्य (व) भगवता चतुःसमुद्रमुष्टिन्धयेन (श) विन्ध्याचलचापलारम्भविस्रम्भघातिना (ष)

(र) धिक् निष्फलाः, अज्ञातार्था इत्यर्थः, निन्दाभर्त्सनार्थयोरेव धिक्शब्दयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र निष्फलार्थत्वेन न द्वितीया। मूर्खा इति आक्षेपोक्तिः खर-दूषणादीन् उद्दिश्य इति बोध्यम्। आतिपातिके आत्ययिके, शत्रुभिराक्रान्तिरूपविपत्ति-जनके इत्यर्थः, कालक्षेपासहत्वात् सद्यःकरणीये इति भावः। "पर्य्यायोऽतिक्रमस्तस्मिन्नति-पात उपात्ययः। न राज्ञां राजकार्य्येषु" इति स्मृतिः।

(ल) विराधेति।—विराधस्य वधेन हननेन, आक्षिप्तम् आकृष्टं, स्वामत्यागाय चञ्चलमित्यर्थः, हृदयं यस्य तथोक्ते। दुःसहेति।—दुःसहेन सोढुमशक्येन, शोकेन दीर्घाणि दीर्घत्वेन प्रतीयमानानीत्यर्थः, अहानि दिनानि यस्यां तादृशीम्। और्द्ध्व-देहिकीं देहात् ऊर्द्ध्वं देहत्यागादनन्तरं भवा और्द्ध्वदेहिकी तां, मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्य्यन्तं प्रेतमुद्दिश्य प्रत्यहं जलपिण्डादिदानरूपामित्यर्थः, "मृतार्थं तदहे दाने त्रिषु स्यादौर्द्ध्वदेहिकम्" इत्यमरः। क्रियां श्राद्धादिव्यापारम्।

(व) अतिवाह्य समाप्य।

(श) चतुःसमुद्रेति।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रं सागरचतुष्टयं, तत् मुष्टिना मुष्टीकृत्य, धयति पिबतीति तथोक्तेन, गण्डूषेण चतुःसमुद्र पायिनेत्यर्थः। पुरा असुरैः सुरपराजितैः पलाय्य समुद्रमध्ये आश्रयः गृहीतः, पुनश्च देवैः सह युद्धे भङ्गमवाप्य समुद्रे आश्रयः गृह्यते स्म; इत्थं पुनः पुनः क्रियमाणे देवेन्द्रेण प्रार्थितोऽगस्त्यमुनिः समुद्रं गण्डूषेणैकेन पीतवान्; ततश्चासुराः निभृतस्थानमप्राप्य सुरैर्निहता इति पुराणकथाऽत्रानुसन्धेया।

(ष) विन्ध्याचलेति।—विन्ध्याचलस्य विन्ध्यगिरेः, चापलं चाञ्चल्यं, सुमेरुस्पर्द्धया सूर्य्यावरोधार्थमभ्युत्थानरूपमिति भावः, तस्य आरम्भे उपक्रमे, विस्रम्भं विश्वासम्, अगस्त्ये कृतविश्वासमित्यर्थः, विन्ध्याचलस्येति शेषः, "समौ विस्रम्भ-विश्वासौ" इत्यमरः; हन्तीति तथोक्तेन। पुरा सुमेरुस्पर्द्धया वर्द्धमाने विन्ध्ये सूर्य्यावरोधात् जगति विनाश-मुपगच्छति देवैरभ्यर्थितोऽगस्त्यमुनिः वाराणस्याः समागत्य शिष्यं विन्ध्यं प्रणमन्तं "यावदहं दक्षिणस्या दिशः न परापतेयं तावत् त्वं न मूर्द्धानमुत्तोलय, प्रत्युत एवमेव

वातापिदानवदीर्घयात्रामङ्गलकलशेन (ख) कलशयोनिना सनाथामरण्यवीथीं प्रतिष्ठमाने दाशरथौ पथि धाराधरो नाम वायसः सहसैव वैदेहीमुपाद्रवत्। (ग)

जाम्बवान्। (स्वगतम्)। इदं तावदपशकुनं (घ) नाम।

(प्रकाशम्)। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्च—

रक्षोऽभिचारचरुभाण्डमिव स्तनं यो
देव्या विदेहदुहितुर्विददार काकः।
ऐषीकमस्त्रमधिकृत्य तदा तमक्ष्णा
काणीचकार चरमो रघुराजपुत्रः॥ १॥

---

मत एव तिष्ठ" इत्युक्त्वा दक्षिणां दिशं गतवान्, पुनश्च न परापतत्। विन्ध्यश्च तादृशासेन तथैव गुरुनियोगात् विनम्रस्तिष्ठतीति पुराणवार्त्ता।

(ख) वातापीति।—वातापेः तदाख्यस्य दानवस्य, दीर्घयात्रा चिराय गमनं, मरणमिति यावत्, तस्या मङ्गलकलशः शुभसूचककुम्भस्वरूपः तेन, यात्रायां माङ्गलिककलशस्थापनस्य आचारसिद्धत्वादिति भावः। पुरा आतापिर्वातापिश्च द्वावसुरौ मायया विचेरतुः; तयोर्वातापिः यं कञ्चन भोजनाय निमन्त्र्य मध्याह्ने आतापिं मेषरूपं निहत्य तन्मांसेन निमन्त्रितं भोजयामास। ततश्च "आतापे! निष्क्रमस्व" इत्युक्तस्तेन वातापिना स आतापिस्तस्य उदरं विदार्य्य निःसृतः, ततश्च द्वावेतौ तन्मांसं सुखेन बुभुजाते। इत्थं बहवो भक्षिताः। एकदा अगस्त्यमुनिर्निमन्त्रितः, स तु आतापिं मेषरूपिणं तथा भक्षितवान् यथा स पुनर्न उदरात् निर्गन्तुमशक्नोत् इति पौराणिकी वार्त्ता।

(ग) कलशयोनिना कुम्भसम्भवेन, अगस्त्येन इत्यर्थः, "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः" इत्यमरः, सनाथाम् अधिष्ठितां, समाश्रितामिति यावत्। अरण्यवीथीम् अरण्यश्रेणीम्, अगस्त्याश्रममिति यावत्। प्रतिष्ठमाने प्रस्थातुम् आरभमाणे, चलति सतीत्यर्थः। उपाद्रवत् अपीडयत्, नखेन व्यलिखदिति भावः।

(घ) अपशकुनं दुर्निमित्तम्, अशुभसूचकनिमित्तमित्यर्थः, "शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी।

रक्षोऽभिचारेति।—यः काकः धाराधराख्यः वायसः, रक्षसाम् अभिचारे हिंसाकर्मणि, मारणार्थयज्ञे इत्यर्थः, "हिंसाकर्माभिचारः स्यात्" इत्यमरः; चरुभाण्डमिव

माल्यवान्। ततस्ततः?

श्रमणा। ततश्च—

क्रमेणैव सुतीक्ष्णादीनुपस्थाय महामुनीन्।
अगस्त्यशासनादास्ते पञ्चवट्यां रघूद्वहः॥ ४ ॥

माल्यवान्। (सहर्षम्)। तर्हि हस्तगत एवास्माकम्। कियदन्तरम् ऋष्यमूक-जनस्थानयोः। (ख)

श्रमणा। आर्य्य! न खल्वद्यापि श्रोतव्यं शृणोषि।

माल्यवान्। अवहितोऽस्मि।

श्रमणा। तत्र च कामुकी रामभद्रमनुप्रविश्य रसं (ग) दास्यामीति सङ्कल्पितपतिद्रोहपातकिनी (घ) शूर्पणखा

---

हव्यपाकपूर्णपात्रमिव, "हव्यपाके चरुः पुमान्" इत्यमरः, देव्याः विदेहदुहितुः जानक्याः, स्तनं विददार विलिलेख, विदारितवान् इत्यर्थः, चरमः ज्येष्ठः, "चरमो ज्येष्ठ-कनिष्ठयोः" इति विश्वः, रघुराजपुत्रः रामभद्रः, तदा इषीका वीरणशलाका, तस्याः विकारः ऐषीकं तत्, अस्त्रम् आयुधम्, इषीकाखण्डनिर्मितं प्रहरणमित्यर्थः, अधिकृत्य आश्रित्य, निक्षिप्येत्यर्थः, तं काकम्, अक्ष्णा नेत्रेण, काणीचकार एकाक्षं काणं कृतवान्, एकमेवं विनाशयामासेत्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

क्रमेणेति।—रघूद्वहः रघुकुलधुरन्धरः, रामः इत्यर्थः, क्रमेण सुतीक्ष्णादीन् सुतीक्ष्णप्रभृतीन्, महामुनीन् महर्षीन्, उपस्थाय अभिवाद्येत्यर्थः, अगस्त्यस्य शासनात् आदेशात्, पञ्चवट्यां पञ्चवटीसंज्ञकवने, आस्ते अधिवसति। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) कियत् किञ्चिदित्यर्थः, अन्तरं व्यवधानम्, "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये" इत्यमरः। ऋष्यमूकः सुग्रीवादीनामावासभूतः पर्वतविशेषः। जनस्थानं दण्डकारण्यान्तर्गतप्रदेशविशेषः; ऋष्यमूक-जनस्थानयोर्मध्ये अल्पमेवान्तरमिति वक्तुरभिप्रायः।

(ग) रसं विषम्। "शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः।

(घ) सङ्कल्पितेति।—सङ्कल्पितः मनसा स्थिरीकृतः, पतिः भर्त्ता, राम इति भावः, तस्य द्रोहे अनिष्टाचरणे, विषप्रयोगसङ्कल्परूपे इति यावत्, पातकिनी पापीयसी।

लक्ष्मणरोषहुतभुजि (ङ) कर्णनासौष्ठमयोभिस्तिसृभिराहुतिभिः प्रायश्चित्तयाञ्चक्रे। (च)

जाम्बवान्। (सातङ्कम्)। अहह !! महानमनर्थकन्दः संवृत्तः। अथ भगिन्यास्तादृशं विडम्बनमवलोक्य खरादिभिः किं प्रतिपन्नम्? (छ)

श्रमणा। (विहस्य)। आर्य्य! किं प्रतिपन्नं, यद्रामभद्रे धृतधनुषि प्रतिपद्यते। (ज)

जाम्बवान्। (सहर्ष-हासम्)। तत् किं तेऽपि वालिसाहाय्योपस्थायिनो (झ) विराधयात्राप्रहतमध्वानमनुप्रपन्नाः? (ञ)

श्रमणा। अथ किम्।

जाम्बवान्। श्रमणे! प्ररूढमिदानीं राम-रावणयोर्वैरम्। (ट)

---

(ङ) लक्ष्मणेति।—लक्ष्मणस्य रोषहुतभुजि कोपानले।

(च) कर्णनासौष्ठमयीभिः कर्णनासौष्ठात्मकाभिः, आहुतिभिः होमक्रियाभिः, प्रायश्चित्तयाञ्चक्रे प्रायश्चित्तमिव आचरितवतीत्यर्थः, लक्ष्मणेन तस्याः कर्णनासौष्ठानि छिन्नानीति भावः, स्वाभिद्रोहपातकप्रशमनार्थम् ऋत्विग्भूतलक्ष्मणप्रज्वालिताग्नौ निजकर्णादिकमाहुतीकृत्य प्रायश्चित्तं कृतवतीवेति निष्कर्षः।

(छ) अनर्थकन्दः अनिष्टमूलं, विपत्कारणमित्यर्थः, तादृशेन कर्मणा रावणस्य क्रोधोत्पादनादिति भावः। विडम्बनं तिरस्करणम्, अवमाननमिति यावत्। प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं, कर्त्तव्यत्वेन स्वीकृतमित्यर्थः, "प्रतिपन्नोऽन्यलिङ्गः स्यात् विज्ञातेऽङ्गीकृतेऽपि च" इति मेदिनी।

(ज) प्रतिपद्यते अङ्गीक्रियते, कर्त्तुं सम्भाव्यते इत्यर्थः, स्वस्वजीवनदानमेव कर्त्तव्यतया स्वीकृतमिति भावः, रामभद्रशरेण सर्वे एव पञ्चत्वं गता इति निष्कर्षः।

(झ) वालीति।—वालिनः किष्किन्ध्याधिपतेः वालिराजस्य, साहाय्याय साहाय्यार्थम्, उपस्थायिनः उपस्थिताः।

(ञ) विराधेति।—विराधस्य पूर्वोक्तस्य रामहतराक्षसविशेषस्य, यात्रया प्रयाणेन, इतःपूर्वं यमभवनगमनेनेत्यर्थः, प्रहतं क्षुण्णं, पदनिक्षेपेण कुट्टितमित्यर्थः, अध्वानं पन्थानं, मार्गमिति भावः, अनुप्रपन्नाः अनुप्राप्ताः।

(ट) प्ररूढं प्रकर्षेण जातम्। वैरं शात्रवं, शत्रुता इत्यर्थः।

श्रमणा। (स्वगतम्)। आर्य्ये! मन्ये, खर-दूषणप्रभृतीनामभिभवाभिधाने केवलं क्लेशयिष्यति (ठ) वाचमात्मनः; पुनरनन्तरमपि शूर्पणखामुखमावेदयिष्यति (ड) दशकन्धरस्य।

माल्यवान्। (सचिन्तम्)। श्रमणे! लघूत्थमनर्थमुत्प्रेक्ष्य प्रमुग्धोऽस्मि। (ढ)—

ऐक्ष्वाकेण पुराऽपि कौशिकमखादारभ्य लङ्केश्वरो
धत्ते शाश्वतिकं विरोधमधुना त्वेते हता बान्धवाः।
उत्साह-प्रभु मन्त्रशक्तिभिरलम्भूष्णुश्छलज्ञो बली
दृप्तः शूर्पणखानिकारमपरं दृष्ट्वा कथं मृष्यते? ॥ ५ ॥

---

(ठ) अभिभवाभिधाने पराजयवार्त्ताकथने। क्लेशयिष्यति पीडयिष्यति, वार्त्तावहः, शूर्पणखा वा इति शेषः।

(ड) अनन्तरम् अन्तरशून्यं, वाचा अनुक्तमपि इति यावत्। आवेदयिष्यति विज्ञापयिष्यति।

(ढ) लघूत्थं शीघ्रमुपस्थितम्। उत्प्रेक्ष्य वितर्क्य। प्रमुग्धोऽस्मि विमूढोऽस्मि, किं-कर्त्तव्यविचाराक्षमो भवामि इति यावत्।

ऐक्ष्वाकेणेति।—पुरा पूर्वम् अपि, लङ्केश्वरः रावणः, कौशिकमखात् विश्वामित्रयज्ञात्, आरभ्य उपक्रम्य, ऐक्ष्वाकेण रामेण सह, शश्वत् निरन्तर भव शाश्वतिकं नित्यं, विरोधं वैरं, धत्ते बिभर्त्ति, अधुना तु इदानीन्तु, एते बान्धवाः खरादयः स्वजनाः, हताः विनाशिताः, रामेणेति शेषः, अतः उत्साह प्रभु मन्त्रशक्तिभिः उत्साहशक्तिभिः विक्रमबलैः, उक्तञ्च नीतिशास्त्रे—"विक्रमबलमुत्साहशक्तिः" इति, प्रभुशक्तिभिः कोश-दण्डजबलैः, उक्तञ्च नीतिशास्त्रे—"कोश-दण्डजबलं प्रभुशक्तिः" इति, मन्त्रशक्तिभिश्च सन्ध्यादीनां सामादीनाञ्च यथावत्प्रयोगैः, पञ्चाङ्गमन्त्रैर्वा, उक्तञ्च—"पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः" इति, एताभिस्तिसृभिः शक्तिभिः, "शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः" इत्यमरः; अलम्भूष्णुः अतिसमर्थः, तथा छलज्ञः छिद्रवित्, छलनानिपुणः इत्यर्थो वा, बली बलवान्, दृप्तः अहङ्कृतः, रावणः इति शेषः, अपरम् अन्यं, पूर्वोक्तशाश्वतिकविरोधात् भिन्नमित्यर्थः, शूर्पणखायाः निकारं परिभवम्, अवमाननमित्यर्थः, "निकारः स्यात् परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च" इति धरणिः; नासाकर्णादिच्छेदनमिति भावः, दृष्ट्वा विलोक्य, कथं केन प्रकारेण, मृष्यते? क्षमते? न कथमपीत्यर्थः। शार्द्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शनैः शनैः अनयोः(ण)विरोधे सन्धुक्षमाणे तुल्यव्यसनस्थो(त) दाशरथिरसहायः सूर्य्यसूनुना सन्धातुमीषत्करः (थ) स्यात् ।

श्रमणा । आर्य्य ! किमिदानीमनुष्ठेयमस्ति ? (द) मम हि शिषापुत्रो निषादचक्रवर्त्ती गुहो लक्ष्मणमित्रम्, अनेन सोपानेन सुखाधिरोहो (ध) रघुपतिरस्माकम् ।

जाम्बवान् । (सहर्ष-स्मितम्) । श्रमणे ! यद्यपि सुग्रीवपक्षपातिनौ, तत् गच्छ, सत्वरमुपस्थापय (न) निषादराजम् ।

( इति श्रमणा निष्क्रान्ता ) ।

( नेपथ्ये एकतः ) ।

भो भो लक्ष्मण ! वैशेषिककटन्दीपण्डितो (प) जगद्विजयमानः पर्य्यटामि (फ) । क्वासौ रामः ? तेन सह विवदिषेय (ब) ।

---

(ण) शनैः शनैः मन्दं मन्दम्, उत्तरोत्तरमित्यर्थः । अनयो. राम रावणयोः ।

(त) सन्धुक्षमाणे सम्यक् दीप्यमाने, सम्यक् प्रज्वलति सतीत्यर्थः, वृद्धिं गच्छति सतीति यावत् । तुल्येति ।—तुल्य समानं, सुग्रीवेण सहेति भावः, यत् व्यसनं विपत्, राज्यभ्रंशरूपमिति भावः, तत्र तिष्ठति वर्त्तते इति तादृशः, राज्यात् बहिष्कारणरूपतुल्यविपत्प्राप्त इत्यर्थः ।

(थ) सूर्य्यसूनुना सूर्य्यपुत्रेण सुग्रीवेण । सन्धातुं सम्मेलयितुं, सन्धिं कारयितुमित्यर्थः । ईषत्करः सुकरः इत्यर्थः, अनायाससाध्य इति यावत् ।

(द) अनुष्ठेय करणीयम् ।

(ध) अनेन लक्ष्मणमित्रत्वरूपेण, सोपानेन उपायेनेत्यर्थः । सुखाधिरोहः सुखेनाधिगम्य इत्यर्थः ।

(न) उपस्थापय समीपमानय इत्यर्थः, अस्मानिति शेषः ।

(प) वैशेषिकेति ।—वैशेषिकस्य कणादकृतदर्शनविशेषस्य, कटन्द्यां व्याख्यायामिति भावः, पण्डितः विचक्षणः । "कन्दली" इति पाठे,—वैशेषिककन्दल्यां वैशेषिकदर्शनभाष्ये, निजकृते इति भावः, पण्डितः, यद्वा—वैशेषिकी विशिष्टा, या कन्दली कलहः, तत्र पण्डितः विचक्षणः ।

( अन्यतः ) ।

भो भोः परिव्राजक ! कालसर्पखलीकारखर्जूलता (भ) न खलु सुखाकरी वृश्चिकमन्त्रतान्त्रिकस्य ( म ) ।

आत्मगतम् । कथं लक्ष्मण-परिव्राजकौ संलपतः, (य) शृणोमि तावत् । ( इत्यवधत्ते ) (र) ।

( नेपथ्ये पुनरेवम् ) ।

आः लक्ष्मण ! सर्वविद्रावणः खल्वहम् । को मया जनित-मानभङ्गो न पराजीयते ? ( ल )

---

(फ) विजयमानः पराभवन्, वैशेषिकदर्शनविषयकविचारेण तद्दर्शनाध्यायिनः पराभूयेत्यर्थः । पर्यटामि भ्रमामि ।

(ब) विवदिष्ये विविधशास्त्रविषयकं तर्कं करिष्ये, विरोधं करिष्ये वा । रावणोक्तिरियम् ।

( भ ) परिव्राजक । भिक्षो । "भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी" इत्यमरः । कालसर्पेति ।—कालसर्पस्य कृष्णसर्पस्य, अत्यन्तखलप्रकृतेरित्यर्थः, खलीकारः अपकारः, अक्रुद्धस्यापि आघातादिना क्रोधोत्पादनमित्यर्थः, क्रीडाकरणमिति यावत्, स एव खर्जूः कण्डूः, "कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया" इत्यमरः; स विद्यते यस्य सः कालसर्पखलीकारखर्जूलः, तस्य भावः ।

( म ) सुखाकरी सुखसाधनी । वृश्चिकेति ।—वृश्चिकः प्रसिद्धः कीटविशेषः, तस्य मन्त्रे विषनाशकारकमन्त्रात्मकक्रियाविशेषे, तान्त्रिकः ज्ञातसिद्धान्तः तस्य, "तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः" इत्यमरः; कालसर्पं क्रोधितं कृत्वा तेन क्रीडाकरणं वृश्चिकविषाभिज्ञस्य मृत्युकारणं भवतीत्यर्थः; कालसर्पदंशने वृश्चिकमन्त्राभिज्ञस्य सामर्थ्यं न स्फुरतीति भावः ।

( य ) संलपतः अन्योऽन्यम् आलापं कुरुतः । "संलापो भाषणं मिथः" इत्यमरः ।

(र) अवधत्ते अवहितो भवति, संलापश्रवणे मनो निदधातीत्यर्थः ।

(ल) सर्वविद्रावणः सर्वलोकत्रासनः, सर्वविजयीत्यर्थः, अथच सर्ववित् सर्वज्ञः, रावणः । जनितेति ।—जनितः उत्पादितः, कृत इत्यर्थः, मानस्य गर्वस्य, भङ्गः खण्डनं येन तादृशः, कृतापमानः, मम अवमाननाकारीत्यर्थः । पराजीयते पराभूयते, शास्यते इत्यर्थः, अपि तु शास्यत एवेति भावः, मदवमाननाकारी अवश्यमेव दण्डनीय इति निष्कर्षः ।

(नेपथ्ये पुनरन्यतः)।

किं भवान् रावणः?

(जाम्बवान् सविशेषमवदधाति)।

(नेपथ्ये पुनरेकतः)।

भो वाचोयुक्तिज्ञ! (व) सर्वेषां विद्रावणः खल्वहमिति समस्य व्याहृतमन्यथाऽभिसन्धाय वाक्छलेन प्रत्यवतिष्ठमानो निगृहीतोऽसि; (श) तन्मुञ्च मां भिक्षायै (ष)।

(अन्यतः)।

किं त्वया? किन्तरां च रावणेन? (स)। अहमप्युत्सुकोऽस्मि, (ह) त्वरितं गच्छामि।

जाम्बवान्। कथमेतदस्फुटार्थमेव (क) निर्वहणम् (ख)।

---

(व) वाचोयुक्तिज्ञ! वाचोयुक्तिपटो! वाग्मिन्! इत्यर्थः, "वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरि" इत्यमरः।

(श) समस्य सङ्क्षिप्य, समासमाश्रित्येत्यर्थः। व्याहृतं उक्तम्। अन्यथा अन्येन प्रकारेण, "किं भवान् रावण?" इत्येवंरूपेणेत्यर्थः, अभिसन्धाय संयोज्य, कल्पयित्वेत्यर्थः, परिवर्त्त्य इत्यर्थो वा। वाक्छलेन अन्यार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य अन्यार्थे संयोजनात्मकस्वरूपाच्छादनेनेत्यर्थः, वक्रोक्त्या इति यावत्, प्रत्यवतिष्ठमानः प्रतिपक्षतया वर्त्तमानः, विरुद्धपक्षम् अवलम्बमान इत्यर्थः। निगृहीतः पराजितः, प्रतारितो वा।

(ष) भिक्षायै भिक्षार्थं गमनायेत्यर्थः।

(स) किं त्वया? किन्तरां च रावणेन? त्वया रावणभिन्नेन किम्? रावणेन च किन्तराम्? त्वम् अरावणः रावणो वा भवतु तेन किम्? न तेन मे किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, अरावणो वा रावणो वा न मया गण्यते इति भावः।

(ह) उत्सुकोऽस्मि इष्टलाभार्थमुन्मुखोऽस्मि, आश्रमं गत्वा प्रियजनदर्शनाय व्याकुलो भवामीत्यर्थः, "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः।

(क) अस्फुटार्थमेव अव्यक्तार्थमेव, अस्पष्टाभिधेयमेवेत्यर्थः।

(ख) निर्वहणम् उपक्रान्तस्य उपसंहारः, प्रस्तुतकथासमापनमित्यर्थः, "उपक्रान्तस्य संहारो भवेन्निर्वहणं त्विदम्" इति भरतः।

मन्ये, पुनरेष परिव्राजकच्छलेन (ग) रावण एव. कोपादुक्त-मप्यपलप्य स्वं नाम द्रागपक्रान्तः (घ)। (सहर्षं निरूप्य)।
अये! पुराणप्रियसुहृत् (ङ) अस्माकं दक्षिणस्या दिशः परापतन् जटायुरिव लक्ष्यते। (च) तदेनमनुपालयामि (छ) तावत्। दूरदृशो हि गृध्राः, (ज) कदाचिदेष (झ) लङ्काद्वीपवृत्तान्तमप्युपलभेत (ञ)।

(प्रविश्य)।

जटायुः। प्राप्तैवेयमस्माभिः पञ्चवटी, यदमूर्गोदावरीतरङ्गशीकरसेकसुकुमारमांसलपरिसरारण्यमालिन्यो जनस्थानसीमानः (ट)। अपि च—

दृश्यन्ते मधुमत्तकोकिलवधूनिर्धूतचूताङ्कुर-
प्राग्भारप्रसरत्परागसिकतादुर्गास्तटीभूमयः।

---

(ग) परिव्राजकच्छलेन भिक्षुव्याजेन।

(घ) उक्तम् "अहं सर्ववित् रावणः" इति वाक्यम्, अपलप्य निह्नुत्य। स्वं नाम रावण इति नामधेयम्। द्राक् झटिति। अपक्रान्तः पलायितः, स्वरूपप्रकाशभियेति भावः।

(ङ) पुराणप्रियसुहृत् प्राचीनप्रियबन्धुः।

(च) परापतन् समागच्छन्। लक्ष्यते दृश्यते।

(छ) अनुपालयामि प्रतीक्षे।

(ज) दूरदृशः दूरदेशदर्शिनः, बहुदूरपर्य्यन्तं दर्शनसमर्था इत्यर्थः। गृध्राः पक्षिविशेषाः।

(झ) एषः जटायुः।

(ञ) उपलभेत जानीयात्।

(ट) गोदावरीति।—गोदावर्य्याः नदाख्यनद्याः, तरङ्गाणाम् ऊर्म्मीणां, शीकरसेकेन जलकणस्पर्शेनेत्यर्थः, सुकुमाराः सुकोमलाः, नेत्रतृप्तिजनका इत्यर्थः, सुस्निग्धा इति यावत्, मांसलाश्च परिपुष्टाश्च, निविडा इति यावत्, परिसरे पर्य्यन्तभुवि, प्रान्तदेशे इत्यर्थः, "पर्य्यन्तभूः परिसरः" इत्यमरः; अरण्यमाला वनश्रेणी यासां तादृश्यः। जनस्थानसीमानः दण्डकारण्यान्तर्गतभूभागस्य प्रान्तदेशाः।

दृश्यन्त इति।—मधुमत्ताभिः मकरन्दपानविह्वलाभिः, मकरन्दपानेन प्रफुल्ला-

याः क्रुञ्चादतिलङ्घ्य लुब्धकभयात्तैरेव रेणूत्करै-
र्धाराबाहिभिरस्ति लुप्तपदवीनिःशङ्कमेणीकुलम् ॥ ६ ॥

जाम्बवान्। (किञ्चिदुपसृत्य)। कुतः पुनरियता वेगेन (ठ) वयस्यो जटायुः ?

जटायुः। (दृष्ट्वा)। कथं जाम्बवान्!! सखे! क्षमस्व, न सभाजयिष्यामि (ड) तावद्भवन्तम्। मया हि मलयाचलकुलायादार्य्यसम्पातिपादानभिवाद्य निवर्त्तमानेन (ढ) मारीचसहचरः सञ्चरन्निमामरण्यानीमभिलक्षितो (ण) राक्षस-

भिरिति वा, कोकिलवधूभिः कोकिलाभिः, निर्धूताः आकम्पिताः, विदलिताः इत्यर्थः, ये चूताङ्कुराः आम्रमुकुलाः, तेषां प्राग्भारात् अग्रभागात्, विदलितप्रदेशादित्यर्थः, प्रसरन्तीभिः निःसरन्तीभिः, पतन्तीभिरित्यर्थः, परागसिकताभिः कौसुमरजोरूपवालुकाभिः, दुर्गाः दुर्गमाः, श्यामा इति यावत्, तटीभूमयः तीरप्रदेशाः, दृश्यन्ते अवलोक्यन्ते; एतेन वसन्तकालो व्यज्यते; एणीकुलं मृगीवृन्दकं, लुब्धकेभ्यः व्याधेभ्यः, भयात् याः तटीभूमीरित्यर्थः, क्रुञ्चात् क्रमात्, अतिलङ्घ्य अतिक्रम्य, धाराबाहिभिः सन्ततवर्त्तिभिः, निरन्तरं पतद्भिरित्यर्थः, तैरेव पूर्ववर्णितप्रकारैरेवेत्यर्थः, रेणूत्करैः परागसङ्घैः, लुप्ताभिः विनष्टाभिः, अविरतपतितपरागपुञ्जैरदर्शनं गताभिरित्यर्थः, पदवीभिः पादचिह्नैर्हेतुभिरित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा, अस्ति वर्त्तते, लुब्धा हि मृगपदचिह्नदर्शनेन मृगाननुधावन्ति, अत्र तु पुष्परजोभिस्तच्चिह्नविलोपात् मृगाणां गमनस्थानज्ञानाभावात् लुब्धास्तदभिमुखीभवितुं न शक्नुवन्तीति तेषां भयराहित्यमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ठ) कुतः कस्माद्धेतोः, इयता एतदधिकेन, वेगेन जवेन, गच्छतीति शेषः। यद्वा—कुतः कस्मात् स्थानात्; अस्मिन् पक्षे—आगच्छतीति शेषः।

(ड) सभाजयिष्यामि अभिनन्दयिष्यामि, सत्कारिष्यामि इति यावत्। "आनन्दन-सभाजने। आप्रच्छनम्" इत्यमरः।

(ढ) मलयाचलकुलायात् मलयाचल एव कुलायः नीडः, पक्षिवासस्थानमित्यर्थः तस्मात्, यद्वा—मलयाचले यः कुलायः तस्मात्, "कुलायो नीडमस्त्रियाम्" इत्यमरः। आर्य्येति।—आर्य्यस्य ज्येष्ठस्य, सम्पातेः तदाख्यपक्षिणः, पादान् चरणौ, अभिवाद्य नत्वा, निवर्त्तमानेन प्रत्यागच्छता।

(ण) अभिलक्षितः दृष्टः।

राजः; तदतिविषमम् आशङ्कमानं मां वत्सरामभद्रस्नेहस्त्वरयति । (त)

जाम्बवान् । (स्वगतम्) । वयमप्येतदेव प्रतिपित्सामहे (प्रकाशम्) । सखे ! त्वरस्व । (थ) । (इति निष्क्रान्तः) ।

जटायुः । (परिक्रम्यावलोक्य च) । इयमग्रे पञ्चवटी । (सवितर्कम्)—

नीतो दूरं कनकहरिणश्रद्धया रामभद्रः
पश्चादेनं द्रुतमुपसरत्येष वत्सः कनिष्ठः ।
बिभ्यत् बिभ्यत् प्रविशति ततः पर्णशालां च भिक्षु-
र्धिक्कष्टं भोः ! प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥ ७ ॥

अहह !!—

आर्य्यपुत्रार्य्यपुत्रेति रुदन्तीं कुररीमिव ।
रथमारोप्य वैदेहीमिष पापः क्व यास्यति ? ॥ ८ ॥

---

(त) अतिविषमम् अतिविसदृशं कमपि व्यापारम् । त्वरयति त्वरां ददाति, गन्तुमिति शेषः ।

(थ) प्रतिपित्सामहे प्रबुभुत्सामहे, इमामेव वार्त्तां विज्ञातुमिच्छाम इत्यर्थः, "प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च प्रागल्भ्ये गौरवेऽपि च । सम्प्राप्तौ च प्रबोधे च पदप्राप्तौ च योषिति ॥" इति मेदिनी । त्वरस्व सत्वरं गच्छेत्यर्थः ।

नीत इति ।—कनकहरिणे काञ्चनमृगे, या श्रद्धा समादरः, आकाङ्क्षा वा, लिप्सेत्यर्थः तया, "श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्" इति मेदिनी ; रामभद्रः दूरं नीतः प्रापितः, चालित इत्यर्थः, आश्रमप्रदेशादिति शेषः, पश्चात् रामभद्रस्य पृष्ठतः, रामभद्रस्य गमनानन्तरमिति वा, एष कनिष्ठो वत्सः लक्ष्मण इत्यर्थः, एनं रामं, द्रुतं सत्वरम्, उपसरति अनुधावति ; ततस्तस्मात्, तदनन्तरं वा, भिक्षुः परिव्राट्, परिव्राजकरूपधर इत्यर्थः, रावण इति शेषः, बिभ्यत् बिभ्यत् त्रसन् त्रसन्, भीतः भीतः इत्यर्थः, रामादिति शेषः, पर्णशालां पत्रकुटीरं, रामस्येति शेषः, प्रविशति च । भोः ! धिक् कष्ट खेदपदः व्यापार उपस्थित इत्यर्थः, अयम् भिक्षुरूप इति भावः, रावणः निजाम् आकृतिं स्वं रूपं, प्रथयति प्रकटयति, भिक्षुवेशं त्यक्त्वा निजरूपं धारयतीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७ ॥

आर्य्येति ।—एष पापः पापाचारः, रावणः इति शेषः, कुररीमिव उत्क्रोश-

(साटोपं (ट) परिक्रामन्)। अरेरे रावण!—

वधूटीमिक्ष्वाकोर्निजकरतलस्पर्शमलिना-
मिमां कुर्वाणस्य स्फुरति हृदि शोभैव भवतः।
कुले येषां किन्तु त्वमसि गणितास्तेऽपि गुरवो
न सप्त ब्रह्माणः कथमिव पुलस्त्यप्रभृतयः? ॥ ९ ॥

(पुनराकाशे)। अलीकाट्टहासधूमधूसरितदशवक्त्रवल्मीक! किमात्थ रे राक्षसापसद! किमात्थ? (ध)—

जगद्विलोभि सीताख्यमामिषं हरतो मम।
अयं किल जरद्गृध्रः करादाच्छिद्य नेष्यति ॥ १० ॥

---

पक्षिणीमिव, "उत्क्रोश-कुररौ समौ" इत्यमरः; आर्य्यपुत्र! आर्य्यपुत्र! इति वदन्तीं क्रन्दन्तीं, वैदेहीं सीतां, रथम् आरोप्य उत्तोल्य, क्व कुत्र, यास्यति? अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

(ट) साटोपं सतर्जनं सगर्वं वा।

वधूटीमिति।—इक्ष्वाकोः इक्ष्वाकुवंशीयस्य, रामस्येत्यर्थः, इमां क्रन्दन्तीमित्यर्थः, वधूटीम् अल्पवयस्कां वधूं नवीनां वधूमित्यर्थः, "अल्पा वधूर्वधूटी स्यात्" इत्यमरः; निजस्य करतलस्पर्शेन पाणितलपरामर्शेन, मलिनां कलङ्कितां, कुर्वाणस्य विदधतः, भवतः तव, हृदि चेतसि, शोभैव आनन्दजनितविकास एव, यद्वा—सौन्दर्य्यमेव, सीताया इति शेषः, न तु लज्जेति भावः, स्फुरति प्रसरति, किन्तु त्वं येषां कुले गोत्रे, असि भवसि, जात इति शेषः, ते त्रिलोकप्रसिद्धाः महात्मान इत्यर्थः, गुरवः पूज्याः पितामहाः, सप्त ब्रह्माणोऽपि पुलस्त्यप्रभृतयः सप्तर्षयोऽपि इत्यर्थः, कथमिव केन हेतुना वा, न गणिताः? न आलोचिताः? त्वयेति शेषः, महात्मानस्तव पूर्व्वपुरुषाः त्वया कलङ्किता इति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९ ॥

(ध) अलीकेति।—अलीकः वृथा, अकार्य्यकरणात् आन्तरिकताविहीन इति यावत्, भीत भीतत्वात् मौखिक इति भावः, यः अट्टहासः अत्युच्चविकटहास्यं, केवल-दन्तविकाशनमिति भावः, स एव धूमः पापकालुष्यादिति भावः, तेन धूसरितानि पांशुलानि इत्यर्थः, दश वक्त्राणि दश मुखानि यस्य तादृशः, वल्मीकः कीटविशेषः, तत्सम्बुद्धौ। राक्षसापसद! राक्षसाधम! आत्थ ब्रवीषि।

जगदिति।—अयम् एषः, जरद्गृध्रः वृद्धपक्षिविशेषः, जगतां जगद्वासिनां, विलोभि लोभविषयं, स्पृहणीयमित्यर्थः, सीताख्यं सीतानामकम्, आमिषं भोग्यवस्तु

इति। आः !! पाप ! कथमेवमभिदधासि (न)। तिष्ठ तिष्ठ—

भुजविटपमदेन व्यर्थमन्धम्भविष्णु-
र्धिगपसरसि चौरङ्कारमाक्रुश्यमानः।
त्वदुरसि विदधातु स्वामपस्कारकेलिं
कुटिलकरजकोटिक्रूरकर्मा जटायुः॥ ११ ॥

(इति निष्क्रान्तः)।

विष्कम्भकः।

---

(ततः प्रविशति लक्ष्मणः)।

लक्ष्मणः। अहो! दुर्निवारदारुणक्रोध-शोक-लज्जागहनो विषमोऽयं दशाविवर्त्तः (प)। यस्मिन्नितिकर्त्तव्यताऽभिधानम् (फ) अप्यस्माकमनौपयिकम् (ब)। तथा हि—

---

मास वा, "उत्कृष्टे पललै (मासे) भागे भोग्यवस्तुनि चामिषम्" इति विश्वः; इतरः सत्यानयनः इत्यर्थः, मम करात् हस्तात्, आच्छिद्य आकृष्य, नेष्यति प्रापयिष्यति, रामं स्थानान्तरं वेति शेषः, किलेति सम्भावनायाम्, एतत् किं सम्भाव्यते ? इत्यर्थः, नैव सम्भाव्यते इति भावः। रावणोक्त्यनुवादोऽयम्। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १० ॥

(न) अभिदधासि ब्रवीषि।

भुजेति।—भुजा एव विंशतिसङ्ख्याका बाहव एव, विटपाः शाखाः, यद्वा— भुजानां विटपाः विस्ताराः, बाहुल्यमित्यर्थः, "शाखायां पल्लवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्त्रियाम्" इति रभसः, तेषां मदेन गर्वेण, व्यर्थं विफलम, अन्धम्भविष्णुः अन्धीभवन्, चौरङ्कारं चौर्य्यं कृत्वेत्यर्थः, आक्रुश्यमानः शाप्यमानः सन्, यद्वा—आक्रुश्यमानः आक्षिप्यमाणः, भर्त्स्यमानः सन्, मयेति शेषः, अपसरसि पलायसे, अत एव धिक्, त्वामिति शेषः, कुटिलानां वक्राणां, दारुणानामिति भावः, करजानां नखराणां, कोटिभिः अग्रैः, क्रूरं भीषणं, कर्म यस्य तथोक्तः, जटायुः तव उरसि वक्षसि, स्वां निजाम्, अपस्कारकेलिं नखविदारणरूपक्रीडामिति यावत्, विदधातु करोतु। मालिनी वृत्तम्॥ ११ ॥

(प) दुर्निवारेति।—दुर्निवारैः निवारयितुमशक्यैः, अत एव दारुणैः भीषणैः, अतिप्रचण्डैरित्यर्थः, क्रोधैः शत्रुं प्रति कोपैः, शोकैः मन्युभिः, प्रियजनविच्छेदजनितैः दुःखैरित्यर्थः, लज्जया त्रपया, कुलवधूरेकाऽस्माभिर्न रक्षितुं शक्ता, अतः कापुरुषा वयं लोके कथं मुखं दर्शयिष्याम इति व्रीडया इति भावः, गहनः कलिलः, विमिश्र इत्यर्थः, "गहनं कलिले त्रिषु" इत्यमरः; विषमः उत्कटः, दशाविवर्त्तः अवस्थाविपर्य्ययः;

तत्तादृग्दशकण्ठवञ्चनरुषा धूमायमानो गिरं
नार्द्धोक्तिप्रविलीनवर्णविधुरामार्य्यः समाप्नोति मे ।
चापे तातजटायुजीवितकथापर्य्यन्तधूमायित-
क्रोधोत्पीड़निपीतशोकजड़िमा दृष्टिस्तु विश्राम्यति ॥१२॥

(नेपथ्याभिमुखः)। इत इत आर्य्य मारीचमथन! (भ) इत्य-

---

(फ) यस्मिन् दशाविवर्त्ते। इतिकर्त्तव्यताऽभिज्ञानं किमत्र कर्त्तव्यमिति ज्ञानम्।

(ब) अनौपयिकम् अयुक्तं, "युक्तमौपयिकं लभ्यम्" इत्यमरः; कथमे लोकाः अस्मान् किं मंस्यन्ते इति भावः।

तदिति।—आर्य्यः ज्येष्ठः रामः, तत् अचिन्तितपूर्वं, तादृशं मायामृगेण दूराकर्षणरूपं, यत् दशकण्ठस्य रावणस्य, यद्वा—दशकण्ठेन रावणेन, कृतमिति शेषः, वञ्चनं सीताहरणरूपं प्रतारणं, तेन या रुट् रोषः, तया धूमायमानः धूममुद्वमन्, प्रज्वलनात् पूर्वावस्थामापद्यमानः अग्निरिति यावत्, तदवस्थः अग्निरिवेति भावः, मे मम समीपे, अर्द्धोक्तिः अर्द्धोच्चरित एव, प्रविलीनः प्रकर्षेण लयं गतः, अवरुद्ध इति यावत्, धूमोपरुद्धकण्ठतयेति भावः, यो वर्णः अक्षरं, तेन विधुरां विकलां, छिन्नां छिन्नामिति यावत्, "वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु" इति विश्वः, गिरं वाचं, न समाप्नोति न सम्यक् लभते, स्फुटमुच्चारयितुं न शक्नोतीत्यर्थः, किञ्चित् विवक्षुरपि क्रोधजबाष्पावरुद्धकण्ठतया छिन्नां छिन्नामस्पष्टां वदन् विरमति वा मौनमापद्यते वा इति भावः; तु किन्तु, दृष्टिः नेत्रम्, आर्य्यस्येति शेषः, तातस्य अनुकम्प्यस्य, जनकस्य वा, पितृसखत्वात् जनकतुल्यस्य इत्यर्थः, "तातोऽनुकम्प्ये जनके" इति मेदिनी; जटायोः जीवितकथायाः, जीवनकालिकवार्त्तायाः, पर्य्यन्तः अवसानम्, एतेन रावणेन कृतो जटायुवधः सूचितः, तेन धूमायितः धूमोद्गारी, यः क्रोधः कोपानलः, तस्य उत्पीड़ेन पीड़नेन, अतिशयेनेत्यर्थः, निपीतः नाशितः, शोकेन जड़िमा जाड्यं, स्तब्धत्वमिति यावत् यस्याः तादृशी, दृष्टिः नेत्रविक्षेपः, चापे धनुषि, विश्राम्यति स्थिरीभवति, नान्यत्र पततीत्यर्थः, शत्रुवधार्थं धनुर्ग्रहणाय इच्छां करोतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १२॥

(भ) इत इत अस्यां दिशि, आगच्छेति शेषः। मारीचमथन! मारीचविनाशन! एतेन मारीचवध उक्तः।

स्नामम्रूरवाचीं ककुभम् (म) अभिवर्द्धमाना विन्ध्यवनवीथि-भूमयः (य)।

(प्रविश्य)।

रामः। (आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा)—

कुले वा शौर्य्ये वा भुजसमुदये वा तपसि वा
बभूवुर्न प्राञ्चस्त्वमिव भवितारो न चरमे।
अहो! दिङ्मोहस्ते समजनि चिरादेष न खलु
प्रवीराणां पन्था दशवदन! येनासि चलितः॥ १२॥

(विमृश्य सखेद-स्मितम्)। हंहो (र) पौलस्त्य!—

सिद्धश्रोत्रपरम्परापरिगतैरेभिः प्रपौत्रस्य ते
वृत्तैरद्य पुलस्त्यवर्जमभितः स्मेरेषु देवर्षिषु।

---

(म) अवाचीं दक्षिणां, ककुभं दिशम्।

(य) विन्ध्येति।—विन्ध्यस्य तदाख्यगिरेः, वनवीथिभूमयः काननश्रेणीसमन्वित-प्रदेशाः इत्यर्थः।

कुले इति।—दशवदन! रे रावण! कुले वंशे वा, शौर्य्ये पराक्रमे वा, भुज-समुदये बाहुसमूहे वा, तपसि तपश्चर्य्यायां वा, प्राञ्चः पूर्व्वतनाः, केऽपि पुरुषा इति शेषः, त्वमिव न बभूवुः त्वत्सदृशा नासन्, चरमे पश्चाच्च, परवर्त्तिकाले अपि-यमाणाश्च, त्वमिव न भवितारः तव तुल्या न भविष्यन्ति; अहो! खेदे, ते तव, दिङ्मोहः दिग्भ्रमः, बुद्धिविपर्य्यय इति भावः, समजनि सञ्जातः, येन, पथा इति शेषः, चलितः गतः, असि भवसि, एषः पन्था मार्गः, चौर्य्यरूपस्तद्रूप इति भावः, चिरात् कदाऽपीति भावः, प्रवीराणां प्रकृष्टानां वीराणां, न खलु नैव, प्रवीराः कदाऽपि चौर्य्यमार्गेण न चलन्तीति भावः। "चिरात्" इति पदं "येन" इत्यनेन सम्बध्यते वा, त्वं येन चिरात् दीर्घकालं व्याप्य, चलितोऽसि, एष न प्रवीराणां पन्थाः। शिखरिणी वृत्तम्॥ १२॥

(र) हंहो! भोः।

सिद्धेति।—सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां, श्रोत्रपरम्परया कर्णपरम्परया, परिगतैः प्राप्तैः, श्रुतैरित्यर्थः, प्रपौत्रस्य पौत्रपुत्रस्य, ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्यः, पौत्रः विश्रवाः, तत्पुत्रस्य इत्यर्थः, ते तव, एभिः ईदृशैः, वृत्तैः चरितैः, परदारहरणरूपव्यवहारैरिति भावः, पुलस्त्यवर्जं पुलस्त्यं विहाय, तस्य लज्जया म्लानमुखत्वादिति भावः, अभितः समन्तात्,

विष्वग्वृत्तिरभङ्गुता नमयितुं दुर्वारलज्जाभर-
म्लानश्रीस्तु चतुर्मुखो भगवतो धातुः कथं वर्त्तते ? ॥ १४ ॥

(अनुध्याय (ख)। हा प्रिये विदेहराजपुत्रि ! (इति संवरणं (ग) नाटयति)।

लक्ष्मणः। (उपसृत्य)। आर्य्य ! कोऽयमभिषङ्गो (घ) नाम भवादृशानप्यास्पदीकरोति ? (ङ)।

पतिते व्यसने दैवाद्दारुणे दारुणात्मनि।
संवर्मयति वज्रेण धैर्य्यं हि महतां मनः ॥ १५ ॥

---

चतुर्दिक्षु अवस्थितेषु इत्यर्थः, देवार्षेषु मरीचिप्रभृतीषु, स्मेरेषु ईषद्धास्यविकसिताननेषु सत्सु, विष्वक् चतुर्दिक्षु, वृत्तिः व्यापारः, स्थितिरिति यावत् यस्याः तथोक्ता, अत एव नमयितुं लज्जाऽतिशयात् अवनतीकर्त्तुम्, अभङ्गुता अयुक्ता, असमर्था इत्यर्थः, चतुर्ष्वेव पार्श्वेषु मुखसद्भावेन ग्रीवाङ्गाभावादिति भावः, दुर्वारेण वारयितुमशक्येन, लज्जाभरेण लज्जाऽतिशयेन, म्लाना विवर्णा, श्रीः कान्तिर्यस्याः तथाभूता, भगवतः धातुः ब्रह्मणः, चतुर्णां मुखानां समाहारश्चतुर्मुखो मुखचतुष्टयं तु, कथं केन प्रकारेण, वर्त्तते ? तिष्ठति ? लज्जया मुखं नम्रीकृत्य स्थीयते जनैः इति हि नियमः, विधातुस्तु तदपि न घटते इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ख) अनुध्याय चिन्तयित्वा, स्मृत्वा इति यावत्।

(ग) संवरणं गोपनं, निरोधनमित्यर्थः, महापुरुषत्वव्याघातशङ्कयेति भावः।

(घ) अभिषङ्गः परिभवः, शोकपरतन्त्रता इति यावत्, "अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः।

(ङ) आस्पदीकरोति पात्रीकरोति, आश्रयतीत्यर्थः।

पतिते इति।—दैवात् भाग्यवशात्, दुरदृष्टवशादिति भावः, दारुणात्मनि गुर्वात्मके, गुरुस्वरूपे इत्यर्थः, अतिमहतीति यावत्, दारुणे भीषणे, भयावहे इत्यर्थः, "दारुणो भीषणे गुरौ" इति शाश्वतः, "दारुणो रसभेदे ना त्रिषु स्यात्तु भयावहे" इति मेदिनी, व्यसने विपदि, पतिते उपस्थिते सति, धैर्य्यं हि धीरत्वमेव, महताम् महात्मनां, मनः चित्तं, वज्रेण अशनिना, संवर्मयति समाच्छादयति, आवृणोतीत्यर्थः, अचलधैर्य्यरूपवर्मणा चित्तं समाच्छादयन्ति महान्तः, येन मनसो न विघटनं स्यादिति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

रामः। (दीर्घं निःश्वस्य) वत्स!—

सहजधैर्य्यवशंवदवृत्तयो
हृदि रुषश्च शुचश्च नियन्त्रिताः।
इह तु किं करवै यदपत्रपा
किमपि मामवमत्य विजृम्भते?॥ १६॥

लक्ष्मणः। (पुरोऽवलोक्य)। आर्य्य! अयमग्रे तातजटायुषो वीरलोकसाधनसिद्धचैत्रमरण्यानीसन्निवेशः (ग)। पश्य—

भग्नोऽयं कथमस्ति रावणरथस्तातेन वज्राङ्कुर-
क्रूरापस्किरमाणभङ्गुरनखत्रोटित्रुटद्बन्धनः।

रामः। (सकरुणम्)—

हा सीरध्वजराजपुत्रि! स तदा दृष्टस्त्वया धन्यया
पक्षीन्द्रो दशकण्ठकुञ्जरशिरःसञ्चारिपञ्चाननः॥ १७॥

(इति लक्ष्मणमवष्टभ्य ध्यानं नाटयति (घ)।)

---

सहजेति।—सहजस्य स्वाभाविकस्य, धैर्य्यस्य धीरतायाः, वशंवदा वशवर्त्तिनी, वृत्तिः व्यापारः यासां तथाभूताः, रुषश्च क्रोधाश्च, शुचश्च शोकाश्च, हृदि अन्तःकरणे एव, नियन्त्रिताः निरुद्धाः, मयेति शेषः, स्वाभाविकधैर्य्यप्रभावेणाहं शोकक्रोधौ संवृणोमीत्यर्थः, तु किन्तु, अपत्रपा अपराधजनिता लज्जा, निजभार्य्यामपि यो रक्षितुं न शक्नोति, कापुरुषः स कथं सश्लोको वनमागच्छेत् इत्येवंरूपा जनान्तरात् लज्जा इत्यर्थः, "लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः" इत्यमरः; माम् अवमत्य अवज्ञाय, उपहस्य इति यावत्, किमपि अनिर्वचनीयभावेनेति भावः, यत् विजृम्भते विस्फुरति, इह अस्मिन् विषये, तु पुनः, किं करवै? किं विदधामि? न किमपि कर्त्तुं शक्नुयामित्यर्थः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्—"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" इति तल्लक्षणात्॥ १६॥

(ग) वीरलोकेति।—वीरस्य शूरस्य, सङ्ग्रामहतस्येति भावः, लोकः भुवनं, स्वर्गः इति यावत्, तस्य साधनं हेतुः तत्प्राप्त्युपाय इत्यर्थः, अत एव सिद्धचैत्र पवित्रस्थानमित्यर्थः, यद्वा—सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां, देवत्वं गतानां वीराणामित्यर्थः, चैत्रं चिरस्थायिस्थानमित्यर्थः, अरण्यानीसन्निवेशः महारण्यभागः।

भग्न इति।—तातेन पितृसखत्वात् पितृतुल्येन जटायुषेत्यर्थः, वज्राङ्कुरवत्

लक्ष्मणः। (स्वगतम्)। महादोषः खल्वयमतिप्रसज्यमानो मानसः शोकाख्यो विकारः; तदन्यतः प्रेरयामि। (क) (प्रकाशम्)। आर्य्ये! पश्य पश्य—

विन्ध्यगिरिराजकन्याऽन्तःपुरमेतास्तरङ्गमालिन्यः।
वेतस्वतीभिरद्भिस्तौर्य्यत्रिकगुणनिकां दधते ॥ १८ ॥

---

महोद्धताशनिघोषवत्, घुटवज्रवदित्यर्थः, क्रूराभ्यां दारुणाभ्याम्, अपास्किरमाणाभ्यां विदारयन्तीभ्यां, भङ्गुराभ्यां कुटिलाभ्यां, नख-कोटिभ्यां नखर चञ्चुभ्यां, "चञ्चु-स्त्रोटिरुभे स्त्रियौ" इत्यमरः; त्रुटन् स्खलन्, छिन्दन् इत्यर्थः, बन्धनं सन्धीनां संयोग-स्थानं यस्य तथाभूतः, अत एव भग्नः खण्डितः, अयं रावणरथः रावणस्य स्यन्दन, कथं केन प्रकारेण, क्षितौ पतितः तिष्ठतीति भावः। हा! इति खेदे, सीरध्वजराजपुत्रि! सीरध्वजाख्यजनकराजनन्दिनि! जानकि! इत्यर्थं, तदा हरणकाले इत्यर्थः, रथभञ्जन-काले इत्यर्थो वा; धन्यया श्लाघ्यया, पुण्यवत्या इत्यर्थः, त्वया दशकण्ठः दशग्रीव एव, कुञ्जरः हस्ती, तस्य शिरसि मूर्ध्नि, सञ्चरति भ्रमतीति तथोक्त, पञ्चाननः सिंहः, तत्स्वरूप इत्यर्थः, "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यः" इत्यमरः; स पक्षीन्द्रः विहगाधिपतिः, जटायुरित्यर्थ, दृष्टः अवलोकितः, वयमधन्याः न तं द्रष्टुं समर्था इति भावः। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(ङ) अवष्टभ्य आश्रित्य। ध्यानं चिन्तां, नाटयति अभिनयति, निश्चल-भावेनावतिष्ठते इति भावः।

(क) महादोषः प्रबलानर्थोत्पादक इत्यर्थः। अतिप्रसज्यमानः अतिशयेन वर्द्धमानः, अत्यर्थं साभिनिवेशः कृत इत्यर्थः। अन्यतः अन्यत्र, विषयान्तरे इत्यर्थः, प्रेरयामि चालयामि, क्षिपामीति शेषः।

विन्ध्येति।—विन्ध्यगिरिः विन्ध्याचल एव, राजा नृपतिः, तस्य कन्याऽन्तःपुरं कन्याऽवरोधः, तत्तुल्या इत्यर्थः, एताः परिदृश्यमानाः, तरङ्गमालिन्यः तरङ्गाणाम् ऊर्मीणां, मालाः श्रेणयः आसां सन्तीति तथाविधाः नद्यः, वेतस्वतीभिः वानीर-युक्ताभिः, तरङ्गवेगेन प्रकम्प्यमानाभिः, अत एव नृत्यन्तीभिरिव परिदृश्यमाना-भिरिति भावः, अद्भिः जलैः, तौर्य्यत्रिकगुणनिकां नृत्य गीत वाद्याभ्यासं, "तौर्य्य-त्रिक नृत्य-गीत वाद्य नाट्यमिदं त्रयम्" इत्यमरः, "अभ्यासे गुणनी योग्या" इति हैमः; दधते कुर्वन्ति; अत एव विन्ध्यगिरिराजस्य कन्यानाम् अन्तःपुरम् एतदिति प्रतिभातीति भावः। आर्य्या वृत्तम् ॥ १८ ॥

रामः । (उन्मील्य चक्षुषी दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य)। वत्स ! दर्श-
नीयमेतत्—

कुमुदवनविकाशजागरद्भिः-
रुद्भ्रान्तयामिकविभ्रमा रमन्ते ।
मदकलकरिकर्णतालनृत्य-
न्मुखरमयूरमनोरमास्तटिन्यः ॥ १९ ॥

( इति परिक्रामतः )।

लक्ष्मणः। आर्य्य ! अयमितो गिरिर्माल्यवान्—

इह मद्दिषविषाणव्यस्तपाषाणपीठ-
स्खलनसुलभरोहिद्गर्भिणीभ्रूणहत्याः ।
कुहरविहरमाणप्रौढभल्लूकहिक्का-
चयचकितकिरातत्रस्तशस्ता वनान्ताः ॥ २० ॥

कुमुदेति ।—कुमुदवनेन कैरवकाननेन सह, विकाशेन पर्य्यायेण, जाग्रद्भिः प्रबुध्य-मानैः, विकसद्भिरिति यावत, अम्भोरुहैः पद्मैः, रात्रौ कुमुदवनानि दिवा अम्भोरुहाणि पर्य्यायक्रमेण जाग्रतीत्येवं रूपेणेति भावः, कृतः आचरित इत्यर्थः, यामिकानां प्रहरिणां, विभ्रमः विलासः, व्यापार इति यावत यासु तथाभूताः, तथा मदकलैः मदोद्धतैरिति यावत्, अत एव करिणां हस्तिनां, यद्वा—मदकल इति करिविशेषणं, मदकलानां मदगर्वितानां, करिणां कर्णतालेन कर्णान्दोलनशब्देन इत्यर्थः नृत्यद्भिः नृत्यं कुर्वद्भिः, मुखरैः शब्दायमानैः, केकारवं कुर्वद्भिरिति भावः, मयूरैः शिखिभिः, मनोरमाः मनो-हारिण्यः, तटिन्यः नद्यः, रमन्ते क्रीडन्ति, तरङ्गभङ्गरूपविलाससहकारेण प्रवहन्तीति यावत, दर्शकानां रतिं जनयन्तीति भावः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १९ ॥

इहेति ।—इह अस्मिन् प्रदेशे, वनान्ताः अरण्यसीमानः, अरण्यप्रदेशा वा, महिषाणां विषाणैः शृङ्गैः, व्यस्तेषु विपर्य्यस्तेषु, उत्क्षिप्तेषु इति यावत, उत्खातेषु इति यावत् वा, पाषाणपीठेषु प्रस्तरफलकेषु, स्खलनेन भ्रमणेन, पादप्रच्यवनेनेत्यर्थः, सुलभाः सहसा भवा इति यावत्, रोहिद्गर्भिणीनां रोहित् मृगी, तासु गर्भिणीनाम अन्तर्वत्नीनां, गर्भवतीनां मृगीणामित्यर्थः, "रोहित् मृग्यां लताभेदे स्त्री नाऽके" इति मेदिनी, भ्रूणहत्या गर्भप्रच्युतिरिति यावत्, गर्भस्थाशयपातनाशा वा येषु तथाभूताः, तथा कुहरेषु गह्वरेषु, विहरमाणानां सञ्चरतां, तिष्ठतामित्यर्थः, प्रौढानां प्रवृद्धानां,

रामः । ( चिरं दृष्ट्वा सकरुणाक्रन्दम् )—

प्रतिपरिसरं भूयानर्घः शिखण्डभृतां यथा-
मिलितमलिभिः सम्भुज्यन्ते कदम्बविभूतयः ।
अभिनवघनव्यूढोरस्कः प्रवर्षति माल्यवान्
विषधरवधूगर्भाधानप्रियङ्करणीरपः ॥ २१ ॥

वत्स लक्ष्मण ! धारय मां, न शक्नोमि स्तम्भयितुम् ( ख ) आत्मानम्—

इयमविरलश्वासा शुष्यन्मुखी भिदुरस्वरा
तनुरवयवैः श्रान्तस्तैरुपैति विवर्णताम् ।

---

ब्रुट्टाकाराणामित्यर्थ, प्रचयसामित्यर्थो वा, मल्लूकानाम ऋक्षाणां विक्रीयश्चेन "रिक्का" इति प्रसिद्धशब्दविशेषसमूहेन, अकितानां भीतानां, किरातानां व्याधानां, स्खलितानि इस्तात स्खलितानि, शस्त्राणि प्रहरणानि येषु तथाविधाः, दृश्यन्ते इति शेषः । मालिनी वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रतिपरिसरमिति ।—प्रतिपरिसरं परिसरः पर्य्यन्तभूः तस्मिन्, प्रान्तभुवि इत्यर्थः, माल्यवत्प्रान्ते इति यावत, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः, "पर्य्यन्तभूः परिसरः" इत्यमरः; शिखण्डभृतां शिखण्डिनां, मयूराणामित्यर्थः, भूयान् अत्यन्तः, अर्घः सत्कारः, महोत्सवः इति यावत्, विद्यते इति शेषः, तथा अलिभिः भ्रमरैः, यथामिलितं मिलितमनति-क्रम्येति यथामिलितं यथोपस्थितं, यावन्तः एव मिलिताः तावद्भिरित्यर्थः, यद्वा—यथा-मिलितमित्यस्य कदम्बविभूतय इत्यनेनान्वयः, यावन्ति कदम्बकुसुमानि प्रस्फुटितानि, तेषां विभूतयः कदम्बविभूतयः शोभासम्पदः, तत्कुसुमानीति भावः, सम्भुज्यन्ते सम्भोगविषयीक्रियन्ते, किञ्च, अभिनवेन नूतनेन, घनेन मेघेन, व्यूढं विशालम्, आश्रितं वा, उरः वक्षःस्थलं, मध्यभागो वा यस्य तथाभूतः, माल्यवान् तदाख्यपर्वतः, विषधरवधूनां भुजङ्गीनां, गर्भाधानरूपं गर्भोत्पादनरूपं, प्रियं सुखजनकव्यापारः, क्रियत आभिरिति तथोक्ताः, अपः जलानि, नवोदकानीत्यर्थः, प्रवर्षति विसर्जयति, वर्षासु नवोदकसम्पर्कात् भुजङ्गीनां गर्भाधानमहोत्सवः सम्पद्यते इति प्रसिद्धिः । एतेन वर्षागमः उक्तः । हरिणी वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ख) स्तम्भयितुं स्थिरीकर्त्तुमित्यर्थः ।

इयमिति ।—अविरलाः घनाः, श्वासाः दीर्घदीर्घनिश्वासाः यस्याः सा, शुष्यत् शोषं गच्छत्, मुखं यस्याः तथोक्ता, भिदुरः भिन्नः, स्वरः कण्ठध्वनिः यस्याः

स्फुरति जड़ता बाष्पायेते दृशौ गलति स्मृति-
र्मयि रसतया शोको भावश्चिरेण विपच्यते ॥ २२ ॥

(इति सकम्पेन बाष्पमाणो निमीलिताक्ष एव)। हा प्रिये दण्डकारण्य-
विहारसब्रह्मचारिणि! (ग)। (इति पुनः संस्तम्भते (घ)।

वासवः। (सखेदमात्मगतम्)। केन पुनरेष रसो रसान्तरेण
तिरस्क्रियते ? (ङ)।

---

तथाविधा, इयं तनुः शरीरं, श्रान्तानि क्लान्तानि च, तानि सत्तानि विवशता गतानि
तैः, अवयवैः अङ्गैः, विवर्णतां मलिनताम्, उपैति प्राप्नोति, जड़ता जाड्यम्, अचेतन-
भाव इति यावत्, स्फुरति प्रसरति, दृशौ नेत्रे, बाष्पायेते बाष्पमुत्सृजतः, स्मृतिः स्मरण-
शक्तिः, गलति नश्यति, शोको भावः प्रियविरहशोकाख्यभावविशेषः, चिरेण दीर्घकालेन,
मयि रसतया करुणाख्यरसरूपेण, विपच्यते विशेषेण परिणतो भवतीत्यर्थः, करुण-
रसस्य सर्वे धर्मा मयि सम्प्रति वर्त्तन्ते इति भावः, उक्तञ्च दर्पणे—"इष्टनाशादनिष्टाप्तेः
करुणाख्यो रसो भवेत्। धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः॥ शोकोऽत्र
स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्। तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः॥
अनुभावा दैवनिन्दा-भूपात क्रन्दितादयः। वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वास स्तम्भप्रलपनानि च॥
निर्वेदमोहापस्मार-व्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः। विषादजडतोन्माद चिन्ताद्या व्यभि-
चारिणः॥" इति। वस्तुतस्तु करुणविप्रलम्भ एवायं रसः; उक्तञ्च तत्रैव—"यूनोरेक-
तरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये। विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्र-
लम्भाख्यः॥" इति। लोकान्तरं भिन्नलोकम्, अदर्शनविषयमिति यावत्। एवः
यथासम्भवमन्योऽप्यमिति भावः। अत्रापि करुणरसवत् सर्वे अनुभावा व्यभिचारिणश्च
यथायथं सम्भवन्तीति बोध्यम। हरिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ग) दण्डकारण्येति।—दण्डकारण्येषु दण्डकाख्यकाननेषु, यो विहारः विहरणं,
भ्रमणमित्यर्थः, तत्र सब्रह्मचारिणि! सहाध्यायिनि! तुल्यव्रतधारिणि। इत्यर्थः,
दण्डकारण्यवाससहचरि! इति भावः, "एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः";
इत्यमरः।

(घ) संस्तम्भते संवरणं नाटयति, आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः।

(ङ) एष रसः करुण इत्यर्थः, केन रसान्तरेण अन्येन केन रसेन, वीर रौद्रादी-
नामन्यतमेनेत्यर्थः, तिरस्क्रियते ? आच्छाद्यते ? दूरीक्रियते ? इति यावत्, मयेति शेषः।

( नेपथ्ये )।

आः !! पाप कबन्धहतक ! अयं न भवसि ( च )।

रामः। ( आकर्ण्य ससम्भ्रमम् )। वत्स लक्ष्मण ! दुरात्मना दनुकबन्धेन कलहायमानो ( छ ) वयस्यस्ते गुह इव श्रूयते ( ज )। बहुच्छलानि ( झ ) रक्षांसि; तत् त्वरितमभ्युपपद्यस्व ( ञ )।

लक्ष्मणः। तथा। ( इति निष्क्रान्तः )।

रामः। ( पार्श्वतोऽवलोक्य सकरुणम् )। देवि वामशीले ! (ट) सीरध्वजराजनन्दिनि ! इयं ते विश्वविस्रम्भमर्मवेदिनो निचुलनिकुञ्जलेखा ( ठ )। इह हि—

(च) पाप ! पापाचारिन् ! कबन्धहतक ! विनष्टप्रायकबन्ध ! अयम् एषः, एवंविध इत्यर्थः, न भवसि न तिष्ठसीत्यर्थः, न जीवसीति भावः, अचिरमेव म्रियसे इति निष्कर्षः।

(छ) दनुकबन्धेन दनुर्नाम कबन्ध इव कबन्धः क्रियायुक्तशिरोविहीनकलेवरं, वक्षःस्थसमस्तकचक्षुष्टया शिरःशून्य इव प्रतीयमान इति यावत् तेन। तथा च रामायणे—"अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम्। मेघपर्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् ॥ उरोगतविशालाक्षं महोदरं महामुखम् ॥" इति। "कबन्धस्तु क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः। कलहायमानः कलहं कुर्वन्।

(ज) गुह इव गुहकस्य कण्ठस्वर इवेति भावः, श्रूयते आकर्ण्यते, मयेति शेषः, स्वरानुभवादिति भावः।

(झ) बहुच्छलानि बहूनि विविधानि, छलानि छद्मानि, माया इति यावत् येषां तादृशानि, अत्यर्थं कपटाचाराणीत्यर्थः; "छलं छद्म स्खलितयोः" इति हैमः।

(ञ) अभ्युपपद्यस्व अनुगृहाण, साहाय्यदानेन मित्रमिति शेषः, "अभ्युपपत्तिरनुग्रहः" इत्यमरः; यद्वा—अभ्युपपद्यस्व प्राप्नुहि, साहाय्यार्थं समीपं गच्छेत्यर्थः।

(ट) वामम् अतिसुन्दरं, शीलं स्वभावो यस्याः तादृशी, तत्सम्बुद्धौ वामशीले ! आश्चर्यिते ! "वाम सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे" इति "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इति चामरः।

( ठ ) विश्वविस्रम्भमर्मवेदिनी समस्तविश्वासतत्त्वज्ञा, निखिलगोपनीयव्यापारसाक्षिणीति यावत्। निचुलनिकुञ्जलेखा निचुलनिकुञ्जस्य स्थलवेतसलताविहितविहारस्थानस्य, लेखा पङ्क्तिः, सीमा वा।

स्ववपुषि नखलक्ष्म स्वेन कृत्वा भवत्या
कृतमिति चतुराणां दर्शयिष्ये सखीनाम् ।
इति रहसि मया ते भीषितायाः स्मरामि
स्मरपरिमलमुद्राभङ्गसर्वंसहायाः ॥ २३ ॥

(इति चतुरवष्टभ्य लक्ष्मणवृत्तान्तदत्तचेतास्तथैवास्ते) ।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणो गुहश्च) ।

गुहः । जयतु जयतु देवः,—

विनेता वर्णानामयमभयदुर्गं दिविषदां
कनिष्ठः काकुत्स्थो जयति जगदाश्चर्यचरितः ।
यदस्त्रैः पाप्मानं रजनिचरजन्मग्रहसृजं
विजित्य स्वर्लोकानविकलमुपातिष्ठत दनुः ॥ २४ ॥

स्ववपुषीति ।—स्ववपुषि निजशरीरे, स्वेन आत्मना, स्वयमित्यर्थः, नखलक्ष्म नखक्षतचिह्नं, कृत्वा विधाय, भवत्या त्वया, कृतं विहितम्, एतन्नखलक्ष्म इति शेषः, इति एवमुक्त्वा इत्यर्थः, चतुराणां परिहासप्रियाणामिति यावत्, सखीनां सहचरीणां, तवेति शेषः, दर्शयिष्ये नेत्रविषयीभूतं कारयिष्यामि, अहमिति शेषः, इतीत्थं, रहसि निर्जने, मया भीषितायाः भयं गमितायाः, अत एव स्मरः कामः, उपभोगोपयोगी प्रसाधनविशेष इति भावः, तस्य परिमलः विमर्दोत्थ गन्धः, तस्य मुद्रा चिह्नं, तस्याः भङ्गे विलोपे, शोधने इत्यर्थः, सर्वंसहायाः सर्वसहनशीलायाः, कृतश्रमाया इति भावः, ते तव, त्वामित्यर्थः, स्मरामि, कर्मणि षष्ठी । मालिनी वृत्तम् ॥ २३ ॥

विनेतेति ।—वर्णानां ब्राह्मणादीनां, विनेता रक्षकः, शास्त्रविहितमार्गेण चालयिता इत्यर्थः, दिविषदां देवानाम्, अभयदुर्गं भयनिवारणार्थं शत्रुदुर्गमस्थानमित्यर्थः, जगति लोके, आश्चर्यं विस्मयजनकं, चरितम् आचरणं यस्य तथाभूतः, कनिष्ठः अवरजः, काकुत्स्थः लक्ष्मण इत्यर्थः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, शत्रुविनाशादिति भावः, दनुः कबन्धीभूतदैत्यभेदः, यस्य लक्ष्मणस्य, अस्त्रैः आयुधैः, रजनिचरजन्म राक्षसजननं, तस्य ग्रहः ग्रहणं, सृजति विदधातीति तथोक्तं, राक्षसयोनिप्राप्तिकारणमित्यर्थः, पाप्मानं पातकं, विजित्य पराभूय इत्यर्थः, चालयित्वेति भावः, अविकलं सम्यक्, निजगन्धर्व-स्वरूपं प्राप्येति भावः, स्वर्लोकान् सुरलोकान्, उपातिष्ठत प्राप । एष पूर्वं कश्चित् गन्धर्वः आसीत्, शापात् राक्षसयोनिं प्राप, तत्र लक्ष्मणास्त्रात् तस्य शापान्त इति श्रुतिरिति पुरावार्त्ता । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

राम:। साधु वृत्तम् । शिवा: (ड) सन्तु तस्य देवयाना: (ढ) पन्थान:। वत्स गुह ! वियति विवर्त्तमान: (ण) कश्चिदचल इव लक्षित:, किमसौ तेनैव योजनबाहुना प्रहरणी-कृत: ? (त)।

गुह:। देव !—

दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं निष्पिपेष कपीश्वर:।
तस्य कङ्कालकूटोऽयं कुमारेण विलोड़ित: ॥ २५ ॥

तन्निमित्तजन्मा (थ) सम्प्रति वालिनो महानभियोग: सम्भाव्यते। (द)

लक्ष्मण:। तत: किम् ?

राम:। वत्स ! मा मैवं, माननीय: खल्वसौ पुराणवीरो महेन्द्रसूनु: (ध)। (गुहं प्रति)। कुत: पुनरागच्छतो वत्सस्य योजनबाहुरन्तराय: (न) संवृत्त: ?

---

(ड) शिवा: शोभना:, माङ्गल्या इति यावत् ।

(ढ) देवयाना: देवानां देवभूतानाञ्च यानं गमनं यै: तादृशा:।

(ण) वियति आकाशे। विवर्त्तमान: विपर्य्यासेन तिष्ठन्, यथास्थितादन्यथाभावेन वर्त्तमान इत्यर्थ:।

(त) तेन हनुमबन्धेनेत्यर्थ:। योजनबाहुना योजनविस्तृतभुजेन। प्रहरणीकृत: अस्त्रविनाशार्थम् अस्त्रीकृत:।

दुन्दुभिरिति।—कपीश्वरो वानरराज:, वालीत्यर्थ:, दुन्दुभिं नाम दैत्येन्द्रं दानवराजं, निष्पिपेष निहतवानित्यर्थ:, अयम् एष:, भवता अचलवत् परिलक्ष्यमाण इत्यर्थ:, तस्य दुन्दुभे:, कङ्कालकूट: अस्थिराशि:, कुमारेण लक्ष्मणेन, विलोड़ित: चालित:, अङ्गुल्या विपर्य्यासित इत्यर्थ:। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

(थ) तन्निमित्तजन्मा तन्निबन्धन:, दुन्दुभे: कङ्कालकूटविलोड़नजनित इत्यर्थ:।

(द) अभियोग: अभियव:, कलहार्थमाह्वानमित्यर्थ:, युष्मान् प्रति आक्रमणमिति यावत्, "अभियोगस्त्वभियव:" इत्यमर:। सम्भाव्यते तर्क्यते, अनुमीयते इत्यर्थ:।

(ध) महेन्द्रसूनु: इन्द्रपुत्र:, वालीत्यर्थ:।

(न) कुत: कस्मात् स्थानात्, कस्माद्धेतोर्वा। योजनबाहु: दनुकबन्ध: इति भाव:। अन्तराय: विघ्न:।

गुहः। देव! व्योमयानेन सत्वरमपक्रामति (प) रावणे सीतादेव्याः—

रामः। (साशङ्कमात्मगतम्)। किं पुनरस्याः? (फ)

गुहः। यदुत्तरीयमुत्प्लुत्य हनूमानग्रहीत्, तदेतद्देव! गुणानुरागिणा (ब) कुमारसुग्रीवेण सभाजयितुम् (भ) उपस्थितवतो मम हस्ते देवस्य प्राभृतीकृतम् (म)।

(इति रामस्य हस्ते सीताया उत्तरीयमर्पयति)।

रामः। (गृहीत्वा हृदये निधाय सास्रम्)। हा देवि विदेहराजनन्दिनि! कथमुत्तरीयशेषा दृश्यसे। (य) (इति निमीलिताक्षो लक्ष्मणमवष्टभ्नाति (र)।)

लक्ष्मणः। (निःश्वस्य)। सखे निषादराज! कुशलं सुग्रीवस्य?

गुहः। अद्य त्वयि वार्त्तामनुयुञ्जाने (ल)।

---

(प) व्योमयानेन विमानेन, आकाशगामिरथविशेषेणेत्यर्थः। अपक्रामति अपगच्छति, पलायमाने इति यावत्।

(फ) अस्याः सीतादेव्याः।

(ब) उत्तरीयम् उत्तरावस्त्रम्। उत्प्लुत्य उल्लम्फ्य। एतत् उत्तरीयम्। गुणानुरागिणा गुणपक्षपातिना, भवत इति शेषः।

(भ) सभाजयितुम् आनन्दयितुं, कुशलप्रश्नादिना आप्याययितुमित्यर्थः, सुग्रीवमिति भवन्तं वा इति शेषः। "अथ द्वे आनन्दन सभाजने। आप्रच्छन्नम्" इत्यमरः।

(म) उपस्थितवतः समागतवतः। देवस्य भवतः इत्यर्थः। प्राभृतीकृतम् उपायनीकृतं, निवाय भवते उपहारत्वेन दत्तमित्यर्थः, "उपायनमुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्त्रियाम्" इत्यमरमाला; सुग्रीवसभाजनानन्तरं भवत्सभाजनार्थं वा आगच्छतः पथि योजनबाहुना आक्रान्तोऽस्मीत्यनेन सूचितम्।

(य) उत्तरीयशेषा उत्तरीयं शेषः अवशेषः, दर्शनाय चिह्नम् इति भावः, यस्याः तथाभूता। दृश्यसे अवलोक्यसे, त्वमिति शेषः।

(र) अवष्टभ्नाति अवलम्बते, दृढतया धृत्वा आत्मानं स्थिरीकरोतीत्यर्थः।

(ल) वार्त्तां प्रवृत्तिं, कुशलवृत्तान्तमित्यर्थः, "वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः उदन्तः स्यात्" इत्यमरः; अनुयुञ्जाने पृच्छति, सुग्रीवस्य इति शेषः, भवतः सानुचरकुशलपृच्छा एव तस्य कुशलतासूचिका इति भावः; "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च" इत्यमरः।

रामः। (स्वगतम्)—

जानन्नेव दशाननोऽपहरते नः प्रेयसीमस्ति वा
चन्द्रापीड़मुपासितुं स हि शिरोदाम स्वयं कृत्तवान्।
तस्मासौ रजनीचरस्य न पुनः कण्ठाटवीकर्त्तनात्
धिग् बाणे मम चन्द्रहासहतकक्षुण्णोऽयमध्वा कृतः॥ २६॥

लक्ष्मणः। आर्य्य! कथमस्मासु वनौकसोऽपि (ब) सौजन्य-मनुबध्नन्ति। (श)

रामः। किमुच्यते, सुग्रीवः सनाभिः (ष) अयमस्माकम्, अस्य हि प्रभवो भगवानिक्ष्वाकस्य प्रसविता (स) सहस्र-

जानन्निति।—दशाननः रावणः, जानन्नेव अवगच्छन्नेव, नः अस्माकं, प्रेयसीं प्रियतमां, सीतामिति शेषः, यद्वा—नः अस्मान्, राक्षसकुलध्वंसिनः इति भावः, जानन्नपि प्रेयसीं सीताम्, अपहरते चोरयति, वा अथवा, अस्ति सम्यक् भवति, एतत युज्यते इत्यर्थः, हि यतः, सः रावणः, चन्द्रापीडं शशिशेखरं शिवम्, उपासितुम आराधयितुम, आराधनया सन्तोषयितुमिति यावत, स्वयम आत्मना, शिरोदाम निजमुण्डमालामित्यर्थः, कृत्तवान् चिच्छेद, तत् तस्मात, स्वय शिरश्छेदनादित्यर्थः, रजनीचरस्य राक्षसस्य रावणस्य, मम बाणे शरे, कण्ठाटवीकर्त्तनात कण्ठकाननच्छेदनात्, त्रासः भयं, न पुनर्नैवेत्यर्थः, यतः चन्द्रहासहतकेन चन्द्रहासो रावणखड्ग, स एव हतकः हतप्रायः, दुष्टचन्द्रहास इत्यर्थः, तेन क्षुण्णः कुट्टितः, पुनः पुनर्विदलित इत्यर्थः, अभ्यस्तः इति यावत्, अयम एषः, अध्वा मार्गः, शिरश्छेदनरूपः इति भावः कृतः प्रार्थितः, अवलम्बितः इत्यर्थः, रावणेनेति शेषः, अत एव धिक्, एतादृशं कण्ठच्छेदनसम्भवेऽपि दुष्टाचरणात् अपराङ्मुखं रावणमिति शेषः। "धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः" इत्यमरः; स्वयमेव स्वशिरसः पुनःपुनश्छेदनात् अभ्यस्तशिरश्छेददुःखस्य अस्य शिरश्छेदात् भयं नास्ति, अत एवायमेतादृशं सज्जनविगर्हितव्यापारं कृतवान् इति निष्कर्षः॥ २६॥

(ब) वनौकसोऽपि वनवासिनोऽपि।

(श) सौजन्यं सुजनता, सद्व्यवहारमित्यर्थः, आर्य्याया उत्तरीयप्रेरणेन सद्भावमिति भावः। अनुबध्नन्ति अनुवर्त्तन्ते, अनुसरन्तीत्यर्थः, प्रदर्शयन्तीति भावः।

(ष) सनाभिः सपिण्डः, "सपिण्डास्तु सनाभयः" इत्यमरः।

(स) अस्य सुग्रीवस्य, प्रभवः जन्मकारणम्। "स्याज्जन्महेतु प्रभव

दीधितिः। (हृदयस्थमुत्तरीयं दृष्ट्वा)। वत्स गुह! स्पृहयामि सुग्रीव-हनूमतोर्दर्शनाय, तत् ऋष्यमूकगामिनं मार्गमावेदय। (छ)

गुहः। (सहर्षमात्मगतम्)। कथमचिरादेव फलवती (ज) जाम्बवतो मन्त्रशक्तिः! (प्रकाशम्)। इत इतो मतङ्गाश्रम-वर्त्मना (झ) देवः।

(इति सर्वे परिक्रामन्ति)।

गुहः। देव! पश्य पश्य—

विदधति मुदमक्ष्णोर्नूतनानूपनीप-
प्रहसनसहचर्य्यानित्यनृत्यन्मयूराः।
फलपुलकितजम्बूकुञ्जकूजत्कपोत-
प्रियशबरपुरन्ध्रीबन्धवो विन्ध्यलेखाः॥ २७॥

---

इत्यमरः। प्रसविता प्रसवकर्त्ता, उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः। सुग्रीवस्य अस्माकञ्च एकस्मा-देव सूर्य्यात् समुत्पत्तेः सुग्रीवोऽस्माकं सनाभिरिति निष्कर्षः।

(छ) आवेदय विज्ञापय, प्रदर्शय इत्यर्थः।

(ज) फलवती चरितार्थेत्यर्थः।

(झ) मतङ्गाश्रमवर्त्मना मतङ्गस्य तन्नामकस्य मुनेः, आश्रमस्य वर्त्म मार्गः तेन।

विदधतीति।—नूतनानां नवानाम्, अनूपनीपानां जलप्रायप्रदेशसम्भूतकदम्बानां, "जलप्रायमनूपं स्यात्" इति "नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये" इति चामरः; प्रहसनं विकाश इत्यर्थः तस्य सहचर्य्यया सङ्गेन, कदम्बविकाशदर्शनेन वर्षागमोपलब्धि-जनितहर्षादिति भावः, यद्वा—सहचर्य्यया समानाचारवत्त्वेन इत्यर्थः, वर्षासु कदम्ब-मयूरयोरुभयोरेव पुलकोदयादिति भावः, नित्यं सततं, नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः, मयूराः शिखिनो यासु तथोक्ताः, तथा फलैः शस्यैः, फलद्वारा इत्यर्थः, पुलकिताः सञ्जातपुलका इव, पुलकिताः पुलकितत्वेन प्रतीयमानाः, ये जम्बूकुञ्जाः जम्बूवृक्ष-वेष्टितस्थानानि, तेषु कूजन्तः अव्यक्तशब्दं कुर्वन्तः, ये कपोताः पारावताः, तेषु प्रियाणां प्रीतिमतीनाम्, अनुरागिणीनामिति यावत्, शबरपुरन्ध्रीणां शबराख्य-म्लेच्छजातिविशेषपत्नीनां, बन्धवः मित्राणि, आश्रयभूता इति भावः, विन्ध्यलेखाः विन्ध्यपर्वतश्रेणयः, अक्ष्णोः नयनयोः, मुदं प्रीतिं, विदधति जनयन्ति। मालिनी वृत्तम्॥ २७॥

रामः । ( सर्वतो निरूप्य सखेदम् )—

समन्तादुन्मीलद्बहललहरीलङ्घनकला-
लघुप्रेङ्खत्पम्पाऽनिलविदलदेलासुरभयः ।
अविद्यावैदेहीगतलिपिकरीणां मम धिया-
ममी हस्तालम्बं विपिनविनिवेशा विदधते ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः । आर्य्य ! इतस्तावत्—

भयभ्रष्टप्रेयोविरहनिरहङ्कारहरिणी-
मुखालोकोन्मीलद्गुरुकरुणकरुणां सहचरीम् ।
विलोक्य म्लेच्छन्तीमलमलमिति प्राक्प्रणिहितं
शरव्यात्लुब्धानां हृदयमपराद्धं न तु शराः ॥ २९ ॥

---

समन्तादिति ।—समन्तात् सर्वतः, उन्मीलन्तीनां प्रसरन्तीनां, प्रवहन्तीनामिति यावत्, बहलानां बहूनां, लहरीणां तरङ्गाणां, लङ्घनकलया अतिक्रमणलीलया, तरङ्गाणामुपरि मृदु-मन्दप्रवहणेनेति यावत्, लघु शीघ्रं यथा तथा, प्रेङ्खन् सञ्चरन्, यः पम्पाऽनिलः पम्पाख्यसरःशीकरस्पृक् वायुः, तेन तत्सङ्गेनेति भावः, विदलन्तीभिः विकस्वराभिः, विकसन्तीभिरिति वा, एलाभिः एलालताभिः, सुरभयः सुगन्धाः, अमी एते, विपिनविनिवेशाः काननसंस्थानानि, अविद्यावैदेहीगतस्य अविद्यया मोहेन, वैदेहीगतस्य बहु बहुमानस्य, मिथ्याकल्पितसीतागतस्य इत्यर्थः, लिपिकरीणां लेखिकानां, चित्रपटे अङ्कयित्रीणामिति यावत्, सीतायां निविष्टचित्तत्वात् सर्व्वमेव सीता सीतेति भावयित्रीणामिति भावः, मम धिया बुद्धीनां, हस्तालम्बं हस्ताश्रयं, विदधते कुर्व्वन्ति, बुद्धिर्मम सीतानिविष्टाऽपि एतत्काननसन्निवेशदर्शनेन प्रीतिमनुभवतीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २८ ॥

भयेति ।—भयेन त्रासेन, भ्रष्टस्य दूरात् च्युतस्य, पलायितस्येत्यर्थः, प्रेयसः कान्तस्य, विरहेण विच्छेदेन, अदर्शनेनेति यावत्, निरहङ्कारा गर्व्वरहिता, विषण्णेति भावः, या हरिणी मृगी, तस्याः मुखालोकेन वदनदर्शनेन, उन्मीलन् उद्भवन्, गुरुर्महान्, यः करुणः शोकः, दयेति यावत्, तेन करुणां व्यथिताम्, अत एव अलम् अलं मैव मैवं, शरनिक्षेपं मा कुरु शरनिक्षेपं मा कुरु इति भावः, इति म्लेच्छन्तीं स्फुटमभिदधतीं, व्यक्तभाषया भाषमाणां वा, "म्लेच्छनं व्यक्तभाषायाम्" इति विश्वः; सहचरीं सखीं, कान्तामिति यावत्, विलोक्य दृष्ट्वा, लुब्धानां व्याधानां, प्राक् सहचरीनिवेशात् पूर्व-

रामः। (सास्रम्)। हा देवि जानकि !—

मारीचमृगयाव्यग्रे मयि प्राप्ते च रावणे।
त्रासामिव कुरङ्गीणां तवोत्पश्यामि लोचने ॥ ३० ॥

लक्ष्मणः। (स्वगतम्)। कः पुनरुपायो येन विनोद्यते (ग) हृदयमार्य्यस्य ?

(नेपथ्ये)।

भो भो वनौकसः ! (घ) कथयन्तु भवन्तः, केनास्मत्कीर्त्तिकामिनीकेलिचङ्क्रमणक्रीड़ापर्वतो विवर्त्तितः (ङ) अयं दनुराजकङ्कालकूटः ? (च)

गुहः। (दृष्ट्वा ससम्भ्रमम्)। देव ! पश्य पश्य, कनकमय-

---

मित्यर्थः, परिच्छितं समाहितम्, एकाग्रतया निवेशितमिति यावत्, शरव्ये इति शेषः, हृदयं चित्तं, शरव्यात् लक्ष्यात्, अन्तराले च्युतं, तद्विनाशसङ्कल्पात् निवृत्तमभूदिति भावः, तु किन्तु, शराः निशिताः बाणाः, न, अपराद्धा इति शेषः, प्राक् प्रहृतत्वेन तेषामनिवार्य्यत्वादिति भावः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ २९ ॥

मारीचेति।—मयि मारीचमृगयायां काञ्चनमृगरूपिमारीचवधे इत्यर्थः, व्यग्रः व्यासक्तः तस्मिन् सति, तथा रावणे दशानने च, प्राप्ते उपस्थिते सति, त्रासां परिदृश्यमानानां, व्याधदृष्टानामिति भावः, कुरङ्गीणां मृगीणामिव, तव लोचने नेत्रे, कातरे इति भावः, सञ्जाते इति शेषः, इति उत्पश्यामि मन्ये इत्यर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ग) विनोद्यते सान्त्व्यते, सुस्थीक्रियते इत्यर्थः।

(घ) वनौकसः वनचारिणः।

(ङ) अस्मदिति।—अस्माकं कीर्त्तिरेव, कामिनी कान्ता, तस्याः केलिचङ्क्रमणं क्रीडार्थं भ्रमणं, चित्तविनोदनार्थमितस्ततः पर्य्यटनमित्यर्थः, तस्मै क्रीडापर्वतः विलासशैलः, कृत्रिमाचलस्वरूप इत्यर्थः, दिशि दिशि भ्रम्यमाणमत्कीर्त्तनस्वरूप इति भावः। विवर्त्तितः विपर्य्यासितः, स्वस्थानात् भ्रंशितः इत्यर्थः, विपरीतभावेनावस्थापित इत्यर्थो वा।

(च) दनुराजेति।—दनुराजस्य दानवेन्द्रस्य, दुन्दुभिदैत्यस्येत्यर्थः, कङ्कालकूट अस्थिराशिः।

सहस्रपत्रपुण्डरीकवैकक्षकप्रभापटलेन दुन्दुभिकरङ्कव्यतिकरजन्मना च रोषरागेण त्रिगुणपिशङ्गीं (छ) तनुमादधानः प्लवगराजः (ज) अयमित एवाभिवर्त्तते—

पौलस्त्यावयवौघसङ्कटभुजामूलक्षणोन्मूलित-
द्वैराज्याममरावतीं कृतवते वीराय यस्मै हरिः ।
नित्यालोकनकौतुकव्यसनिनीः शङ्के सहस्रं दृशः
पिण्डीकृत्य दलच्छलेन कनकाम्भोजस्रजं दत्तवान् ॥२१॥

(छ) कनकेति ।—कनकमयानां काञ्चनमयानां, स्वर्णनिर्मितानामित्यर्थः, सहस्रपत्रपुण्डरीकाणां सहस्रदलपद्मानां, वैकक्षकम् उरसि यज्ञोपवीतवत् तिर्य्यग्भावेन विन्यस्ता माला, "वैकक्षकन्तु तत् । यत्तिर्य्यक् क्षिप्तमुरसि" इत्यमरः; तस्य प्रभापटलेन दीप्तिनिचयेन । दुन्दुभीति ।—दुन्दुभेः तन्नामकदानवेन्द्रस्य, करङ्कः मस्तकास्थि, मस्तकास्थिसहितसर्वकङ्काल इत्यर्थः, "करङ्को मस्तकास्थ्नि नारिकेलफलास्थिनि" इति मेदिनी; तस्य व्यतिकरः विपर्य्यासः, वैपरीत्येनावस्थापनमित्यर्थः, तस्मात् जन्म उत्पत्तिः यस्य तथाभूतेन, रोषरागेण क्रोधजनितलौहित्येन, त्रिगुणपिशङ्गीं त्रिप्रकारपिङ्गलां, स्वतः पिङ्गलां, ततः काञ्चनवैकक्षकप्रभया पिङ्गलां, ततश्च क्रोधेन पिङ्गलेति त्रिगुणपिशङ्गीत्वं बोद्धव्यम् ।

(ज) आदधानः धारयन्, कुर्वन् इत्यर्थो वा । प्लवगराजः कपीन्द्रः, वाली इत्यर्थः, "कपिः प्लवङ्गप्लवग-शाखामृगवलीमुखाः" इत्यमरः ।

पौलस्त्येति ।—हरिरिन्द्रः, अमरावतीं देवेन्द्रनगरीं, स्वराजधानीमिति यावत्, पौलस्त्यस्य रावणस्य, अवयवौघेन अङ्गसमूहेन, सङ्कटं व्याप्तं, यत् भुजामूलं कक्षा, पृष्ठतः आक्रमणेन रावणं कक्षामूले स्थापनादिति भावः, तेन क्षणेन क्षणमात्रेणेवेत्यर्थः, यद्वा—क्षणाय क्षणकालनिमित्तमित्यर्थः, उन्मूलितम् उत्पाटितं, विनाशितमित्यर्थः, द्वैराज्यं राजद्वयाधिकृतत्वमिति यावत्, रावणस्य इन्द्रस्य चाधिपत्यमिति भावः यस्याः तथाभूतां, रावणं विजित्य इन्द्रेणैव एकराजवतीमित्यर्थः, कृतवते विहितवते, यस्मै वीराय शूराय वालिने, नित्यं सततम्, आलोकनं दर्शनं, पुत्रस्य वालिन इति भावः, तस्मिन् यत् कौतुकम् औत्सुक्यं, तस्मिन् व्यसनिनीः समासक्ता इत्यर्थः, सहस्रं दृशः नेत्राणि, दलच्छलेन दलव्याजेन, काञ्चनमयपद्मपत्रापदेशेनेत्यर्थः, पिण्डीकृत्य एकीकृत्येत्यर्थः, सम्मिल्येति यावत्, कनकाम्भोजस्रजं काञ्चनकमलमालिकां, दत्तवान् समर्पितवान्, इति अहं मन्ये । पुरा दिग्विजयाय

स्वर्णं च देवस्य महावीरसंवादगोष्ठी (झ) इयमृष्यमूक-यात्रामन्तरयिष्यति (ञ); तदहमग्रतो गत्वा दिष्ट्या (ट) वर्द्धयामि सूर्य्यतनयम्। (ठ)

राम:। एवमस्तु ।

गुह:। वाचिकं (ड) पुनरेतावत् कुमारसुग्रीवस्य यत्, "मित्रपर्य्यायान्तरितं देवस्य दास्यमिच्छामि" (ढ) इति ।

राम:। (अपवार्य्य)। वत्स लक्ष्मण! एवमाह वयस्यस्ते गुहः। किन्तु, मन्त्रोत्साहसम्पन्नानामपि (ण) प्रभुशक्तिम् (त)

---

स्वचरन्तं रावणं स्वस्य जयार्थमागतं वाली कक्षाया निक्षिप्य सप्तसु समुद्रेषु यथाक्रमं सन्ध्यावन्दनं कृतवान् इति पुराणवार्त्ता। यदा च रावणः वालिनः कक्षायां निक्षिप्तः, तदा अमरावती केवलेन इन्द्रेण एकराजवती आसीत्, अन्यदा तस्याः रावणेन इन्द्रेण च द्वैराज्यमिति भावः। मम पुत्रेण अमरावत्यां ममैवाधिपत्यं सर्व्वं स्थापितमिति प्रीत्या देवेन्द्रः तस्मै कनकाम्भोजमालां ददाविति निष्कर्षः। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(झ) देवस्य भवत इत्यर्थः। महावीरेति।—महावीरेण शूरश्रेष्ठेन वालिना, संवादः सम्मेलनं, स एव गोष्ठी सभा, यद्वा—तत्र गोष्ठी संलापः, परस्परभाषण-मित्यर्थः, "गोष्ठी सभा-संलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी।

(ञ) अन्तरयिष्यति व्याहनिष्यतीत्यर्थः, व्यर्थयिष्यतीति यावत्।

(ट) दिष्ट्या हर्षेण, भवदागमनवार्त्तां विज्ञाप्य हर्षोत्पादनेनेत्यर्थः, दिष्ट्या मङ्गलेन वा, भवदागमनरूपशुभवार्त्ताप्रदानेनेत्यर्थः, "दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी।

(ठ) सूर्य्यतनयं सुग्रीवम्।

(ड) वाचिकं सन्देशवाक्, वाचा ज्ञापनीयमित्यर्थः, न तु लिपियोगेनेति भावः, "सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्" इत्यमरः।

(ढ) मित्रपर्य्यायेण मित्रनाम्ना, अन्तरितं व्यवहितं, सुग्रीवः कम्बुग्रीवेन एवं भवन्तं विज्ञापयति यत् अहं भवतः मित्रापदेशो दास एवेत्यर्थः।

(ण) मन्त्रोत्साहेति।—मन्त्रेण मन्त्रशक्त्या, सन्ध्यादि-षाड्गुण्यप्रयोगेण सामा-द्युपायचतुष्टयेन चेत्यर्थः, उत्साहेन उत्साहशक्त्या च, विक्रमबलेनेत्यर्थः, सम्पन्नानामपि युक्तानामपि।

(त) प्रभुशक्तिं कोषदण्डजं तेजः "स प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कोष-दण्डजम्",

अपेक्ष्यन्ते सिद्धय:; तदहं वालिस्थाने सुग्रीवमभिषिच्य तत्कोष-दण्डाभ्यां समग्रशक्तिर्वैरपारं (ग) गन्तुमिच्छामि।

लक्ष्मणः। (सविनयम्)। यद्येवम्, उपयुज्यमानमिन्द्रसूनुमुपेक्ष्य (ट) सुग्रीवेणोपयोक्ष्यमाणेन सन्धिरिति वक्रः खल्वयं पन्थाः (ध)।

रामः। (सस्मितम्)। वत्स! साध्वेव ब्रवीषि। किन्तु—

दुष्यत्पौलस्त्यकण्डूभिदुरभुजभरोष्मायमाणः कपीन्द्रो
नायं न सन्दधीत क्वचिदपि इह विधौ नैव साहाय्यकामः।
सोऽहं सुग्रीवमेतद्दमनद्ढतरं मित्रमिच्छामि पश्चात्
पारस्त्रैणेयपुत्रव्यसनशिथिलशुचं शक्रमाराधयामि॥ ३२॥

---

इत्यमरः। सिद्धय सफलता, वैरप्रतीकारा इति भाव.। प्रभावमन्त्रोत्साहा शक्तिता एव सिद्धये प्रभवन्तीति निष्कर्षः।

(ग) तत्कोष-दण्डाभ्यां तस्य सुग्रीवस्य, कोष दण्डाभ्यां कोष धनं, दण्डः सेना ताभ्याम्। समग्रशक्तय समग्राः सम्पूर्णाः, शक्तय: प्रभावोत्साहमन्त्रजाः तिस्रः कार्य-साधन्यः यस्य तथाभूत, "शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः" इत्यमरः। वैरपार वैरस्य शत्रुतायाः, पारम् अन्तं, शेषमित्यर्थः, वैरनिर्यातनमिति यावत।

(ट) यद्येवं समग्रशक्तिर्वैरपारं गन्तुमिच्छसि चेत्, उपयुज्यमानम् उपयुक्तं, सम्यक् शक्तमिति भावः, यद्वा—उपयुज्यमानम् उपयोगं कुर्वन्तम्, अस्माभिः सह सन्धापाय समागच्छन्तमित्यर्थः; यद्वा—रावणेन सह कृतव्यवहारमित्यर्थः। इन्द्रसूनुं वालिनम्। उपेक्ष्य अवज्ञाय, त्यक्त्वा इत्यर्थः।

(ध) उपयोक्ष्यमाणेन उपयुक्तीकरिष्यमाणेनेत्यर्थः, यद्वा—उपयोक्ष्यमाणेन उपयोगं करिष्यमाणेन, सन्धापादिव्यवहारं करिष्यमाणेनेत्यर्थः; रावणेन व्यवहारं करिष्यमाणेनेत्यर्थो वा। सन्धिः सम्मेलनम्। वक्रः अनृजुः, कुटिल इत्यर्थः। पन्था मार्गः, उपाय इत्यर्थः, उपयुक्तं परित्यज्य अपरम् उपयुक्तं सम्पाद्य कार्यसाधनात् प्रथमोपयुक्तेनैव कार्यसाधनं श्रेय इति भावः।

दुष्यदिति।—दुष्यतः अपकुर्वतः, पौलस्त्यस्य रावणस्य, कण्डू [illegible] कण्डूतिभञ्जनः, ... भुजभर. बाहुबलातिशयमित्यर्थः, तेन ऊष्मायमाणः ऊ... [illegible] तेजस्वल इत्यर्थः, अतः परिदृश्यमानः, कपीन्द्रः वानरश्रेष्ठ. वाली... [illegible] दधीत न आश्रये-दित्यर्थः, हि यतः, क्वचिदपि कस्मिन्नपि विधौ कार्ये [illegible] साहाय्यार्थी,

लक्ष्मणः। साधुदर्शिनी (न) बुद्धिरार्यस्य। किञ्च, विधूतशापेन दनुनाऽपि देवभूयमभिलम्भितेन (प) सन्दिष्टमार्यस्य, यथा—"अस्य निषादपतेः (फ) वचसि देवेनावधातव्यम्" (ब) इति।

रामः। तत् गुहोऽपि प्रतिदूत्यमर्हति (भ)।

लक्ष्मणः। (गुहं प्रति)। वयस्य! एवमस्मद्गिरा (म) सुग्रीवो वक्तव्यः,—

"पिताऽयं रेतोधास्तव तरणिरस्मत्कुलगुरु-
र्मनुर्वैमात्रेयस्तदपि सहजं मित्रमसि नः।

नैव, भविष्यतीति शेषः, वीर्य्यातिशयाभिमानित्वेन प्रयोजनविरहादिति भावः; सोऽहं साहाय्यार्थी सन् सुग्रीवं सहायाभ्यर्थिनमिति भावः, एतस्य वालिनः, दमनेन शासनेन, विनाशेनेत्यर्थः, दृढतरं बलवत्तरं, मित्रं सखायम्, इच्छामि अभिलषामि, पश्चात् एतद्दमनानन्तरं, अङ्कम् इन्द्रं, पारस्त्रैणेयस्य परस्त्रीजातस्य, पुत्रस्य तनयस्य, वालिन इत्यर्थः, व्ययेन स्वदेन, नाशेनेत्यर्थः, शिथिला अल्पा, पारस्त्रैणेयपुत्रत्वात् न गुर्वीति भावः, शुक् शोकः यस्य तादृशम्, आराधयामि कथमपि प्रीणयामीत्यर्थः, पुत्रनाशजनितशोकोपशमनाय विहितविधानं करिष्यामीति यावत्। स्रग्धरा वृत्तम्॥ २२॥

(न) साधुदर्शिनी सम्यक्-दर्शिनी, प्रतिपत्तिशालिनीत्यर्थः।

(प) विधूतशापेन निर्मुक्तशापेन। देवभूयं देवत्वम्। अभिलम्भितेन प्रापितेन, त्वयेति शेषः। सन्दिष्टं वाचिकमुपदिष्टम्।

(फ) निषादपतेः गुहस्य।

(ब) अवधातव्यम् अवधानं कर्त्तव्यम्, अस्य वाक्यं प्रतिपालयितव्यमित्यर्थः।

(भ) प्रतिदूत्यं प्रतिदूतकर्मेत्यर्थः, यथा सुग्रीवस्यायं दौत्यकर्मणि नियुक्तः, तथाऽहमपि एनं सुग्रीवाय दूतं प्रेषयामीति भावः। अर्हति युज्यते, प्रतिदूतकर्मणि नियोक्तुं योग्यो भवतीत्यर्थः।

(म) अस्मद्गिरा मद्वचनानुसारेण।

पितेति।—अस्माकं कुलगुरुः वंशस्यादिपिता, अयम् ऊर्द्ध्वं परिदृश्यमानः, तरणिः सूर्यः, "द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः" इति सूर्यपर्याये अमरः; तव रेतोधाः त्वदुत्पादनार्थं वीर्य्यनिषेककर्त्ता, पिता जनकः, न तु वेधः पितेति भावः, मनुः अस्मत्पूर्वपुरुषः सूर्यतनयः, तव वैमात्रेयः विमातृगर्भजातः भ्राता,

अथापि ज्ञातेयं शिथिलयसि कापेयचपलः

शरास्तन्मे बालिक्षतजरसलोलाः प्रतिभुवः" ॥ २२ ॥

रामः। (विहस्य)। वत्स गुह! एष खलु पौलस्त्यगतेनामर्षेण धूमायमानो (य) यया कयाचिद्वाचा सौमित्रिरभिदधातु नाम, (र) सततसमिध्यमानजानकीविरहवैश्वानरेण रामचेतसा पुनरग्निसाक्षिकमेव सुग्रीवो मित्रमभ्युपगतः। (ल)

गुहः। (सहर्षम्)। परमनुगृहीतोऽसौ देवेन विकर्त्तनतनयः (व)। (सपरिहास-स्मितं च)—

सुग्रीवे यदि पक्षपातमधुरं देव! त्वदीयं मनः

किं नस्तेन? विदाङ्करोतु भगवानम्भोजिनीवल्लभः।

---

तत् तस्मात् अपि, त्वं नः अस्माकं, सहजं स्वाभाविकं, मित्र सुहृत्, असि भवसि, अथापि यद्यपि, कपेर्भावः कापेयं वानरप्रकृतिः, तेन चपलः अधीरः, वानरस्वभाव-सुलभः अव्यवस्थितचित्तः सन् इति यावत्, ज्ञातेयं ज्ञातिभावं, सहजमित्रत्वमिति यावत्, "सगोत्रबान्धवज्ञाति-बन्धुस्वस्वजनाः समाः। ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमात् भाव समूहयोः॥" इत्यमरः, शिथिलयसि शिथिलं करोषि, नाङ्गीकरोषीत्यर्थः, अवजानासीति यावत्, तत् तदा, बालिनः तव ज्येष्ठस्य, क्षतजरसेन शोणितास्वादेन, लोलाः लुब्धाः, मे मम, शराः बाणाः, प्रतिभुवः लग्नकाः, प्रतिनिधिभूताः (जामिन्) इत्यर्थः, शैथिल्यप्रतीकारार्थं शरानेव प्रतिभुव आश्रयामीति भावः, तव ज्ञातित्ववैपरीत्ये बालिमार्गगतिः स्थिरेति निष्कर्षः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥

(य) पौलस्त्यगतेन रावणगतेन, रावणसम्बन्धिनेत्यर्थः। अमर्षेण क्रोधेन। धूमायमानः धूममुद्वमन्, सन्तप्यमान इति यावत्, सदसद्विवेकशून्य इति भावः।

(र) यया कयाचित् अवाच्यया इत्यर्थः, वक्तुमनर्हया इति यावत्। अभिदधातु वदतु। नामेति कुत्सायां, लक्ष्मणस्य ईदृशं वाक्यमनुचितं निन्दामीत्यर्थः, "नाम प्राकाश्यसम्भाव्य-क्रोधोपगमकुत्सने" इत्यमरः।

(ल) सततेति।—सततं निरन्तरं, समिध्यमानः प्रज्वलन्, जानकीविरहवैश्वानरः सीताविच्छेदाग्निः यस्मिन् तथाभूतेन। अग्निसाक्षिकम् अनलं साक्षीकृत्य। अभ्युपगतः अङ्गीकृतः, स्वीकृत इत्यर्थः, "अङ्गीकाराभ्युपगम प्रतिश्रवसमाधयः" इत्यमरः।

(व) विकर्त्तनतनयः, सूर्यसूनुः, सुग्रीव इत्यर्थः।

नव्येनात्मजराज्यलाभरभसोद्भूतेन यस्तेजसा
पूर्वस्मादधिकेन दुःसहतरो लोकेषु वर्त्तिष्यते ॥ २४ ॥

लक्ष्मणः। (विहस्य)। कथं तपनतनयस्य राज्यमङ्गीकारिता वयं वयस्येन ? (अ)

रामः। (सस्मितम्)। वत्स गुह ! तावत् प्रकाममेवं प्रतिशुश्रूषति (ब) मे हृदयम्।

गुहः। (सप्रश्रय-स्मितम् (क))। स्वामिन् ! इयमेव महतां शैली (ड)।—

सुग्रीवे इति।—हे देव ! त्वदीयं भवदीयं, मनः चित्तं, सुग्रीवे यदि पक्षपातेन स्नेहेन, व्यक्तिविशेष प्रति अनुरागविशेषेणेत्यर्थः, मधुर सरसमिति यावत, अनुरक्तमिति भावः, यद्वा—मधुरं प्रियं, प्रीतिसम्पन्नमित्यर्थः, "स्वादु-प्रियौ च मधुरौ" इत्यमरः; भवतीति शेषः, तेन तव मनसः पक्षपातित्वेनेत्यर्थः, नः अस्माकं, किम् ? यद्वा—तत् तव मनसः पक्षपातित्वज्ञानेन, नः अस्माक, किम् ? फलमिति शेषः, अस्माभिस्तस्मिन् विषये ज्ञाते कस्यापि कोऽपि उपकारो न भविष्यतीति भावः; सुग्रीवं प्रति तवानुरागाधिक्येन अस्माकं लाभो वा क्षतिर्वा किमपि नास्तीति निष्कर्षः, परन्तु तत् तव मनसः पक्षपातमाधुर्यमित्यर्थः, भगवान् अम्भोजिनीवल्लभः सूर्य्यः, विदाङ्करोतु जानातु, तस्य सर्वान्तर्यामित्वादिति भावः, यः अम्भोजिनीवल्लभः, नव्येन अभिनवेन, आत्मजस्य पुत्रस्य, राज्यलाभेन राज्यप्राप्त्या, यो रभसः हर्षः, "रभसो वेग हर्षयोः" इत्यमरः, तस्मात् उद्भूतेन उत्पन्नेन, पूर्वस्मात पुत्रराज्यप्राप्तेः पूर्वकालीनात, तेजस इति शेषः, अधिकेन तेजसा प्रतापेन, लोकेषु जगत्सु, दुःसहतरः अतिदुःसह इत्यर्थः, भवन्निति शेषः, वर्त्तिष्यते भविष्यति, समधिकतेजसा अनुपीडनेन जगत् आह्लादयिष्यतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(अ) तपनतनयस्य सूर्य्यनन्दनस्य, सुग्रीवस्य इत्यर्थः। अङ्गीकारिताः प्रतिश्राविताः, प्रतिश्रुताः कारिता इत्यर्थः। वयस्येन तुल्यवयसा मित्रेणेति यावत्, भवतेति शेषः, वालिनं हत्वा सुग्रीवाय राज्य ददतु भवन्तः इत्येव किमस्मान् अङ्गीकारयसि त्वम् ? इत्यर्थः।

(ब) प्रतिशुश्रूषति अङ्गीकरोति। "अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रवसमाधयः" इत्यमरः।

(क) सप्रश्रय-स्मितं सविनय-स्मितम्; सप्रणय स्मितमिति वा, "प्रश्रय प्रणयौ समौ" इत्यमरः।

(ड) महतां महात्मनाम्, उदारसत्त्वानां वा। शैली रीतिः।

सन्तो मनसि-कृत्यैव प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ।
कस्य प्रतिशृणोति स्म कमलेभ्यः श्रियं रविः ? ॥ २५ ॥

( नेपथ्ये )।

भो भो वनौकसः! कथयन्तु भवन्तः, दुन्दुभिकरङ्क-विक्षेपसम्भाव्यमानगम्भीरावष्टम्भनिर्भरेण ( क ) केनास्माकमियं चिरस्य भुजकाण्डकण्डूतिरपनेष्यते ? ( ख )

सुग्रीवः। ( स्वगतम् )।—

मन्ये दर्पामयाविभ्यां नित्यं दोर्भ्याममर्षणः।
जाम्बवत्प्रेरणादीप्तः प्राप्तोऽयं प्लवगेश्वरः ॥ २६ ॥

सन्त इति।—सन्तः साधवः, मनसिकृत्येव हृदये कृत्वैवेत्यर्थः, कृत्यवस्तुनि कर्त्तव्य-विषये, प्रवृत्ता उद्युक्ता, भवन्तीति शेषः, सन्तः "इदं मया कर्त्तव्यम्" इति न कस्मै-चित् वाचा प्रकाशयन्ति, किन्तु मनस्येव कृत्वैव तत्र प्रवर्त्तन्ते इति निष्कर्षः, तथा हि, रविः सूर्यः, कमलेभ्यः पद्मेभ्यः, श्रियं लक्ष्मीं, ददामीति शेषः, इति कस्य समक्षम्, अग्रे इति शेषः, प्रतिशृणोति स्म अङ्गीकृतवान् ? न कस्यापीत्यर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २५ ॥

(क) दुन्दुभीति।—दुन्दुभेः तन्नामकदानवेन्द्रस्य, करङ्कविक्षेपेण अस्थि-विपर्यासेन, स्थानात् अन्यत्र भ्रमणेनेति यावत्, सम्भाव्यमानः अनुमीयमानः, गम्भीरः महान्, सुदृढमूल इति यावत्, अवष्टम्भनिर्भरः आश्रयातिशयः, सहायबलमिति भावः, यस्य तादृशेन।

(ख) भुजेति।—भुजौ बाहू, काण्डाविव नवस्कन्धौ इव, तरुन् विशालौ इति भावः, यद्वा—काण्डाविव दण्डाविव, दण्डवत् दीर्घौ सुदृढौ च इति भावः, "काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्व-वर्गावसरवारिषु" इत्यमरः; तयोः कण्डूतिः कण्डूः, अपनेष्यते निराकरि-ष्यते, निवारयिष्यते इत्यर्थः, येन एतत् कर्म कृतं, तेनागम्यताम्, तं विनाश्य अहं भुजकण्डूतिं निवारयिष्यामीति समुदायार्थः।

मन्ये इति।—दर्पामयाविभ्यां दर्पः दम्भः इत्यर्थः, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात्, आमयावी व्याधितः, कण्डूतिरोगाक्रान्त इत्यर्थः, ताभ्यां, "आमयावी विकृतो व्याधितोऽपटुः" इत्यमरः; यद्वा—दर्प एव आमयः रोगः, सोऽनयोरस्तीति तादृशाभ्यां दर्पज्वरग्रस्ताभ्यामित्यर्थः, दोर्भ्यां भुजाभ्यां, नित्यं सततम्, अमर्षेण क्रोधेन, अयं प्लवगेश्वरः वानरराजः, वालीत्यर्थः, जाम्बवतः मन्त्रिण इति

तत् अहमपि वीरयात्रादर्शनसुखं (ग) मुहूर्त्तमनुभवामि।

( प्रविश्य )

आत्रेयी। (पुरोऽवलोक्य)। अये! प्रसन्नोज्ज्वलाकृती (घ) क्वावेतौ? नियतम् (ङ) आभ्यामेकेन दानवनाथकङ्कालोत्क्षेपनिमित्तेन (च) भवितव्यम्। (स्मृतिमभिनीय सवितर्कम्)। आः!! सन्दिष्टम् (छ) अस्मासु प्रियसुहृदा लङ्केश्वरेण, यथा—

प्रक्रान्तकान्तारकुमारभक्ति-
दौर्भागिनेयो जनकेन मुक्तः।
मनुष्यसामन्तसुतो निषङ्गी
सहानुजस्तिष्ठति दण्डकायाम्॥ ३७॥

---

भाव, प्रेरणया प्रवर्त्तनया, दीप्तः ज्वलितः सन्, प्राप्तः उपस्थितः, इति मन्ये सम्भावयामि। अनुष्टुप् वृत्तम्॥३६॥

(ग) वीरयात्रेति।—वीराणां शूराणां, यात्रा गमनं, युद्धार्थमभियोगः इति यावत्, "यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी; तस्य दर्शनेन अवलोकनेन, सुखम् आनन्दम्।

(घ) प्रसन्नेति।—प्रसन्ना सौम्या, उज्ज्वला दीप्तिमती च, आकृतिः मूर्त्तिर्ययोः तथाविधौ।

(ङ) नियतं निश्चितम्।

(च) दानवेति।—दानवनाथस्य दैत्येन्द्रस्य, दुन्दुभेरित्यर्थः, कङ्कालस्य अस्थ्नः, उत्क्षेपः विपर्य्यासनं, स्वस्थानात् चालनमित्यर्थः, तस्य निमित्त हेतुभूतः तेन।

(छ) आः!! इति अरणार्थकमव्ययम्, "आः स्मरणेऽप्यारम्भे कोप सन्तापयोरपि" इति मेदिनी। सन्दिष्टं वाचिकमुक्तं, कथितमित्यर्थः।

प्रक्रान्तेति।—प्रक्रान्तः प्रकर्षेण कृतः, कान्तारे वने, कुमारे सुग्रीवे इत्यर्थः, भक्तिः अनुरागः येन तथोक्तः, सुग्रीवानुरागीत्यर्थः, कुमारेण लक्ष्मणेन, भक्तिः अनुरागः यस्य इति वा, दुर्भगायाः पत्युरप्रियायाः भार्य्यायाः, कौशल्याया इति भावः, अपत्यं पुमान् दौर्भागिनेयः दुर्भगापुत्र इत्यर्थः, अत एव जनकेन पित्रा, मुक्तः परित्यक्तः, निर्वासित इति यावत्, मनुष्यसामन्तस्य मानवराजस्य, दशरथस्येति भावः, सुतः पुत्रः, निषङ्गी धनुर्द्धरः, "धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्ग्यस्त्री धनुर्द्धरः" इत्यमरः, सहानुजः अनुजेन लक्ष्मणेन सहितः, दण्डकायां दण्डकारण्ये, तिष्ठति वसति। उपजाति वृत्तम्॥३७॥

तौ चास्माकं तत्र विहारिषु (ज) निशाचरेषु पाटच्चरीं वृत्तिमातिष्ठमानौ (झ) भवद्भिः प्रतिकर्त्तव्यौ (ञ) इति। तत् किमयमयच्च तौ स्याताम्?

रामः। वत्स लक्ष्मण! शृणु, किमयं ब्रवीति महावीरः।

लक्ष्मणः। (किञ्चिदुपसृत्य)। इत आवाम्। इत. इतो (ट) भवान्।

बाली। भोः! काविमौ युवाम्?

लक्ष्मणः। महाभाग! राघवौ (ठ) क्षत्रियावावाम्।

बाली। आयुष्मन्! आकारविशेषा एव गमयन्ति जातिविशेषान्; तत् विशेषं (ड) ब्रूहि।

लक्ष्मणः। ननूक्तमिव राघवावावाम्।

बाली। (साभ्यसूयमिव)। (ढ) आः!!—

वपुरपि विवृणोति क्षत्रतां को विशेषो
रघुषु यदभिधत्से राघवावित्यभीक्ष्णम्?।

(ज) तौ मनुष्यसामन्तसुतौ। तत्र दण्डकायाम्। विहारिषु सञ्चारिषु, तिष्ठत्स्विति शेषः। (?) इत्यर्थः।

(झ) पाटच्चरीं दारवीं, "चौरैकागारिकस्तेन दस्युतस्करमोषकाः। प्रतिरोधिपरास्कन्दि-पाटच्चरमलिम्लुचाः॥" इत्यमरः, वृत्तिं व्यवहारम्, आतिष्ठमानौ आचरन्तौ, निरपराधानां निशाचराणां हनन-ताडन-सर्वस्वापहरणरूपं दस्युजनोचितं व्यवहारं कुर्वन्ताविति यावत्।

(ञ) प्रतिकर्त्तव्यौ प्रतिविधेयौ, विनाशनीयाविति यावत्।

(ट) इतः अस्यां दिशि, अस्मिन् स्थाने वा, आवाम् अहं मदग्रजश्च, वर्त्तावहे इति शेषः। इत इतः, आगच्छतु इति शेषः।

(ठ) राघवौ रघुवंशभवौ।

(ड) आकारविशेषाः मूर्त्ति-परिच्छदादीनां वैशिष्ट्यम्। गमयन्ति बोधयन्ति। विशेष विस्तृत, स्पष्टमिति यावत्।

(ढ) साभ्यसूयमिव सासूयमिव, लक्ष्मणोक्तौ दोषारोपणपूर्वकमिवेत्यर्थः, "असूया त्वभ्यसूया च" इति शब्दार्णवः। "असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि" इत्यमरः।

परिकलयितुमिष्टं नाम सांस्कारिकं वा-

महह !! कथमपत्यप्रत्ययान्निश्चिनोमि ? ॥ १८ ॥

लक्ष्मणः । (सधैर्यं संरम्भम् (च) ।) भोः ! आवां तौ राम-लक्ष्मणौ ।

माली । (सविमर्शम् (त) आत्मगतम्) । कथं "तौ" इति सर्व-नामपदेन प्रसिद्धावित्याह ? तत् किमनयोरेवान्यतरः पिनाक-धन्वनो दमयिता ? (थ) । सोऽपि रामभद्रो रामः स्यात् । भवतु, एवं तावत् । (प्रकाशं विहस्य)—

एको वेषपरिग्रहः परिकरः साधारणः कर्मणा-

माकृत्योर्मधुरत्वमेव सदृशं तुल्यैव गम्भीरता ।

---

वपुरिति ।—वपुरपि शरीरमेव, युवयोरिति शेषः, एकार्थोऽयमपि शब्दः, भवतां क्षत्रियत्वं, एकवंशजातत्वमित्यर्थः, विवृणोति प्रकटयति, रघुषु रघुवंशीयेषु, युष्मास्विति शेषः, विशेषः प्रभेदः, कः ? यत् राघवौ रघुवंशीयौ, आवामिति शेषः, इति एवम्, अभीक्ष्णं पुनः पुनः, अभिधत्से ? ब्रवीषि ? यद्वा—अभीक्ष्णं यत् राघवौ इति अभिधत्से तत्र रघुषु रघुवंशीयेषु बहुषु मध्ये, को विशेषः ? युवयोः परिचायको भेदः कीदृशः ? अहह !! खेदे, अद्भुते वा, आश्चर्यमित्यर्थः, "अहहेत्यद्भुते खेदे" इत्यमरः ; वां युवयोः, इष्टम् अभिमतं, पित्रादीनां सम्मतमित्यर्थः, सांस्कारिकं नामकरणाख्यसंस्कारसम्बद्धं, नाम अभिधानम्, अपत्यप्रत्ययात् रघोरपत्ये पुमानित्यर्थघटित-अण् प्रत्ययात्, परिकलयितुं ज्ञातुं, कथं केन प्रकारेण, निश्चिनोमि ? निर्णयामि ? यद्वा—वां सांस्कारिकं नाम परिकलयितुं ज्ञापयितुम्, इष्टम् अभिमतम्, उचितमित्यर्थः, यतः अपत्यप्रत्ययात् कथं निश्चिनोमि ? अहह इत्यद्भुते, आश्चर्यमेतत् यत्, पुनः पुनः पृच्छ्य-मानोऽपि केवलमपत्यप्रत्ययेनैव परिचयं ददासि, न तु स्वकीयनामोल्लेखेनेति भावः । मालिनी वृत्तम् ॥ १८ ॥

(च) सधैर्यं संरम्भं सधैर्यं कोपम् ।

(त) सविमर्शं सवितर्कम् ।

(थ) पिनाकधन्वनः पिनाकनामकहरधनुषः, "धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डं कार्मुकम्" इत्यमरः ; दमयिता भङ्क्ता ; यद्वा—पिनाकं धनुर्यस्य तस्य हरस्य, दमयिता पराजेता, अवमन्ता इत्यर्थः, पिनाकभञ्जनादिति भावः ।

तत् द्रष्टुं चिरमुत्सुकोऽस्मि कतरो वां रामभद्रः पुनः

सर्वक्षत्रवधव्रतो भृगुपतिर्येनावकीर्णीकृतः ? ॥ १९ ॥

लक्ष्मण । (सविनयमिव)। (क) आर्य्य साङ्क्रन्दने ! (ख) लक्ष्मण-स्तावदहम् ।

वाली। अयमप्यपरो दाशरथिः कौशिकान्तेवासी रामः ?

लक्ष्मण.। अथ किम् ।

वाली। (सदर्पोल्लासं साक्षेपमिवोच्चैः)। भो रामभद्र!—

एष त्रैवर्ण्यमात्रव्यवसितजगतो भार्गवस्यास्त्रगर्भा-
दाकृष्टक्षत्रजातिस्त्वमसि पथि गिरामद्य नः सुप्रभातम् ।

---

एक इति।—वेशस्य नटादिवत्कल्पादेः, परिग्रहः ग्रहणं, धारणमित्यर्थः, एकः तुल्यः, कर्मणां धनुर्धारणादीनां, परिकरः व्रातः, समूह इत्यर्थः आरम्भो वा, यत्नो वा, "भवेत् परिकरो व्राते ... विवेकारम्भयोरपि" इति मेदिनी, "समारम्भौ परिकरौ" इति त्रिकाण्डशेषश्च; साधारणः समानः, आकृत्योः उभयोरवयवयोः, मधुरत्वमेव मनोहरत्वमपि, स एव गाम्भीर्योऽर्थः, सदृशं तुल्यं, गम्भीरता च गाम्भीर्यञ्च, दुरवगाहप्रकृतिकत्वञ्चेत्यर्थः, तुल्यम् समानैव, युवयोरिति सर्वत्र सम्बन्धः, पुनः किन्तु, येन सर्वेषां निखिलानां, क्षत्राणां क्षत्रियजातीनां, वधव्रतो नाशदीक्षितः, भृगुपतिः परशुरामः, अवकीर्णीकृतः क्षतव्रतीकृतः, भ्रष्टव्रतव्रतः कृतः इत्यर्थः, व्रतभङ्गप्रापणात् भग्नव्रत इति यावत्, "अवकीर्णी क्षतव्रतः" इत्यमरः, वां युवयोर्मध्ये, सः रामभद्रः कतरः ? कः ? तत् द्रष्टुम् अवलोकयितुं, चिरं दीर्घकालावधि, उत्सुकः उद्युक्तः, सादर इत्यर्थः, "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः" इत्यमरः, अस्मि भवामि, अहमिति शेषः। "तत्" इत्यत्र "तम्" इति पाठे—तं राममित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

(क) सविनयमिव इति इव शब्देन वस्तुतो विनयाभावः सूचितः, कृतकविनय-पूर्वकमित्यर्थः।

(ख) साङ्क्रन्दने। सङ्क्रन्दन इन्द्रः, तस्यापत्यं पुमान् साङ्क्रन्दनिः वाली तत्सम्बुद्धौ। "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः। सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघ-वाहनः ॥" इत्यमरः।

एष इति।—त्रयाणां त्रिविधानां, वर्णानां क्षत्रव्यतिरिक्तानां ब्राह्मण-वैश्य-शूद्राणा-मित्यर्थः, समाहारः त्रिवर्णं, तस्य भावः त्रैवर्ण्यं, तदेव त्रैवर्ण्यमात्रं केवलं वर्णत्रयं, तन्मात्रं व्यवसितं व्यापितं, जगत् येन तथाविधस्य, पृथ्वीं निःक्षत्रियां कृतवत इति भावः, यद्वा—त्रैवर्ण्यमात्रं केवलं त्रिवर्णात्मकं, व्यवसितं निश्चितं, वर्णत्रयमात्रं व्याप्तमिति

कक्षोष्मस्वेदसद्यःश्रमितदशमुखास्फोटकण्डूविकारो
वीरश्राद्धो भुजस्त्वां परिचरतु चिरं चक्षुषी नन्दतां च ॥ ४० ॥

रा.म. । (हृष्टः सहर्षम्) । स एष महाबाहुः सङ्क्रन्दन-सूनुः ॥—

येन वीरेण गुप्तायां किष्किन्धायामियं मही ।
रावणाभिभवक्लान्ता शश्वदुच्छ्वासमश्नुते ॥ ४१ ॥

(इति परिक्रामन्ति) ।

लक्ष्मणः । महाभाग ! अयमार्य्यः । इत इतो भवान् ।

---

इति पदधारितमित्यर्थः, जगत् येन तथाविधस्य, सर्वक्षत्रनिधनेन वीरशून्यमयमपि वीरशून्यं जगत् कर्त्तुमिच्छत इत्यर्थः, भार्गवस्य परशुरामस्य, परशुगर्भात् कुठाराभ्यन्तरात्, परशु-कवलादित्यर्थः, आकृष्य निःसारिता, निर्मोचिता इति यावत्, अवनातिः क्षत्रियवर्गः येन तादृशः, अवितथस्तु भार्गवस्य जीतेति भावः, एष अयं, त्वं गिरां वत्सा, पथि मार्गे, गोचरे इति यावत्, भवि भवति, अन्योऽन्यताभावदयोग्यत्वाने समुपस्थितोऽस्मी-त्यर्थः, प्रत्यक्षीभूतोऽस्मीति भावः, तस्मात् अद्य अस्मिन् अहनि, नः अस्माकं, सुप्रभातं शोभनं दिनमित्यर्थः, कक्षं भुजामूलं, तस्य च ऊष्मस्वेदः सन्तापोद्भवघर्मजलं, तेन सद्यः सपदि, श्रमितः श्रान्तिं नीतः, दशमुखस्य रावणस्य, आस्फोटकण्डूरेव बाह्वास्फोटन-रूपकण्डूतिरेव, सपरिकरं करेण भुजसन्ताडनपूर्वकं युद्धार्थमाह्वानरूपकण्डूतिरेवेति यावत्, युद्धकण्डूरेवेति भावः, विकारः विकृतिः, दोष इति यावत् येन तथोक्तः, रावणदर्पक्षयकर इति भावः, वीरेषु श्राद्धः श्रद्धा, अनुराग इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, भुजः बाहुः, ममेति शेषः, त्वां भवन्तं, परिचरतु सेवतां, त्वया सह युद्धमाचरत्विति भावः, तथा चक्षुषी नयने, ममैवेति शेषः, चिरं दीर्घकालं व्याप्य, नन्दतां च आनन्द-मनुभवतां च । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४० ॥

येनेति ।—रावणस्य दशाननस्य, अभिभवेन आक्रमणेनेत्यर्थः, क्लान्ता श्रान्ता, पीडिता इत्यर्थः, इयम् अस्माकमाधारभूतेत्यर्थः, मही पृथ्वी, येन वीरेण शूरेण, गुप्तायां रक्षितायां, रावणाभिभवादिति शेषः, किष्किन्धायां तन्नाम्नपुर्य्याम्, अधिष्ठायेति शेषः, शश्वत् सततम्, उच्छ्वासं सुखनिश्वासमिति यावत्, स्वास्थ्यमिति भावः, अश्नुते भजते, स एष महाबाहुः सङ्क्रन्दनसूनुरिति गद्यस्थवाक्येनान्वयः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४१ ॥

वाली। (उपसृत्य)। रामभद्र!—

सुरासुराणामसुभिर्दीव्यतां सभिको मुनिः।
अद्य मे नारदस्तुष्टो येनासि भुजगोचरः॥ ४२॥

रामः। महावीर! किमुच्यते, मूर्द्धाभिषिक्तोऽसि समरशौण्डानाम् (न)। तथा हि—

देवः स त्वामसूत द्विषदुपमृदितस्वर्वधूवेणिबन्ध-
प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसमरोड्डामरौजा बिडौजाः।
यो विद्धोत्खातबाणव्रणनिवहनिभं निर्भरोद्भुरभ्रू-
भीमः श्रीमद्भिरङ्गैरुदवहत रुषा रज्यदक्ष्णां सहस्रम्॥४३॥

---

सुरासुराणामिति।—असुभिः प्राणैः, दीव्यतां क्रीडतां, प्राणान् पणत्वेन निर्द्धार्य द्यूतक्रीडावत् युद्धं कुर्वतामिति भावः, सुरासुराणां देवदानवानां, सभिकः द्यूतकारकः, द्यूतक्रीडायाः प्रवर्त्तक इत्यर्थः, द्यूताध्यक्षः इति यावत्, कलिप्रवर्त्तक इति भावः, "सभिकाः द्यूतकारकाः" इत्यमरः; मुनिः नारदः, अद्य मे मम, तुष्टः प्रीतः, येन तोषेण, भुजगोचरः मद्बाहुपतितः, असि भवसि, त्वमिति शेषः, कलहप्रियस्य नारदस्य प्रसादेनैव त्वं मद्बाहुगोचरोऽसि, अतः स आवयोः युद्धं दृष्ट्वा परितुष्यतीति भावः॥ ४२॥

(न) मूर्द्धाभिषिक्तः राजा। समरशौण्डानां सङ्ग्राममत्तानां, सङ्ग्रामख्यातानां वा, "शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते" इति मेदिनी।

देव इति।—द्विषद्भिः शत्रुभिः, असुरैरिति यावत्, उपमृदितस्य खण्डितस्य, आकृष्टस्येत्यर्थः, स्वर्वधूनां सुरसुन्दरीणां, वेणिबन्धस्य बद्धकेशपाशस्य, प्रेक्षया दर्शनेन, धारालं तीक्ष्णं, प्रकृष्टमिति यावत्, यत् वैरं विद्वेषः, तेन प्रसृमरं प्रसारि, प्रवृद्धमित्यर्थः, उड्डामरम् उत्कटम्, ओजः तेजः यस्य तथोक्तः, अत एव रुषा क्रोधेन, निर्भरम् अत्यर्थम्, उद्भुराभ्यां कुटिलाभ्यां, भ्रूभ्यां भ्रूद्वयेन, भीमः भीषणः, श्रीमद्भिः सुशोभनैः, अङ्गैः अवयवैः उपलक्षितः, यः, देव इति शेषः, आदौ विद्धाः पश्चात् उत्खाताः निष्कासिताः, ये बाणाः शराः, असुरप्रयुक्ता इति भावः, तेषां व्रणनिवहनिभं क्षतनिचयतुल्यं, रज्यत् रक्तीभवत्, अक्ष्णां नेत्राणां, सहस्रम् उदवहत दधार, स देवः बिडौजाः इन्द्रः, "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः" इत्यमरः; त्वाम् असूत उत्पादयामास। स्रग्धरा वृत्तम्॥ ४३॥

अपि च—

बन्दीकृत्य जगद्विजित्वरभुजस्तम्भौघदुःसञ्चरं
रक्षोराजमपि त्वया विदधता सन्ध्यासमाधिव्रतम् ।
प्रत्यक्षीकृतकार्त्तवीर्य्यचरितामुन्मुच्य रेवां समं
सर्वाभिर्महिषीभिरम्बुनिधयो विश्वेऽपि विस्मापिताः ॥४४॥

नाले । ( विहस्य ) ।—

चिराय रात्रिञ्चरवीरचक्र-
माराङ्कवैमानिक ! पश्यतस्त्वाम् ।

बन्दीकृत्येति ।—त्वया जगतां भुवनानां, भुवनत्रयस्येत्यर्थः, विजित्वरैः विजयिभिः, भुजस्तम्भौघैः स्तम्भसदृशसुदृढबाहुनिवहैः, सहस्रबाहुभिरित्यर्थः, कार्त्तवीर्य्यस्येति भावः, दुःसञ्चरं सञ्चरणाक्षमं, ततो निःसर्तुमशक्तमिति यावत्, यद्वा—स्तम्भसदृशसुदृढबाहुनिवहैः, विंशतिबाहुभिरिति यावत्, दुःसञ्चरं दुर्द्धर्षमित्यर्थः, विंशतिबाहुभिरपि तव कक्षप्रदेशात् निर्गन्तुमशक्तमित्यर्थो वा, रक्षोराजमपि रावणमपि, का कथा अन्येषामित्यपि-शब्दार्थः, बन्दीकृत्य संयम्य, कक्षायाम् अवरुध्येति यावत्, सन्ध्यासमाधिव्रतं सान्ध्योपासनासमाधाननियमं, यद्वा—सन्ध्यायां सान्ध्योपासनायां, यः समाधिः चित्तैकाग्रता, स एव व्रतः नियमः तं, विदधता आचरता सता, प्रत्यक्षीकृतम् चक्षुर्गोचरीकृतं, कार्त्तवीर्य्यस्य कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य, चरितम् आचरणं यया तथोक्ता, रेवाया तस्य सततं जलक्रीडनकारित्वात् तत्तीरे च तस्य राजधानीस्थितेश्चेति भावः, रेवा नर्मदा, "रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेख(क)लकन्यका" इत्यमरः; उन्मुच्य विहाय, रेवां विनेत्यर्थः, सर्वाभिः समस्ताभिः, महिषीभिः राज्ञीभिः, नदीभिरिति यावत्, समुद्राणां नदीपतित्वादिति भावः; समं सह, विश्वेऽपि सर्वेऽपि, चत्वारः सप्त वा इति भावः, अम्बुनिधयः समुद्राः, विस्मापिताः विस्मयं गमिताः, रेवां विहाय रावणस्य बन्धनं केनापि कदाऽपि न दृष्टं, चतुर्षु सप्तसु वा सागरेषु सन्ध्योपासनार्थमागतस्य वालिनः कक्षदेशे बन्दीभूतं रावणं दृष्ट्वा समहिषीकाः सर्वेऽपि समुद्राः विस्मयेन स्तब्धीभूता आसन्, केवलं रेवा तु पत्या समुद्रेण सहिताऽपि दृष्ट-कार्त्तवीर्य्यचरितत्वात् न विस्मितेति भावः। पुरा जयाय समुपस्थितं रावणं कार्त्तवीर्य्यः सहस्रबाहुभिः निर्जित्य कारायां बबन्धेति पुराणम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

चिरायेति ।—चिराय सततमिति यावत्; "चिराय" इत्यस्य वक्ष्यमाण-पश्यतः

सुधासधर्माणमिमां च वाचं
न शृण्वतस्तृप्यति मानसं मे ॥ ४५ ॥

किन्तु—

येनाच्छिद्य समस्तपार्थिवकुलप्राणात्मकं कार्मुकं
रामः सम्प्रति लम्भितो भृगुभुवामुत्सर्गसिद्धां स्रुचम् ।
द्रष्टुं वीर ! चिराय धाम भवतस्तद्भूर्भुवःस्वस्त्रयी-
छद्ममर्मव्रणरोपणौषधमिमौ बाहू बहुत्ताम्यतः ॥ ४६ ॥

रामः । ( सस्मितम् )—

नन्वेतदधिमौर्वीकं युद्धसर्वस्वदक्षिणम् ।
सज्जमस्त्येव मे रक्षोलक्ष्मीमूलहरं धनुः ॥ ४७ ॥

---

छलेनान्वयो वा, रात्रिञ्चरवीरचक्राणां राक्षसवीरसमूहानां, मारः मारणं, वध इत्यर्थः, अङ्कः चिह्नं यत्र तयोस्तौ, सङ्ग्रामे इत्यर्थः, वैज्ञानिकः विशेषनिपुणः तत्सम्बुद्धौ, यद्वा— रात्रिञ्चरवीरचक्राणां माराय अङ्कः आजिः, युद्धमित्यर्थः, "अङ्को रूपकभेदाङ्कचिह्न-रेखासु चाभूषणे" इति मेदिनी, तत्र वैज्ञानिक । राक्षसविनाशकयुद्धे विशेषाभिज्ञ । त्वा भवन्तं, चिराय दीर्घकालं व्याप्य इत्यर्थः, पश्यतः अवलोकयतः, अपीति शेषः, तथा सुधासधर्माणम् अमृततुल्याम्, इमां त्वयाऽभिधीयमानामित्यर्थः, वाचं वचनं, तवेति शेषः, शृण्वतः आकर्णयतः, अत्रापि अपीति शेषः, मे मम, मानसं मनः, न तृप्यति न सन्तुष्टं भवति, अतः पुनः पुनः तव दर्शनं तव वाक्यामृतश्रवणञ्च कर्तुमिच्छामीति भावः । उपजाति वृत्तम् ॥ ४५ ॥

येनेति ।—येन, धाम्ना इति शेषः, समस्तस्य निखिलस्य, पार्थिवकुलस्य क्षत्रियवंशस्य, प्राणात्मकं जीवनापहारकं, कार्मुकं धनुः, भार्गवीयमिति भावः, आच्छिद्य आकृष्य, भार्गवहस्तादिति शेषः, सम्प्रति अधुना रामः परशुरामः, भृगुभुवां भृगुवंशसम्भूतानाम्, उत्सर्गसिद्धां स्वभावसिद्धां, स्रुचं यज्ञपात्रविशेषं, लम्भितः प्रापितः, तस्य ब्राह्मणत्वमेवेति भावः, हे वीर ! भवतः तव, तत् प्रसिद्धं, भूर्भुवस्स्वस्त्रय्याः भूर्भुवःस्वर्नामक-त्रिलोक्याः इत्यर्थः, छद्ममर्मणः हृदयरूपमर्मणः, यत् व्रणं क्षतं, तस्य रोपणौषधम् उपशमौषधस्वरूपं, त्रिलोकीशान्तिस्थापनमिति यावत्, धाम तेजः, द्रष्टुम् अवलोकयितुम्, इमौ प्रसारितौ एतौ, बाहू भुजौ, ममेति शेषः, चिराय बहु कालं यथा तथा, उत्ताम्यतः उत्सुकीभवतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नन्विति ।—ननु भोः ! अधिगता प्राप्ता, आरोपिता इत्यर्थः, मौर्वी ज्या यत्र

तन्महाभागोऽपि शस्त्रमादत्ताम् (प)।

वाली। (विहस्य)। साधु भो महाक्षत्रिय! यथाधर्मम् (फ) अभिदधासि। किन्तु—

नयो हि साङ्ग्रामिक एष दोष्मतां
यदात्मजातिप्रतिबद्धमायुधम्।
अयःकुशीभिः कपयो न शस्त्रिण-
स्तलाश्च मुष्टिश्च नखाश्च सन्ति नः॥ ४८॥

लक्ष्मणः। आर्य्य! साधूक्तं महाभागेन, नित्योपनतस्वाङ्गशस्त्रैव तैरश्ची (ब) जातिः।

---

तथोक्तं, युद्धमेव सङ्ग्राम एव, सर्वस्वदक्षिणा यस्य तादृशं, रक्षसां निशाचराणां, लक्ष्म्याः श्रियाः, ऐश्वर्य्यस्येत्यर्थः, मूलं शिफाम, आदिकारणमित्यर्थः, हरति नाशयतीति तादृशं समूलराक्षसवंशविनाशनमित्यर्थः, मे मम, एतत् हस्तास्थितमित्यर्थः, धनुः चापं, सज्जं प्रस्तुतम, अस्त्येव विद्यते एव। अनुष्टुप् वृत्तम॥ ४७॥

(प) महाभागः भाग्यवान्, भवानिति शेषः। आदत्तां गृह्णातु।

(फ) महाक्षत्रिय! क्षत्रियश्रेष्ठ! वीरधर्माभिज्ञ! इति यावत्। यथाधर्मं धर्मानुमोदितम।

नय इति।—दोष्मतां बाहुमतां, भुजबलशालिनामित्यर्थः, "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्" इत्यमरः; एष हि अयमेव, वक्ष्यमाणप्रकार एवेत्यर्थः, साङ्ग्रामिकः सङ्ग्रामसम्बन्धी, युद्धविषयकः इत्यर्थः, नयः नीतिः, यत् आयुधम अस्त्रम, आत्मजातिप्रतिबद्धम् आत्मनः स्वस्य, जातिः जन्म, तत्र प्रतिबद्धं सम्बद्धं, जात्यनुरूपमित्यर्थः, स्वस्वजातिप्रतिनियतमिति यावत, यासां जातीनां यदस्त्र परम्परागत, तास्तेनैव व्यवहरन्तीति निष्कर्षः, कपयः वानराः, अयःकुशीभिः लोहविकारैः, लोहमयफालैरित्यर्थः, "विकारस्त्वयसः कुशी" इत्यमरः, "कुशी फाले" इति मेदिनी च; न शस्त्रिणः न अस्त्रवन्तः, लोहमयं शस्त्रं लोहफालरूपं वा शस्त्रं न व्यवहरन्तीति भावः, नः अस्माकं, कपीनामिति यावत्, तलाश्च चपेटश्च, "तलश्चपेटे तालद्रौ" इति रभसः, मुष्टिश्च बद्धपाणिश्च, सम्पीडिताङ्गुलिः पाणिरित्यर्थः, "मुष्टिर्द्वयोः पले। बद्धपाणौ त्सरौ" इति मेदिनी, "सम्पीडिताङ्गुलिर्मुष्टिः" इति हलायुधश्च; नखाश्च नखराश्च, सन्ति विद्यन्ते, लोहमयशस्त्रव्यवहारे अनभ्यस्ता वयं, तलमुष्ट्यादयः स्वाङ्गानि एव अस्माकम् अस्त्राणीति भावः॥ ४८॥

(ब) नित्येति।—नित्यं सततम, उपनतं समीपस्थं, सुलभत्वेनोपस्थितमित्यर्थः, स्वाङ्गमेव पाणितलाद्यवयव एव, शस्त्रम् आयुधं यस्याः तथाविधा। तैरश्ची पाशवी।

राम: । ( विहस्य वानरानवलोकयन् ) । अहह !!—

स्वर्विघ्नप्रसरेण रावणिरसौ यत् दुर्यशोभागिनं
चक्रे गौतमशापयन्त्रितभुजश्यामानमाखण्डलम् ।
कक्षागर्त्तकुलीरतां गमयता वीर ! त्वया रावणं
तत् सम्मृष्टमहो ! विशल्यकरणो जागर्त्ति सत्पुत्रता ॥४८॥

सोऽपि त्वमस्माकमधुना दैवेन शरव्यीकृतोऽसि । (भ)

वाली । ( सरोषम् ) । आ: !! काकुत्स्थ !—

अस्मद्दोर्मूलकूलङ्कषविषमभुजग्रन्थिभङ्गप्रसङ्ग-
क्रोशल्लङ्केशदत्तत्रिभुवनविजयख्यातिसर्वस्वदाय: ।

स्वरिति ।—असौ बुद्धिस्थीकृत इति भाव:, रावणि: रावणपुत्रो मेघनाद:, स्व: स्वर्गे, विघ्नस्य प्रत्यूहस्य, पीडनात्मकस्येति यावत्, प्रसरेण विस्तारेण, स्वर्गे त्रिविधपीडोत्पादनेन, स्वर्गविजयेनेति यावत्, गौतमशापेन अहल्यासतीत्वनाशात् क्रुद्धगौतमाक्रोशेन, यन्त्रितं निरुद्धं, स्तब्धमिति यावत्, भुजयो: बाह्वो:, श्याम श्यैष्ठ्यं, बलमित्यर्थ: यस्य तथाभूतं, "द्रविणं तर:सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च" इत्यमर:, पुरा अहल्याभिगमनात् इन्द्रं गौतम: सङ्ग्रामे तव बाहुबलं नश्यत्विति शशापेति पुराणम्; आखण्डलम् इन्द्रं यत् दुर्यशोभागिनम् अकीर्त्तिभाजं, निन्दाभाजनमित्यर्थ:, पराजयकरणेनेति भाव:, चक्रे कृतवान्, हे वीर ! त्वया रावणं दशाननं, मेघनादजनकमिति यावत्, कक्षा एव बाहुमूलमेव, गर्त्त: रन्ध्रं, तत्र कुलीरता कर्कटता, बहुभुजत्वादिति भाव:, गमयता प्रापयता सता, तत् दुर्यश:, पितुरिति शेष:, सम्मृष्टं प्रोञ्छितम्, अहो ! आश्चर्यं, विशल्यं क्रियते अनयेति विशल्यकरणी दु:खहारिणीति यावत्, सत्पुत्रता उत्कृष्टपुत्रशालित्वमित्यर्थ:, पितृभक्ततनयवत्ता इति यावत्, जागर्त्ति प्रकाशते, त्वया पुत्रेण जगति सत्पुत्रताया दृष्टान्त उज्ज्वलीभवतीत्यर्थ:, इन्द्रजिता पिता इन्द्र: जित इति दृष्ट्वा त्वं तत्पितरं रावणं तथा कृत्वा जितवानिति तव सत्पुत्रत्वमिति भाव: । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(भ) सोऽपि तथाभूतवीरप्रकाण्ड: सत्पुत्रोऽपीत्यर्थ:, दैवेन मम सौभाग्येन । शरव्यीकृतोऽसि लक्ष्यीकृतोऽसि, शरेण प्रहर्त्तव्योऽसि इति यावत् ।

अस्मदिति ।—अस्माकं दोर्मूलं भुजामूलं, कक्षेत्यर्थ:, तदेव कूलं तटं, तत् कषति भिनत्ति, विदारयतीत्यर्थ: तथोक्त:, यो विषमभुजग्रन्थि: भीषणांसविबाहु-

यः कश्चिद्विक्रमोऽयं स खलु करचुल्लिसूनुसाधारणत्वा-
दस्मन्मन्दायमानो विजितभृगुपतिं त्वामजित्वा दुनोति ॥ ५० ॥

तदेहि, विमर्दक्षमां भुवमवतराव: ।

(इति निष्क्रान्तौ)।

गुहः। (सानन्दम्)। दिष्ट्या फलितम् (स) अस्माकं मनोरथेन ।

लक्ष्मणः। (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)। इदमन्यतो वानरद्वय-मार्य्यस्य पार्ष्णिग्राहमिव सम्भ्रमादनुप्लवते ; (य) तदहमपि धनुरारोपयामि ।

---

रूपसुदृढबन्धनं, तस्य भङ्गप्रसङ्गेन भेदनव्यापारेण, कक्षमध्ये मोटयित्वा संयतो-क्रान्त्या आपतनप्रयासेनेति यावत्, क्रोशता चीत्कारं कुर्वता, लङ्केश्वरेण रावणेन, दत्तः समर्पितः, त्रिभुवनविजयख्यातिरेव लोकत्रयवशीकरणरूपकीर्तिरिव, सर्वस्वं सर्वधनं, तस्य दायः दानं, देयं वस्तु इत्यर्थः यस्मै तथाविधः, "दायः सोल्लुण्ठभाषणे । विभक्तव्यपितृद्रव्ये तथा हरण-दानयोः ॥" इति मेदिनी, अयं लङ्केश्वरपराजय-विषयक इति यावत्, यः कश्चित् विक्रमः शौर्य्यं, मदीयः अस्तीति शेषः, स विक्रमः खलु निश्चये, करचुल्लिसूनुसाधारणत्वात् करचुलिः कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्यादिपुरुषः, स एव वंशः क्षत्रियः करचुलिवंशः, तद्वंशीयस्य कार्त्तवीर्य्यस्तदाख्यया प्रसिद्धः, तस्य साधारणत्वात् सामान्यात्, समत्वात् इत्यर्थः, मया यथा रावणो जितः, तथा कार्त्तवीर्य्येणापि जित इति रावणविजये उभयोरेव साधारणत्वेन वैशिष्ट्याभावादिति भावः, अस्मन् मनसि, मन्दायमानः मन्द इव आचरन्, तुच्छमिवात्मानं मन्यमान इति भावः, विजितभृगुपतिं भार्गवजेतारं, परशुरामविजयिनमित्यर्थः, त्वाम् भवन्तम्, अजित्वा अपराभूय, दुनोति तापयति, मामिति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

(स) दिष्ट्या इति हर्षसूचकमव्ययं, "दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी। फलितं सिद्धम्।

(य) पार्ष्णिग्राहमिव जिगीषोः पश्चाद्भागस्थं विपक्षराजानमिव, प्रभुभावेन आर्य्यस्य पृष्ठानुधावीत्यर्थः, "पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः" इत्यमरः। सम्भ्रमात् त्वरातिशयात्। अनुप्लवते अनुधावति, उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य गच्छतीत्यर्थः।

गुहः। (दृष्ट्वा सहर्षम्)। कुमार! कुमार! अलमावेगेन (र), नन्वयं सुग्रीवो रामभद्रगुणानुरागेण वालिमत्सरेण च द्विगुणितोत्साहः समरसीमानम् (ल) आपतति।

लक्ष्मणः। दिष्ट्या स एष वैकर्त्तनिः!! (व)। अथापरः कः?

गुहः। अयमपि किष्किन्धेश्वरस्कन्धावारैकवीरो (श) भगवतः प्रभञ्जनस्य पारस्त्रैणेयः (ष) पुत्रो हनूमान्।

लक्ष्मणः। (सहर्षम्)। कथमयमसावाञ्जनेयः!! (स) अयं हि—

ब्रह्मशापपरिक्लिष्ट-स्ववीर्य्यज्ञानयन्त्रितः।

अन्यैरपि भुव वीरैः कीर्य्यमाणामुपेक्षते॥ ५१॥

---

(र) आवेगेन सम्भ्रमेण, त्वरया वा, अलं निष्प्रयोजनम्, अधिकत्वराया न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, "आवेगस्तु त्वरा त्वरि." इति वाचस्पतिः।

(ल) वालिमत्सरेण वालिनं प्रति विद्वेषेण, क्रोधेन वा, "मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे" इत्यमरः, "मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्य्य-क्रोधयोः पुमान्" इति मेदिनी च। द्विगुणितोत्साहः प्रबलाध्यवसायसम्पन्नः सन् इत्यर्थः, वालिविनाशाय इति भावः। समरसीमानं युद्धक्षेत्रं, "सीमाऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्" इति मेदिनी।

(व) वैकर्त्तनिः विकर्त्तनः सूर्य्यः, तस्य अपत्यं पुमान् वैकर्त्तनिः सुग्रीव इत्यर्थः।

(श) किष्किन्धेति।—किष्किन्धेश्वरस्य किष्किन्ध्याधिपतेः वालिनः, स्कन्धावारः सेनानिवेशः, राजधानी वा, तत्र एकवीरः मुख्यवीरः अद्वितीयवीरः, इत्यर्थः, "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः।

(ष) प्रभञ्जनस्य वायोः। पारस्त्रैणेयः परस्त्री केशरिणः भार्य्या अञ्जना, तस्यां जातः।

(स) आञ्जनेयः अञ्जनातनयः, हनूमान् इत्यर्थः।

ब्रह्मशापेति।—ब्रह्मणः विधातुः, शापेन, पुरा हनूमतः वीर्य्यातिशयं दृष्ट्वा समुद्विग्नो ब्रह्मा अनेन वीर्य्येणासौ मम सृष्टिं संहरेदित्याशङ्कमानः तं "स्वतस्ते पराक्रमज्ञानं न भवेत्" इति शशापेति पुराणम्; परिक्लिष्टं दुर्बलं, व्याहतमिति यावत्, यत् स्ववीर्य्य-ज्ञानं निजशक्तिबोधः, तेन यन्त्रितः अवरुद्धः सन्, अन्यैरपि अपरैरपि, स्वापेक्षया

नियतमनेन सख्या हृदयशल्यम्(ह)अस्माकमुद्धरिष्यते। इदं तु वर्त्तमानमेकतुलायुद्धम् (क) आर्य्यस्य ; जयलक्ष्मीपरिग्रहयौतके यत्रासि वयमयं वा सुग्रीवो वा न केचिदत्राधिकारिणः। (ख)

गुहः। (सनभ्रमम्)। कुमार! पश्य पश्य—

सप्त तालानयं भित्त्वा वालिप्रहरणीकृतान्।

हत्वा च वालिनं वाणो रामतूणीरमागतः॥ ५२॥

अहह!! (ग)—

प्राणैः समं कनकपुष्करकण्ठमाला-

सूत्रेण दाशरथये विहितातिथेयः।

---

क्षीणेऽपीति भावः, वीरैः शूरैः, क्षोभ्यमाणां घूर्ण्यमानाम्, आकुलीक्रियमाणामित्यर्थः, भुवं पृथिवीम्, उपेक्षते दृष्ट्वाऽपि न पश्यतीत्यर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ५१॥

(ह) नियतं निश्चितम्। सख्या मित्रेण, हनूमतेति शेषः, यद्वा—सहायेन, "सखा मित्र सहाययोः" इति विश्वः। हृदयशल्यम् अन्तःकरणे शल्यवेधजपीडेव पीडा।

(क) एकतुलायुद्धम् एका अभिन्ना, तुला तोलनदण्डः, तुलादण्डवत् परस्परसमानमित्यर्थः, तया युद्धं सङ्ग्रामः, तुल्यवीर्य्ययोः द्वयोरेवान्योऽन्य धर्मयुद्धमित्यर्थः, नात्र कस्यचित् साहाय्यावसर इति भावः।

(ख) जयेति।—जयलक्ष्म्याः विजयश्रियाः, परिग्रहः ग्रहणं, पाणिग्रहणमित्यर्थः, तत्र यत् यौतकं कन्यादानकाले श्वशुरादिभिः प्रीतैः जामात्रे दीयमानं धनं, परिणयलब्धं धनमिति यावत् तस्मिन्, तत्स्वरूपे इत्यर्थः, यत्रासि कीर्त्यां यत्र एवात्र विजयलक्ष्मीपरिणये यौतकमिति भावः। अनधिकारिणः अभागिनः, "विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत्। वैवाहिकञ्चैव दायादानां न तत् भवेत्॥" इति वचनेन परिणयलब्धस्याविभाज्यत्वप्रतिपादनादिति भावः।

सप्तेति।—अयम् एषः, पुरतः यस्य कार्य्यं परिदृश्यते स इत्यर्थः, वाणः शरः, रामप्रेरित इति शेषः, वालिना प्रहरणीकृतान् अस्त्रीकृतान्, अस्त्ररूपेण व्यवहृतानित्यर्थः, युगपत् रामं प्रति प्रहरणार्थं प्रक्षिप्तानिति यावत्, सप्त सप्तसङ्ख्यकान्, तालान् तालवृक्षान्, भित्त्वा विदार्य्य, वालिनं हत्वा विनाश्य च, रामस्य तूणीरं वाणाधारम्, आगतः प्रविष्ट इत्यर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ५२॥

(ग) अहह!! खेदे।

दिक्कूलमुद्रुहयशःसरिदादिशैलः
शेते स वीरशयने कपिचक्रवर्त्ती ॥ ५३ ॥

लक्ष्मणः। (सखेदम्)। हा देव सङ्क्रन्दन! क्व पुनरीदृशं महावीरप्रकाण्डम् (घ) आत्मजं सहस्रेणापि लोचनैरालोकयिष्यसि?

(नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिर्मङ्गलगीतिश्च)।

गुहः। (सहर्षम्)। कथमयमार्य्यजाम्बवदभिमन्त्रितैः शातकुम्भकलशैर्नीलः (ङ) कुमारसुग्रीवमभिषिञ्चति। स्वयं चास्य देवो दाशरथिः कार्त्तस्वरपुण्डरीकमालया (च) कण्ठमलङ्करोति।

लक्ष्मणः। प्रियतरं नः।

(नेपथ्ये)।

भो भो वानरर्क्षभल्लगोलाङ्गूलयूथपतयः! (छ) सर्वानेष

---

प्राणैरिति।—दिगेव कूलं तीरं दिक्कूलं, तत् उद्रुहति धारयतीति दिक्कूलमुद्रुहा, यद्वा—दिशां कूलं तटं, प्रान्तमित्यर्थः, उद्रुहति प्रवर्द्धते, तत्र प्रसरतीति यावत् तादृशी दिगन्तव्यापिनी, या यशः कीर्त्तिरेव, सरित् नदी, तस्याः आदिशैलः प्रभवपर्वतः, यथा पर्वतः नद्याः प्रभवः, तथा दिग्व्यापिनः यशसः प्रभवस्वरूपम् इति भावः, स वीरत्वेन प्रसिद्धः, कपिचक्रवर्त्ती वानरराजः, बालीत्यर्थः, प्राणैः असुभिः, प्राणवायुभिरित्यर्थः, समं सह, कनकपुष्करकण्ठमालासूत्रेण काञ्चनकमलग्रथितकण्ठभूषणदाम्ना, दाशरथये दशरथापत्याय रामाय, विहितं कृतम्, आतिथेयम् अतिथिसत्कारो येन तथाभूतः सन्, वीरशयने वीरशय्यायां, रणभूमौ इति भावः, शेते शयानस्तिष्ठति, रामेण निहतः इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

(घ) सङ्क्रन्दन! इन्द्र! महावीरप्रकाण्डं महावीरेषु शूरोत्तमेषु, प्रकाण्डं प्रशस्तं, श्रेष्ठमित्यर्थः, वीरश्रेष्ठेष्वपि श्रेष्ठतममिति यावत्, "मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि" इत्यमरः।

(ङ) अभिमन्त्रितैः मन्त्रपूतैः। शातकुम्भकलशैः काञ्चनकुम्भैः। नीलः स्वनामप्रसिद्धः वानरराजामात्यविशेषः।

(च) कार्त्तस्वरपुण्डरीकमालया काञ्चनमयपद्मदाम्ना।

(छ) वानरः प्रसिद्धः, ऋक्षा भल्लुकाः, भल्लाः भल्लुकाः, "भल्ल भल्लुकौ ; ऋक्षाच्छभल्ल-

वो महाराजः सुग्रीवः समाज्ञापयति—"सज्जन्तु भवन्तः सर्वाणि यौवराज्योपकरणानि । अयमहं सीतादेव्याः प्रवृत्तिम् (ञ) अन्वेष्टुं प्रहित्य (झ) हनूमन्तमूर्द्ध्वमौहूर्त्तिके लग्ने कुमारमङ्गदमभिषेक्ष्यामि" (ञ) इति ।

लक्ष्मणः ।—

उत्सवः सोऽयमस्माकं सर्वथा हृदयङ्गमः ।
किन्तु वाली विलीनोऽयं व्यथयिष्यति वासवम् ॥ ५४ ॥

(अन्तरिक्षे पुष्पवृष्ट्यनन्तरम्) । जय जय जगत्पते रामभद्र !—
लक्ष्म्या वालिनिवर्हणप्रशमितद्वैराज्यवैराग्यया
किष्किन्धायतनैकदैवतमयं तारापतिर्दीप्यते ।

---

मालूकाः ॥" इत्यमरः ; गोलाङ्गूलः कृष्णवर्णलाङ्गूलविशिष्टवानरविशेषः, तेषां यूथपतयः ! सजातीयप्रधानानि । अधिपतय इत्यर्थः । सज्जन्तु सज्जीकुर्वन्तु इत्यर्थः ।

(ञ) प्रवृत्तिं वार्त्ताम् ।

(झ) प्रहित्य प्रेष्य ।

(ञ) ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिके मुहूर्त्तात् ऊर्द्ध्वं भवात्, (४८ मि:) ऊर्द्ध्वम् ऊर्द्ध्वमौहूर्त्तिके तस्मिन्, लग्ने राशिविशेषस्य उदये, शुभसमये इति भावः, "राशीनामुदयो लग्नम्" इत्यमरः । अभिषेक्ष्यामि अभिषिक्तं करिष्यामि, यौवराज्ये इति शेषः ।

उत्सव इति ।—अयम् आरभ्यमाणः, वः परिकल्पितः, उत्सवः हर्षजनकव्यापारः, अङ्गदयौवराज्याभिषेक इति भावः, अस्माकं सर्वथा सर्वैः प्रकारैः हृदयङ्गमः मनोरमः, किन्तु विलीनः विलयं गतः, विनष्ट इत्यर्थः, अयं वाली वानराधिपतिः, वासवम् इन्द्रं, व्यथयिष्यति सन्तापयिष्यति, स्वमरणजनितशोकेनेति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५४ ॥

लक्ष्म्येति ।—वालिनः निवर्हणेन वधेन, विनाशेनेत्यर्थः, "प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् । आलम्भपिञ्जविशर-घातोन्माथवधा अपि ॥" इत्यमरः; प्रशमितम् अपनीतं, द्वैराज्येन राजद्वयत्वेन, वालि-सुग्रीवरूपेणेति भावः, वैराग्यं विरागः, एकस्मिन् सुस्थितेरनुरागादिति भावः, यस्याः तथाभूतया, लक्ष्म्या राजश्रिया, किष्किन्धा तन्नामराजधानी एव आयतनं स्थानं, तस्य एकम् अद्वितीयं, दैवतम् अधिष्ठातृदेवः, अधिपतिरित्यर्थः, अयं भवतो निदेशेन परिगृहीत एषः, तारापतिः ताराया निजजायायाः,

नप्तारं युवराजमङ्गदमपि श्रुत्वाऽतिहर्षादभू-

दस्राम्भःपृषतौघमौक्तिकमयो गुम्फः सहस्रेक्षणः ॥ ५५ ॥

लक्ष्मणः। प्रियात् प्रियतरं नः। वयस्य गुह! तदेहि,

आवामपि महोत्सवसंविभागिनौ (ट) भवावः।

(इति निष्क्रान्तौ)।

इति सुग्रीवाभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः।

---

## षष्ठोऽङ्कः।

---

(ततः प्रविशति माल्यवान्)।

माल्यवान्। (सर्वतोऽवलोक्य सखेदम्)। अहह कष्टम्!—

दग्धाः प्रदीप्तपावकपरिचर्यापाण्डुरा हेमवेश्मानः।

लाङ्गूलमुत्पुच्छयमाने हनुमति लङ्कापुरोद्देशाः ॥ १ ॥

---

वालिपत्न्याः द्वितीयो भर्त्ता इत्यर्थः, सुग्रीव इति यावत्, दीप्यते राजते, सहस्रेक्षणः इन्द्रः अपि, नप्तारं पौत्रम्, अङ्गदं वालिपुत्रं, युवराजं यौवराज्ये अभिषिक्तं, श्रुत्वा आकर्ण्य, अतिहर्षात् आनन्दाधिक्यात्, अस्राम्भांसि अश्रुजलानि, तेषां पृषतौघाः बिन्दुसमूहाः एव, "पृषन्ति बिन्दु-पृषताः" इत्यमरः; मौक्तिकानि मुक्ताफलानि, तन्मयः तदात्मकः, गुम्फः ग्रथनम्, आनन्दाश्रुरूपमुक्ताखचितशरीर इति भावः, अभूत्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(ट) महोत्सवसंविभागिनौ महोत्सवस्य आनन्दजनकानुष्ठानस्य, संविभागिनौ अंशहारिणौ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्येण कृता

अनर्घराघवपञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता।

---

दग्धा इति।—हनुमति पवनकुमारे, लाङ्गूलम् उत्पुच्छयमाने पुच्छं लाङ्गूलम् उत्क्षिपति सति, लाङ्गूलोत्तोलने कृते सतीत्यर्थः, लङ्कापुरोद्देशाः लङ्कानगरीस्थ-प्रदेशाः, प्रदीप्तस्य प्रज्वलितस्य, पावकस्य अग्नेः, परिचयेण सङ्गेनेति यावत्, पिङ्ग-

अपि च—

निजकिरणौघप्रमुषितनिम्नोन्नतरूपकर्मभेदेषु।
मणिभवनेषु कृशानुज्वालाः फलतोऽनुमीयन्ते ॥ २ ॥

(विमृश्य)। अहो! दुर्निवारता भवितव्यतायाः,—

दोःसन्दोहवशंवदत्रिभुवनश्रीगर्वसर्वङ्कषः
कैलासोद्धरणप्रचण्डचरितो वीरः कुबेरानुजः।
यत्रायं स्वयमस्ति सेयममरावत्याऽपि वन्द्या पुरी
नीता मर्कटकेन कामपि दशां धिग्दैवमावश्यकम् ॥ ३ ॥

---

स्थानि पङ्कीभूतानि, हेमवेश्मानि काञ्चनगृहाणि येषु तथाभूताः सन्तः, अग्निसन्तापेन स्वर्णानां द्रवीभावादिति भावः, दग्धाः भस्मीभूताः, बभूवुरिति शेषः। आर्य्या वृत्तम् ॥ १ ॥

निजेति।—निजकिरणौघेन स्वमयूखनिचयेन, प्रकर्षेण मुषिता अत्यर्थम् अपहृताः, एकाकारता प्रापिता इति भावः, निम्नोन्नतरूपाः अपकृष्टोत्कृष्टरूपाः, कर्मभेदाः शिल्पविशेषाः येषां तथाविधेषु, मणिभवनेषु रत्नमयगृहेषु, कृशानुज्वालाः अग्निशिखाः, फलतः फलेन, दाहादिकार्य्यादिति भावः, अनुमीयन्ते लक्ष्यन्ते, मणिप्रभया अभिभवात् शिल्पस्योत्कर्षापकर्षाः न लक्ष्यन्ते, परम् अग्निदाहस्तत्कार्य्यध्वंसेन अनुमीयते इति भावः। आर्य्या वृत्तम् ॥ २ ॥

दोःसन्दोहेति।—दोष्णां भुजानां, विंशतिसङ्ख्यकानामिति यावत्, सन्दोहेन समूहेन, वशंवदायाः वशं गतायाः, वशीभूतायाः इत्यर्थः, त्रिभुवनश्रियाः जगत्त्रयस्य लक्ष्म्याः, गर्वस्य अहङ्कारस्य, सर्वं समस्तं, कषति निकषति तथोक्तः, बाहुबलेन भुवनत्रयस्थान् सर्वान् राज्ञो विजित्य तत्तद्देशलक्ष्म्याः अपहरणेन गर्वचूर्णकारीत्यर्थः, कैलासस्य तदाख्यपर्वतस्य, उद्धरणे उत्तोलने, प्रचण्डं दुर्द्धर्षं, प्रतापान्वितमित्यर्थः, चरितम् आचरणं यस्य तथाभूतः, कैलासोत्तोलनेन प्रकटितदुर्द्धर्षवीर्य्य इत्यर्थः, कुबेरस्य यक्षेश्वरस्य, अनुजः कनीयान्, अयं पूर्वोक्तरूपप्रतापसम्पन्न इत्यर्थः, वीरः विक्रमी, रावणः इति शेषः, यत्र यस्यां पुर्य्यां, स्वयम् आत्मना, अस्ति अधिवसति, अमरावत्या अपि इन्द्रपुर्य्या (कर्त्र्या) अपि, वन्द्या स्तोतव्या, स्वापेक्षया शोभाधिक्यात् प्रशंसनीया इति यावत्, सा सुप्रसिद्धा, इयम् एषा, पुरी लङ्कानगरी, मर्कटकेन क्षुद्रेण वानरेण हनुमता इति यावत्, कामपि अवाच्याम्, अवर्णनीयामिति भावः, दशाम् अवस्थां, नीता प्रापिता,

न किञ्चिदेतद्वा रावणदुर्णयेन (क)। (सखेदमाकाशे)। भोः पौलस्त्य !—

विद्याश्चतुर्दश चतुर्षु निजाननेषु
सम्बाधदुःस्थितवतीरवलोक्य वेधाः ।
ताभ्योऽपराणि नियतं दश ते मुखानि
स्रष्टा प्रणप्तुरकरोत् स कथं जडोऽसि !! ॥ ४ ॥

(क्षणं च ध्यात्वा सव्यथम्)। कथमेवं विशीर्य्यतीव (ख) नः कुलमिदम् !!—

---

आवश्यकम् अवश्यम्भव्यम्, अवश्यम्भावि इत्यर्थः, यद्वा—न वश्यं वशीकरणार्हम् अवश्यम् अशक्यवशीकरणम्, अवश्यमेव इति आवश्यकम् अनायत्तमित्यर्थः, अप्रतिविधेयमिति यावत्, दैवं भाग्यं, प्रतिकूलमिति शेषः, धिक् निन्दामीत्यर्थः, एतादृशरमणीयस्य वस्तुनोऽकाण्डे वैपरीत्यकरणादिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(क) रावणेति।—रावणस्य दशाननस्य, दुर्णयेन दुराचारेण, नीतिविगर्हिताचरणेनेत्यर्थः, एतत् लङ्कानगरं, तत्रत्यं वस्तुजातं वा इत्यर्थः, किञ्चित् किमपि, न, स्थास्यतीति शेषः, एषा पुरी यथा विनष्टा, तथा सर्वमेव विनङ्क्ष्यतीति भावः।

विद्या इति।—वेधा ब्रह्मा, चतुर्षु चतुःसङ्ख्यकेषु, निजाननेषु निजमुखेषु, चतुर्दश विद्याः "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥" "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा। छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद उच्यते ॥" इति पुराणोक्ताः चतुर्दशविधा विद्याः, सम्बाधेन सङ्कटावस्थानेन, दुःस्थितवतीः क्लेशेन स्थिताः, अवलोक्य दृष्ट्वा, चतुर्षु मुखेषु चतुर्दशविद्यायाः अवस्थानस्य अतीव क्लेशावहत्वं विविच्येत्यर्थः, ताभ्यः विद्याभ्यः, विद्यानामसम्बाधेनावस्थानार्थमित्यर्थः, तादर्थ्ये चतुर्थी, स्रष्टा प्रणप्तुः प्रपौत्रस्य, ते तव, अपराणि चतुर्भ्यः अतिरिक्तानि, दश दशसङ्ख्यकानि मुखानि वदनानि, नियतं निश्चितं, निर्धारितमित्यर्थः, अकरोत् कृतवान्, सः चतुर्दशविद्याऽभिज्ञः, त्वमिति शेषः, कथं केन प्रकारेण, जडः अज्ञः, मूर्ख इत्यर्थः, सदसद्विवेकविमूढ इति यावत्, "जडोऽज्ञे" इत्यमरः; असि ? भवसि ? चतुर्दशविद्याऽभिज्ञस्य सुपण्डितस्य ते एतादृशी दुर्नीतिपरायणता न युज्यते इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) विशीर्य्यतीव ध्वंसं गच्छतीव। नः अस्माकम्। कुलं वंशः।

खरादीनवधीत् रामो वत्समक्षं च मारुतिः।
स्वयं निष्क्रामयामास दशास्यश्च विभीषणम्॥ ५॥

अलं वा दुर्विहितमतीतमुपालभ्य, (ग) सम्प्रति सिन्धो-रुदीचि (घ) तीरे निवेशितस्कन्धावारो (ङ) दाशरथिः किमारम्भ (च) इति कथं प्रतीमः? (छ) (पुरो दृष्ट्वा)। कथं राघवचरितानि चरितुं प्रहितयोः शुक-सारणयोः (ज) सारणः।

(प्रविश्य)।

सारणः। जयतु जयतु कनिष्ठमातामहः। (झ)

माल्यवान्। (अभिनन्द्य समीपमुपवेश्य च)। वत्स सारण! कच्चिदमुनैव पदेन सुग्रीवकटकात् (ञ) आगतोऽसि?

खरादीनिति।—रामः दाशरथिः, खरादीन् खरदूषणप्रभृतीन् राक्षसान्, मारुतिश्च पवनात्मजः हनूमांश्च, वत्सं शिशुं, स्नेहभाजनमित्यर्थः, पुत्रकल्पमिति यावत्, अक्षं तदाख्यं रावणकुमारम्, अवधीत् विनाशयामास; दशास्यश्च दशमुखो रावणश्च, स्वयम् आत्मनैव, यद्वा—स्वयं साक्षात् दशास्यश्च, विभीषणं कनीयांसं भ्रातरं, निष्क्रामयामास दूरीचकार, लङ्कानगरीत इति शेषः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ५॥

(ग) दुर्विहितम् अनौचित्येन आचरितं, दुष्टाचरणमित्यर्थः। अतीतं गतम्। उपालभ्य तिरस्कृत्य। अलं व्यर्थम्, उपालम्भेन इदानीं न किमपि फलं सेत्स्यतीत्यर्थः।

(घ) सिन्धोः समुद्रस्य, उदीचि उत्तरे।

(ङ) निवेशितेति।—निवेशितः स्थापितः, स्कन्धावारः सेना, सेनानिवासो वा, शिविर इति यावत्, येन तथोक्तः।

(च) किमारम्भः किमाचारः, कीदृशोद्योगः इत्यर्थः, किं कर्तुं प्रवृत्त इति भावः।

(छ) प्रतीमः जानीमः।

(ज) चरितुं विज्ञातुमित्यर्थः। प्रहितयोः प्रेरितयोः। शुक-सारणयोः तदाख्ययोः रावणचरयोः द्वयोः राक्षसयोः।

(झ) कनिष्ठमातामहः रावणजनन्याः कैकस्याः पितृव्यत्वात् माल्यवतः कनिष्ठमातामहत्वं बोद्धव्यम्।

(ञ) कच्चिदिति प्रश्नार्थकमव्ययं, "कच्चित् कामप्रवेदने। प्रश्ने इष्टे मङ्गले

सारण:। अथ किम्।

माल्यवान्। तत् यथाऽनुभवमभिधीयतां तावत्। (ट)

सारण:। सार-सङ्ख्य वनौकसाम् (ठ) अस्मन्मुखेनैव शतशः प्रतीते मातामहेन असमुक्ता। (ड) अधुना तु सेतुग्रथनाय (ढ) मिलितेषु वानरसैनिकेषु वानरमूर्त्तिधरोऽप्यहं महाराज-विभीषणेन—(ण) (इत्यर्द्धोक्ते सभयम्)। आर्य्य! चिरसंवासेन रामराजधानीप्रवादो (त) मामनुबध्नाति (थ)।

माल्यवान्। (साकूतम्)। किमभिषिक्तः कनिष्ठवत्सो (द) राघवेण?

---

च" इति मेदिनी। अमुनैव पदेन कुत्रचित् विश्राममकृत्वेव इति भावः। सुग्रीव-कटकात् सुग्रीवस्य शिबिरात्, सुग्रीवस्य सेनासन्निवेशस्थानादित्यर्थो वा।

(ट) यथाऽनुभवम् अनुभवमनतिक्रम्य, यत् यत् अनुभूतं दृष्टं विदितञ्च, तत् सर्वमित्यर्थः।

(ठ) सार-सङ्ख्य सारः बलं, "सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः; सङ्ख्या एकत्वादिगणना ते। वनौकसां वानराणाम्।

(ड) शतशः शतं शतं वारानित्यर्थः। प्रतीते ज्ञाते। पूर्व्वमस्माभिः बहून् वारान् उक्तं, मातामहेन च ज्ञातमिति भावः। असमुक्ता अत एव बहुशः पूर्व्व-मुक्तस्य पुनरावृत्तेः किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः।

(ढ) सेतुग्रथनाय सेतुबन्धनाय।

(ण) महाराजविभीषणेनेति।—रावणे वर्त्तमाने, विशेषतः शत्रुभिः कृत-स्नानं विभीषणं प्रति महाराजशब्दप्रयोगात् भयमिति भावः।

(त) चिरसंवासेन दीर्घकालसहवासेन, वानरसैनिकेषु भेदप्रयोगार्थमिति भावः। रामेति।—रामस्य राजधानी कटकः, समुद्रतीरस्थसेनानिवेशप्रदेश इति यावत्, "कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेर्दन्तिनां दन्तमण्डने। सामुद्रलवणे राजधानी-वलययोरपि॥" इति मेदिनी; तस्यां प्रवादः प्रसिद्धिः; तत्र सर्व्वेऽपि विभीषणं महाराजेति व्यपदिशन्ति, मयाऽपि तदभ्यस्तमिति भावः।

(थ) अनुबध्नाति अनुसरति।

(द) कनिष्ठवत्सः कनिष्ठसोदरः, विभीषणः इत्यर्थः।

सारणः। अथ किम्।

माल्यवान्। (चक्षुरिव स्तब्धं (ध) स्थित्वा निःश्वस्य)। वत्स! निःशङ्कमभिधेहि।

सारणः। कुमारविभीषणेन ज्ञात्वा संयम्य (न) चाहं रामस्य दर्शितः।

माल्यवान्। (साशङ्कम्)। ततस्ततः?

सारणः। ततश्च राघवेण निजसचिवनिर्विशेषमुपगृह्य (प) पुरस्कृत्य च प्रहितोऽस्मि।

माल्यवान्। (सहर्षम्)। किमुच्यते, यावद्द्रव्यभावो गुणो हि विजिगीषूणामुदात्तता; (फ) विशेषेण पुनरयं रामभद्रः। यतः,—

अभेदेनोपास्ते कुमुदमुदरे वा स्थितवतो
विपच्चादम्भोजादुपगतवतो वा मधुलिहः।

---

(ध) स्तब्धमिव इत्यत्र इव शब्दस्य स्तब्ध-शब्देनान्वयः, स्तब्धमिव निश्चलवत् जड़वत् वा, किं-कर्त्तव्यविमूढ़ इवेति भावः।

(न) संयम्य बद्ध्वा।

(प) निजेति।—निजसचिवेभ्यः आत्मनः अमात्येभ्यः, सुग्रीवादिभ्य इति यावत्, नास्ति विशेषः पार्थक्यं यत्र तत् यथा तथा, उपगृह्य स्वसमीपं नीत्वा, निजसचिववत् समादरेण गृहीत्वा इत्यर्थः।

(फ) यावदिति।—विजिगीषूणां जयेच्छूनां, महावीराणामिति यावत्, उदात्तता दया-त्यागादिमत्ता, दयालुता दानशीलता वेत्यर्थः, "उदात्तस्तु स्वरान्तरे। दया-त्यागादिसम्पन्ने" इति मेदिनी; यद्वा—उदात्तता महत्त्वम्, "उदात्तो दातृ-महतोः" इति हैमः; गुणः यावद्द्रव्यभावो यावत् यत्कालपर्य्यन्तं, द्रव्यं गुणस्य आश्रयः, भवति वर्त्तते इति तथाभूतः, आश्रयस्य आ-जन्मभावीत्यर्थः, यावदेव द्रव्यं गुणश्च तत्परिमित इति भावः, "द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये" इत्यमरः।

अभेदेनेति।—कुमुदं कैरवम्, उदरे स्वाभ्यन्तरे, स्थितवतः स्थिताम् वा, विपच्चात् शत्रोः, अम्भोजात् पद्मात्, उपगतवतो वा उपगताम् वा, मधुलिहः भ्रमरान्, अभेदेन अविशेषेण, समभावेनेत्यर्थः, उपास्ते परिचरति, आश्रयं ददातीत्यर्थः,

सुग्रीवः ।—

रोमन्थप्रचलोष्ठसम्पुटसुखासीनश्चिरं कौतुकात्
दृष्ट्वा सिद्धवधूभिरङ्कहरिणस्तालैरथोच्चासितः ।
मा भाङ्क्षीदनुमासनव्यघटनानिःसन्धिबन्धं वपुः
शीतांशोः क्षुभितस्तु शल्यवदयं दुःखाय वर्त्तिष्यते ॥ ६४ ॥

---

अवस्थितां विद्यमानाम्, इन्दुमयीं चान्द्रीमित्यर्थः, कलाकन्यां कलारूपां कन्यां चन्द्र-स्वरूपयष्टीं भित्तिं, घटनाऽऽधारभूतामिति यावत्, "कन्या मन्मथभित्तौ स्यात् तथा प्राकारान्तरे" इति मेदिनी ; कि किं कुत्सिता, शिथिलत्वात् विकृतामित्यर्थः, "किं कुत्सायां वितर्के च निषेध-प्रश्नयोरपि" इति मेदिनी, कुर्वीत ? विदधीत ? अपि तु धराङ्कुरभक्षणलोभात् निरन्तरं विपर्य्यस्तां कुर्वीतेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

रोमन्थेति ।—चिरं दीर्घकालं, रोमन्थेन चर्वितचर्वणेन, प्रचलं चञ्चलं, यत् ओष्ठ-सम्पुटं पुटाकारौष्ठद्वयं, तेन तद्यथा तथा इति वा, सुखासीनः रोमन्थावस्थायां निमीलितनेत्रं निश्चलमवस्थित इत्यर्थः, अथानन्तरं, सिद्धवधूभिः सिद्धानां देवयोनि-विशेषाणां, वधूभिः अङ्गनाभिः, दृष्ट्वा आलोक्य, तादृशं सुखावस्थितमिति शेषः, कौतुकात् नर्म्मणः, परिहासेच्छया इत्यर्थः, "कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्म्म-हर्षयोः" इति मेदिनी, तालैः करतलशब्दविशेषैः, उच्चासितः भीषितः, अयम् एषः, अङ्कहरिणः शीतरश्मेः मृगः, अनुमासं प्रतिमासं, नव्यघटनया नूतनभावेन योजनया, प्रतिमासं नूतनः चन्द्रः, ततश्च नूतना वृद्धिरिति नवीननिर्माणेन इत्यर्थः, निःसन्धिः सन्धिशून्यः, नीरन्ध्र इत्यर्थः, बन्धः स्थितिः यस्य तथोक्तं, यद्वा—नव्यघटनायाः नूतनयोजनायाः, चन्द्रस्य प्रतिमासं क्षय-वृद्धिभावात् संयोगकारणीभूतायाः बन्धनरज्ज्वाः, नूतनत्वात् इति भावः, निःसन्धिः रन्ध्रशून्यः, सुदृढ इति यावत्, बन्धः बन्धनं यत्र तादृशं, शीतांशोः चन्द्रस्य, वपुः शरीरं, मा भाङ्क्षीत् भग्नं न करोतु, बन्धनच्छेदनेन चन्द्रस्य विकृतिं कर्त्तुं न शक्नुयादित्यर्थः, तु किन्तु, क्षुभितः व्याकुलः सन्, बन्धनच्छेदनाय अविरत-चेष्टया चञ्चलीभूतः सन् इत्यर्थः, शल्यवत् हृदयविद्धशल्यमिव, दुःखाय क्लेशाय, वर्त्तिष्यते भविष्यति । वर्त्तिष्यते इति वर्त्तमाने भविष्यदुपचारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

अपि च—

एतस्य कलामेकाममृतमयूखस्य पार्वतीरमणः ।
अर्धावलिमिव वहति प्रतिमासं क्षप्यमाणस्य ॥ ६५ ॥

रामः । ( सादरं प्रणम्य ) ।—

त्वं गीर्वाणगणाय नित्यममृतग्रासं भवद्दीधिति-
र्धात्रीकर्म च वीरुधां विदधती धत्ते जगज्जीवितम् ।
सोम ! त्वामनिधाय मूर्द्धनि भवेत् कः कालकूटं गिलन्
कण्ठे तच्छलकालपाशवलयालीढोऽपि मृत्युञ्जयः ? ॥ ६६ ॥

( सीतां प्रति )—

नेत्राणां मधुपर्कसत्रमुदधेः सर्वाङ्गमेदस्करः
शृङ्गारस्य रसायनं मखभुजां पीयूषगल्लापतिः ।

---

एतस्येति ।—पार्वतीरमणः शम्भुः, प्रतिमासं मासि मासि, क्षप्यमाणस्य न्यूनीक्रियमाणस्येत्यर्थः, एतस्य उपरि वर्त्तमानस्य, अमृतमयूखस्य सुधाकरस्य, चन्द्रस्य इत्यर्थः, एकां कलां षोडशभागैकभागं, अर्धावलीमिव यावतो वारान् घटितोऽयं तावदक्षरपङ्क्तिमिवेत्यर्थः, वहति धारयति । आर्या वृत्तम् ॥ ६५ ॥

त्वमिति ।—सोम हे चन्द्र ! त्वं गीर्वाणगणाय देवगणाय, देवगणस्य तृप्त्यर्थमिति भावः, नित्यं सततम्, अमृतग्रासम् अमृतरूपं ग्रासमन्नं भक्ष्यमित्यर्थः, धत्तेति शेषः, भवतः तव, दीधितिः मयूखः, वीरुधां लतानां, यद्वा—विटपानां, वृक्षाणामित्यर्थः, "वीरुध् लता-विटपयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी ; धात्री उपमाता, तस्याः कर्म पोषणरूपं, विदधती कुर्वाणा सती, जगतां जङ्गमानां, जीवानामित्यर्थः, "जगत् स्यात् विष्टपे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु" इति मेदिनी ; जीवितं प्राणान्, धत्ते परिपालयति, रक्षतीत्यर्थः, चन्द्रमयूखनिःसृतामृतेन लता-गुल्मादयः पुष्टिं लभमानाः यथेष्टं शस्यं प्रसुवते, तच्छस्यभक्षणेन प्राणिनो जीवन्तीति चन्द्रदीधितेः जगज्जीवनधारकत्वं बोद्धव्यं, त्वां मूर्द्धनि शिरसि, अनिधाय निहितमकृत्वा, न संस्थाप्येत्यर्थः, कालकूटं हलाहलं, गिलन् भक्षयन्, कण्ठे गलदेशे, तच्छलेन कालकूटव्याजेन, कालपाशवलयालीढः यमस्य बन्धनरज्जुवेष्टनेन व्याप्तः अपि, कः को जनः, मृत्युञ्जयः मृत्युविजयी, भवेत् ? न कोऽपीत्यर्थः, अस्मात् हरस्त्वां मूर्द्धि धृतवान्, अत एव स कालकूटभक्षणेनापि न मृतः इति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

नेत्राणामिति ।—नेत्राणां नयनानां, मधुपर्कः दधि-घृत-मधु-शर्करोदकसंयुतं द्रव्यं,

देवः किं स्तुमहे महेश्वरशिरोनेपथ्यरत्नाङ्कुरः
क्षीरोदार्णवशुक्तिमौक्तिकमयं दाक्षायणीनायकः ? ॥ ६७ ॥

सीता। (स्वगतम्)। अज्जउत्त! समाणकुल-सील-रूव-जोव्वणाणं वि सवत्तीणं सीसे (क) दिण्णो धण्णाए दक्खगोत्त-धवलाए रोहिणीए (ख) चलणो, जेण रोहिणीरमणो ज्जेव्व भअवं चंदो सुणीअदि। *

---

* आर्यपुत्र! समानकुल-शील-रूप-यौवनानामपि सपत्नीनां शीर्षे दत्तो धन्यया दक्षगोत्रधवलया रोहिण्या चरणः, येन रोहिणीरमण एव भगवांश्चन्द्रः श्रूयते।

---

तत्र सत्र यज्ञः, "सत्रम्" इति प्रसिद्धं भोजनस्थानमिति भावः, यद्वा—सत्रं सदादानं, "सदाव्रत" इति "दानसत्र" इति वा भाषया प्रसिद्धमित्यर्थः, अतीवानन्ददायकत्वादिति भावः, "सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च" इत्यमरः; उदधेः समुद्रस्य, सर्वाङ्गेषु सर्वावयवेषु, मेदस्करः मेदोवृद्धिकरः, स्फीतिजनक इत्यर्थः, चन्द्रोदयेनास्य वर्द्धनादिति भावः, शृङ्गारस्य तदाख्यरसविशेषस्य, रसायनं पुष्टिकर औषधविशेषः, कामोद्दीपकत्वादिति भावः, मखभुजां देवानां, पीयूषस्य अमृतस्य, गञ्जापतिः गृहाध्यक्षः, यद्यपि "गञ्जा स्यान्मदिरागृहम्" इत्यमरोक्तेः गञ्जा-शब्दस्य मदिरागृहे एव मुख्यत्वं, तथाऽपि लक्षणयाऽत्र गृहमात्रे प्रयोगः; अथवा—गञ्जा खनिः, तस्याः पतिः प्रभुः, "गञ्जा खनौ सुरागेहे" इति मेदिनी; महेश्वरस्य हरस्य, शिरोनेपथ्यं शिरोभूषणं तस्य, यद्वा—शिरोनेपथ्ये मस्तकप्रसाधने, अलङ्काररचनादिना मस्तकस्य शोभासम्पादने इत्यर्थः, "आकल्प-वेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्" इत्यमरः, यद्वा—शिरोनेपथ्यं मस्तकालङ्कारः, "नेपथ्यं स्यादलङ्कारे रङ्गच्छायां नपुंसकम्" इति मेदिनी; तस्य रत्नाङ्कुरः मणिप्ररोहः, समुज्ज्वलहीरकबिन्दुरित्यर्थः, क्षीरोदार्णवः क्षीरसागर एव, शुक्तिः मुक्तास्फोटः, मुक्तोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः, तस्याः मौक्तिकं मुक्ताफलं, दाक्षायणीनां दक्षकन्यानाम् अश्विनीप्रभृतीनां सप्तविंशतितारकाणां, "दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा:" इत्यमरः; नायकः पतिः, अयं देवश्चन्द्रः, दृश्यते इति शेषः, किं स्तुमहे? कथमेनं स्तोतुं शक्नुमः? न कथमपीत्यर्थः, अपरिमितगुणशालित्वात् स्तोतुमशक्य इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

(क) सपत्नीनाम् एकपतिकानाम् अश्विनीप्रभृतीनाम्। शीर्षे शिरसि।

(ख) धन्यया श्लाघ्यया, सुभगया इति यावत्। दक्षगोत्रधवलया दक्षस्य

रामः। (विहस्य)। अयि जानकि!—

प्रियोपभोगतुल्येऽपि ताराणां सप्तविंशतेः।
धत्ते किमपि सौभाग्यमञ्जरीमिह रोहिणी॥ ६८॥

(अग्रेऽवलोक्य)।—

दलितकुमुदकोषोदच्चदूष्मोपचार-
क्षणशमितचकोरीचन्द्रिकापानजाड्याः।
अभिसरमृगाक्षीमूकदूत्यः स्रवन्ति
शशिमणिमकरन्दोत्कन्दलाश्चन्द्रभासः॥ ६९॥

ब्रह्मप्रजापतेः, गोत्रं कुलं, तत्र धवला सुन्दरी तथा, "धवलः सुन्दरेऽन्यवत्" इति विश्वः। रोहिण्या अश्विन्यादिसप्तविंशतितारासु चतुर्थ्या तारया।

प्रियेति।—इह जगति, रोहिणी तन्नाम्नी चन्द्रकान्ता, सप्तविंशतेः सप्तविंशति-सङ्ख्याकानां, "विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येय-सङ्ख्ययोः" इत्यमरादेकत्वम्; ताराणां नक्षत्राणां, चन्द्रभार्याणामिति यावत्, प्रियेण भर्त्रा, उपभोगः सम्भोगः, तत्तुल्येऽपि साम्येऽपीत्यर्थः, सर्वासु समभावेन सम्भोगेऽपीति भावः, किमपि अनिर्वचनीय-कौतुकमिति यावत्, सौभाग्यं प्रियवाल्लभ्यं, तस्य मञ्जरीं ख्यातिमिति भावः, यद्वा—मञ्जरीं तिलकविशेषं, सौभाग्यमेव मञ्जरीं मौक्तिकमिति वा, सौभाग्यरूपबहुमूल्य-रत्नमित्यर्थः, "मञ्जरी तिलकद्रुमुक्तयोर्वल्लरी द्वयोः" इति मेदिनी; धत्ते धारयति। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ६८॥

दलितेति।—दलितात् विकसितात्, कुमुदकोषात् कैरवमध्यात्, उदञ्चताम् उद्गच्छताम् ऊष्मणा सन्तापानां, दिवाभागे लब्धानां सूर्य्यातपानामित्यर्थः, उपचारेण व्यवहारेण, प्रयोगेणेत्यर्थः, सन्तापविनाशनेनेति यावत्, क्षणात् अल्पेनैव कालेन, शमितं शान्तिं नीतं, चकोरीणां पक्षिणीविशेषाणां, चन्द्रिकापानेन कौमुदीपानेन, जाड्यं जडता, शैत्यमित्यर्थः याभिः तादृश्यः, अभिसरन्तीनाम् अभिसारिणीनां, मृगाक्षीणां हरिणनयनानां कामिनीनां, मूकाः वाक्यरहिताः, दूत्यः नायकसंयोग-विधायिन्य दूतीनां वाक्चातुर्य्यस्यैव उभयोः नायक-नायिकयोः सम्मेलनकारित्वम्, चाञ्चल्यं विना वाक्यं सम्मेलनकारित्वमिति दूतीव्यपदेशः, शशिमणीनां चन्द्र-कान्तोपलानां, मकरन्देन अमृतस्रावेण, चन्द्रकान्तमणिनिःसृतजलेन इत्यर्थः,

अपि च—

तैः सर्वज्ञीभवदभिसृतानेत्रसिद्धाञ्जनैर्वा
नीरन्ध्रैर्वा त्रिभुवनदृशामन्धपट्टैस्तमोभिः ।
व्याप्तं पृथ्वीवलयमखिलं क्षालयन्नुच्छलद्भि-
र्ज्योत्स्नाजालैरयमुदयते शर्वरीसार्वभौमः ॥ ७० ॥

अपि च, जगतामनुग्रहाय—

उदयति कलमन्द्रैः कण्ठनालैरलीनां
कुमुदमुकुलकेषु व्यञ्जयन्झङ्कारान् ।
मदमुखरचकोरीतोषकर्मान्तिकोऽयं
तुहिनरुचिरधामा(ऽ)दक्षिणं लोकचक्षुः ॥ ७१ ॥

---

ऽप्युपरागे नवाङ्कुरे" इति मेदिनी ; चन्द्रभासः इन्दुकिरणाः, स्वदन्ते रोचन्ते, प्रीतिं जनयन्तीति यावत् । मालिनी वृत्तम् ॥ ६९ ॥

तैरिति ।—अयम् एषः, शर्वरीसार्वभौमः रजनीचक्रवर्ती, निशानाथः इति यावत्, सर्वज्ञीभवन्तीनां निखिलजगद्व्यापारवेदिनीनाम्, अखिलकामकलाऽभिज्ञानेन चतुराणामिति भावः, अभिसृतानाम् अभिसारिणीनां, "कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" इति लक्षणोक्तानामित्यर्थः, नेत्रसिद्धाञ्जनैर्वा नयनयोः सिद्धाञ्जनाख्याञ्जनस्वरूपैर्वा, सिद्धाञ्जनं नाम नेत्रौषधविशेषः, तदक्तनेत्राणाम् अन्धकारेऽपि दृष्टिर्ज्वलतीति प्रसिद्धम् ; नीरन्ध्रैर्वा सान्द्रैर्वा, प्रगाढैर्वा इत्यर्थः, वा-शब्दमुत्प्रेक्षायाम्, त्रिभुवनस्य त्रिलोक्याः, लोकत्रयवासिनामित्यर्थः, दृशां नेत्राणाम्, अन्धपट्टैः अन्धीकरणरूपाच्छादनैरित्यर्थः, तैः प्रसिद्धैः, तमोभिः तिमिरैः, व्याप्तं पूर्णम्, अखिलं समस्तं, पृथ्वीवलयं भूमण्डलम्, उच्छलद्भिः विकासं गच्छद्भिः ज्योत्स्नाजालैः कौमुदीधाराभिः, क्षालयन् अभिषिञ्चन्, विशोधयन् इत्यर्थः, प्रकाशयन् इति यावत्, उदयते उद्गच्छति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ७० ॥

उदयतीति ।—मदमुखराणां मदेन हर्षेण, चन्द्रिकापानजनितानन्देनेत्यर्थः, मुखराणाम् अबद्धमुखानाम्, उच्चैः कूजन्तीनामित्यर्थः, चकोरीणां पक्षिविशेषाणां, तोष एव प्रीतिसम्पादनमेव, कर्मान्तः कर्मस्थानम् अस्यास्तीति तथोक्तः, चकोरीणां सन्तोषक इत्यर्थः, दक्षिणं दाक्षिण्यजनकं, प्रीतिप्रदमिति भावः, लोकानां जनानां,

इदं चाह—

प्राचीनाचलचुम्बिचन्द्रमणिभिर्निर्व्यूढपाद्यं निजै-
र्निर्यासैरंशुभिर्निजेन वपुषा दत्तार्घलाजाञ्जलि।
अन्तःप्रौढकलङ्कतुच्छमभितः सान्द्रं परिस्तीर्य्यते
बिम्बादङ्कुरभग्ननैशिकतमःसन्दोहमिन्दोर्महः ॥ ७२ ॥

---

चक्षुः नेत्रभूतः, यद्वा—"तुहिनरुचिरधामाऽऽदक्षिणं" इति पाठः, तथात्वे दक्षिणं वामं, लोकचक्षुः लोकस्य जगतः, जगदात्मनो ब्रह्मण इत्यर्थः, चक्षुः नेत्रं, परमात्मनो दक्षिणचक्षुष्ट्वेन सूर्य्यस्य, वामचक्षुष्ट्वेन चन्द्रस्य च श्रुतत्वात्, अयम् एषः, तुहिनवत् तुषारवत्, शीतं वा शुभ्रं वा इति, सन्तापनिवारकं वा अत्युज्ज्वलं वा इति वा भावः, रुचिरं मनोज्ञं, धाम रश्मिर्यस्य स तादृशः, शीतकिरणो वा शुभ्रकिरणो वा चन्द्रः, अलीनां भ्रमराणां, कला मधुरास्फुटाः, मन्द्राः गम्भीराश्च ते;, कण्ठतालैः कण्ठा एव तालाः सङ्गीतक्रियामानानि तैः, यद्वा—कण्ठस्य कण्ठध्वनेरित्यर्थः, तालैः गीतकालक्रियाविशेषैः, कुमुदानां कैरवाणां, मुकुलकेषु कुड्मलसमूहेषु, ईषद्विकाशोन्मुखकोरकसमूहेषु इत्यर्थः, अङ्गहारान् अङ्गविक्षेपान्, अङ्गचालनानीत्यर्थः, नृत्यविशेष इति यावत्; "अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः" इत्यमरः; व्यञ्जयन् प्रकटयन् सन्, उदयति उद्गच्छति। मालिनी वृत्तम् ॥ ७१ ॥

प्राचीनेति।—प्राचीनाचलं पूर्वपर्वतं, चुम्बन्ति स्पृशन्तीति तथोक्ताः, पूर्वाचलस्थिता इत्यर्थः, ये चन्द्रमणयः चन्द्रकान्तोपलाः तैः, चन्द्रकान्तमणिनिःसृतजलैरित्यर्थः, निर्व्यूढं सम्पादितं, दत्तमित्यर्थः, पाद्यं पादोदकं यस्मै तत् तादृशं, निजैः स्वीयैः, निर्यासैः सारभूतैः, अंशुभिः मयूखैः, निजेन स्वीयेन, वपुषा अङ्गेन, अर्घपात्ररूपेणेति यावत्, दत्तः विहितः, अर्घः अर्घस्वरूपः, लाजाञ्जलिः यस्मै तथोक्तम्, अंशूनां शुभ्रत्वेन लाजसाम्यम्, अन्तःप्रौढेन अभ्यन्तरस्थितेन उत्कटेन, कलङ्केन अङ्करूपेण मृगेण, तुच्छं हीनम्, अङ्कुरे एव उद्गमनावस्थायामेव, प्रकाशक्षणे एवेत्यर्थः, भग्नः विनाशित इत्यर्थः, नैशिकः निशाभवः, तमसाम् अन्धकाराणां, सन्दोहः समूहः येन तथाभूतं, सान्द्रं निरन्तरं, परिपूर्णमित्यर्थः, इन्दोश्चन्द्रस्य, बिम्बात् मण्डलात्, प्रवृत्तमिति शेषः, महः तेजः, अभितः समन्तात्, परिस्तीर्य्यते व्याप्नोति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

एतच्च—

मृगराजकरजभङ्गुरकिंशुककलिकाऽवतंसिकाः सुदृशः ।
भयसङ्कुचदङ्कहरिणवहलोज्ज्वलमिन्दुमीक्षन्ते ॥ ७३ ॥

विभीषणः ।—

इन्दोरेककलाया रुद्रेणोद्धृत्य मूर्द्धनि धृतायाः ।
स्थानमिव तुच्छमेतत् कलङ्करूपेण परिणमते ॥ ७४ ॥

( विहस्य रामं प्रति ) ।—

रोदसीकूपमण्डूकः कियदेष प्रकाशते ।
चन्द्रमा यदयं देव ! त्वत्कीर्त्तेः प्रतिगर्जति ? ॥ ७५ ॥

मृगराजेति ।—सुदृशः सुलोचनाः, रमण्यः इति यावत्, मृगराजस्य सिंहस्य, करजवत् नखरवत्, भङ्गुरा कुटिला, किंशुककलिका पलाशकोरकः, अवतंसः कर्णभूषणं यासां तथाभूताः सत्यः, भयेन त्रासेन, पलाशकलिकायां सिंहनखर-भ्रमजनितेनेति भावः, सङ्कुचन् आकुञ्चन्, देहसङ्कोचमापद्यमान इत्यर्थः, यः अङ्कहरिणः क्रोडस्थमृगः, तेन हेतुना वहलोज्ज्वलम् अत्यन्तमुज्ज्वलं, हरिणाङ्ग-प्रसारेण मलिकांशस्य प्रच्छादनविरहादिति भावः, इन्दुं चन्द्रम्, ईक्षन्ते पश्यन्ति । आर्य्या वृत्तम् ॥ ७३ ॥

इन्दोरिति ।—रुद्रेण हरेण, उद्धृत्य आहृत्य, षोडशकलात्मः आकृष्येत्यर्थः, मूर्द्धनि शिरसि, धृतायाः गृहीतायाः, इन्दोश्चन्द्रस्य, एककलायाः एकमात्रायाः, कलायाः षोडश-भागस्य, स्थानमिव प्रदेश इव, तुच्छं शून्यम्, एतत् हरिणाङ्कितस्थानमित्यर्थः, कलङ्करूपेण लाञ्छनरूपेण, परिणमते पर्य्यवस्यति । आर्य्या वृत्तम् ॥ ७४ ॥

रोदसी इति ।—हे देव ! रोदसी एव द्यावा-पृथिव्योर्मध्यमेव, "रोदस रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सह-प्रयोगेऽप्यनयोः रोदः स्यादपि रोदसी ॥" इति विश्वः; कूपः सुगभीरजलाधारविशेषः, तस्य मण्डूकः भेकस्वरूपः, कूपमण्डूक-शब्देन एतदायाति यत्, द्यावा-पृथिव्योः किञ्चिन्मात्रमेव एष जानाति प्रकाशयति च, न रोदस्योरन्यत् किमपीति; एष अयं, चन्द्रमाः चन्द्रः, कियत् किञ्चित् परिमाणं यथा तथा, प्रकाशते प्रकटीभवति, यत् यस्मात्, अयम् एष चन्द्रः, तव कीर्त्तेः यशसः, प्रतिगर्जति स्पर्द्धते, तव कीर्त्तिस्तदृशमेतस्य प्रकाशनमिति भावः; यद्वा—रोदसी-कूपमण्डूक एष कियत् किं परिमाणं, प्रकाशते ? प्रकाशयति ? इत्यर्थः, अन्तर्भूत-

सीता। (सस्मितम्)। जाणामि अज्जउत्तस्स कित्तिकंतीहिं पडिप्पद्धं कदुअ पराजिदेण संपदि भअवदा हरिणंकेण कलंकसंघदो विढत्ता *(भ)।

(सर्वे हसन्ति। रामः लज्जते)।

सीता। (रामं प्रति)।—

सारंभं सिरिवच्छलंछणभुआपज्जत्थमंथाअल-
क्खोभोच्छलिददुद्धसिंधुलहरीगब्भच्छईसच्छअं।
को गायेदि ण दे रहूणँ पहुणो अंधारपक्खंतरा-
संतुट्टंतमिअंकमंडलमलक्कुद्दामगोरं जसं ? † ॥ ७६ ॥

* जानाम्यार्य्यपुत्रस्य कीर्त्तिकान्तिभिः प्रतिस्पर्द्धां कृत्वा पराजितेन सम्प्रति भगवता हरिणाङ्केन कलङ्कसङ्घतिरर्जिता।

† सारम्भं श्रीवत्सलाञ्छनभुजापर्य्यस्तमन्थाचल-
क्षोभोच्छलितदुग्धसिन्धुलहरीगर्भच्छविसदृशम्।
को गायति न ते रघूणां प्रभोरन्धकारपक्षान्तरा-
संत्रुट्यन्मृगाङ्कमण्डलमलच्छेदोद्दामगौरं यशः ? ॥ ७६ ॥

भिन्नक्रमोऽयं प्रयोगः, यत यस्मात् प्रकाशात्, त्वत्कीर्त्तेः प्रतिगर्जति ? स्पर्द्धते ? केवलं द्यावा-पृथिव्योः किञ्चिन्मात्रप्रकाशकस्य अस्य चतुर्दशभुवनप्रथितयशसा त्वया सह स्पर्द्धा हास्यजनिका इति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७५ ॥

(भ) कीर्त्तिकान्तिभिः यशः-प्रभाभिः। प्रतिस्पर्द्धा संघर्षं, प्रतिजिगीषामित्यर्थः। हरिणाङ्केन मृगलाञ्छनेन, चन्द्रेण इत्यर्थः। कलङ्कसंहतिः चिह्नसमूहः अपवाद-समूहश्च, "कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" इति मेदिनी। अर्जिता अधिगता।

सारम्भमिति।—आरम्भेण उपक्रमेण सहितं सारम्भं प्रथममेवेति यावत्, परतः कथम्भूतं वर्द्धिष्यते तन्न जाने इति भावः, श्रीवत्सः श्रीयुक्तो वत्सः महत्त्वलक्षणं श्वेत-रोमावर्त्तविशेषः, लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः श्रीवत्सलाञ्छनो विष्णुः, "विष्णुर्नारायणः कृष्णो···विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः" इत्यमरः ; तस्य भुजाभिः बाहुभिः, चतुर्भिरिति भावः, पर्य्यस्तः निक्षिप्तः, यः मन्थाचलः मन्दरपर्वतः, तस्य क्षोभेण विलोडनेन, उच्छलितस्य आलोडितस्य, उच्छ्वसितस्य वा, दुग्धसिन्धोः क्षीरोदस्य, लहरीणां तरङ्गाणां,

रामः। (सहर्षस्मितम्)। अयि प्रिये! प्रियवादिनि!—

चन्द्रलोकादपि परं पदमारोपयन्ति माम्।
अमूरमृतबिन्दूनामनुप्रासास्तवोक्तयः॥ ७७॥

विभीषणः। (सानुरागम्)।—

अद्योर्वीतलमूलघर्षणवशादुन्मृष्टचूडामणि-
श्रेणिश्रीपरिपीतपीवरतमःपूरे पुरे भोगिनाम्।
कर्णाभावनिरस्तकुण्डलरवव्यासङ्गमाधुन्वता
मूर्द्ध्नः पन्नगपुङ्गवेन सुभगं त्वत्कीर्त्तिराकर्ण्यते॥ ७८॥

---

गर्भस्य मध्यस्य, या छविः कान्तिः, तत्सदृशं तत्तुल्यम्, अतिशुभ्रमित्यर्थः, अन्धकारपक्षस्य कृष्णपक्षस्य, अन्तरा मध्ये, संक्षुभ्यत् क्षयं गच्छत्, यत् मृगाङ्कमण्डलं चन्द्रबिम्बं, तस्य खण्डवत् छेद इव, उद्दामगौरम् अतिधवलं, रघूणां रघुवंशीयानां, प्रभोः अधिपतेः, रघुश्रेष्ठस्येत्यर्थः, ते तव, यशः कीर्त्तिं, कः को जनः, न गायति? न कीर्त्तयति? न उच्चैः घोषयति? इत्यर्थः, अपि तु सर्व एव गायन्तीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ ७६॥

चन्द्रलोकादपीति।—अमृतबिन्दूनां सुधाकणानाम्, अनुप्रासाः अनुरूपाः इत्यर्थः, अनुप्रासवत् श्रुतिमधुरा इत्यर्थो वा, अमूः एताः, तव उक्तयः वचनानि, मां चन्द्रलोकात् अपि परम् ऊर्द्ध्वं श्रेष्ठं वा, पदम् स्थानम्, आरोपयन्ति आरोहयन्ति। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ७७॥

अद्येति।—अद्य इदानीम्, उर्वीतलस्य पृथ्वीतलस्य, मूले अधोदेशे, यत् घर्षणं निष्पेषणं, तद्वशात् तद्धेतोः, उन्मृष्टाना परिशुद्धानाम्, उज्ज्वलीभूतानामिति यावत्, चूडामणिश्रेणीनां शिरोरत्नसमूहानां, श्रिया प्रभया, परिपीतः कवलितः, विनाशितः इति यावत्, पीवरः स्थूलः, सान्द्र इति यावत्, तमसाम् अन्धकाराणां, पूरः निचयः यस्य यत्र वा तथाभूते, भोगिनां भुजङ्गानां, पुरे नगरे, पाताले इत्यर्थः, पन्नगपुङ्गवेन नागराजेन, वासुकिनेत्यर्थः, कर्णाभावात् श्रवणेन्द्रियविरहात्, चक्षुःश्रवस्त्वादिति भावः, निरस्तः निवृत्तः, कुण्डलानां कर्णभूषणविशेषाणां, रवस्य ध्वनेः, कुण्डलानां परस्परसम्मेलनजनिताव्यक्तशब्दस्येत्यर्थः, व्यासङ्गः प्रत्यूहः यत्र तत् यथा तथा, मूर्द्ध्नः शिरांसि, सहस्रमिति शेषः, आधुन्वता कम्पयता सता, तव कीर्त्तिः यशः, सुभगं सुष्ठु यथा तथा, आकर्ण्यते श्रूयते, कर्णाभावेन कुण्डलपरिधानाभावः

( विहस्य )।—

भोगीन्द्रः प्रमदोत्तरङ्गमुरगीसङ्गीतगोष्ठीषु ते
कीर्त्तिं देव ! शृणोतु विंशतिशती यच्चक्षुषां वर्त्तते ।
रक्ताभिः सुरसुन्दरीभिरभितो गीतां तु कर्णद्वयी-
दुःस्थः श्रोष्यति नाम किं स हि सहस्राक्षो न चक्षुःश्रवाः ? ॥७९॥

रामः । ( विलक्षस्मितेन विभीषणसूक्तमनुगृह्य (म) चन्द्रं सीतामुखं च पर्यालोक्य स्वगतम् । )—

आरब्धे दयितामुखप्रतिसमे निर्मातुमस्मिन्नपि
व्यक्तां जन्मसमानकालमिलितामंशुच्छटां वर्षति ।

---

तदान्दोलनजनितशब्दाभावेन सुखेन कीर्त्तिश्रवणमेति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

भोगीन्द्र इति ।—हे देव ! भोगीन्द्रः सर्पराजः, वासुकिरित्यर्थः, उरगीणां भुजङ्गीनां, सङ्गीतगोष्ठीषु गानसभासु, प्रमदेन हर्षेण, उत्तरङ्गम् उच्छ्वसितम्, उद्गतकौतूहलं यथा तथा इत्यर्थः, ते तव, कीर्त्तिं यशः, शृणोतु आकर्णयतु, श्रोत्रं पारयतु इत्यर्थः, यत् यतः, चक्षुषां नेत्राणां, विंशतिशती सहस्रद्वयमित्यर्थः, वर्त्तते विद्यते, तस्येति शेषः, सहस्रफणत्वेन चक्षुषां सहस्रद्वयं, चक्षुःश्रवस्त्वाच्च श्रोत्राणामपि सहस्रद्वयमिति तस्य तव चरितश्रवणयोग्यता अस्तीति भावः, तु किन्तु, सहस्राक्षः दशशतलोचनः, इन्द्र इत्यर्थः, कर्णद्वयी कर्णयोर्द्वयी, श्रवणद्वयमात्रमित्यर्थः, तया दुःस्थः दुःखितः, कर्णद्वयेन श्रवणयोग्यायाः गाथायाः कर्णद्वयमात्रेण सम्यक् श्रवणासामर्थ्यादिति भावः, अत एव अभितः समन्तात्, रक्ताभिः रक्तकण्ठीभिः, मधुरकण्ठीभिरित्यर्थः, यद्वा—रक्ताभिः त्वदनुरागिणीभिः, सुरसुन्दरीभिः देवाङ्गनाभिः, गीता कीर्त्तितां, तत्कीर्त्तिमिति शेषः, किं नाम कथं नाम, श्रोष्यति ? श्रोतुं शक्ष्यति ? नैव श्रोतुं शक्ष्यतीत्यर्थः, हि यतः, सः सहस्राक्षः, न चक्षुःश्रवाः चक्षुरेव श्रवः श्रवणेन्द्रियं यस्य स तथाभूतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

(म) विलक्षस्मितेन सलज्जहास्येन, निजप्रशंसावाक्यश्रवणादिति भावः । विभीषणसूक्तिं विभीषणस्य शोभनवाक्यं, श्रुतिमधुरवचनमित्यर्थः, अनुगृह्य अभ्युपपद्य, श्लोकस्येत्यर्थः, स्तुत्वेति भावः ।

आरब्धे इति ।—दयितायाः प्रियायाः सीतायाः इत्यर्थः, मुखस्य आननस्य,

आत्मद्रोहिणि रोहिणीपरिवृढे पर्य्यङ्कपङ्केरुहः
सङ्कोचादतिदुःखितस्य न विधेस्तच्छिल्पमुन्मीलितम् ॥ ८० ॥

(सीतां प्रति)।—

अनेन रम्भोरु! भवन्मुखेन
तुषारभानोस्तुलया धृतस्य ।
ऊनस्य नूनं परिपूरणाय
ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥ ८१ ॥

---

प्रतिसमे प्रतिरूपे, अस्मिन् परिदृश्यमाने, रोहिणीपरिवृढे रोहिणीपतौ, चन्द्रे इत्यर्थः, "स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता । अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।" इत्यमरः; निर्मातुं स्रष्टुम, आरब्धेऽपि प्रक्रान्तेऽपि, व्यक्तं स्फुटं यथा तथा, जन्मसमानकाले निर्माणसमकाले, निखिलां समस्तां, ब्रह्मणा चन्द्रदेहे योजितामिति यावत्, अंशुच्छटां किरणश्रेणीं, वर्षति विकीरति सति, पद्मोपरि इति भावः, पर्य्यङ्कस्य आसनभूतस्य, पङ्केरुहः पद्मस्य, सङ्कोचात् मुद्रणात, जातमात्रचन्द्रकिरणस्पर्शेनेति भावः, अतिदुःखितस्य अतिशयेन दुःखावस्थितस्य, विधेः ब्रह्मणः, आत्मनः स्वस्य, विधातुरिति यावत, द्रोहिणि अनिष्टकारिणि सति, स्वकिरणेन पद्मसङ्कोचकारित्वादिति भावः, तच्छिल्पं सीतामुखानुरूपचन्द्रनिर्माणकौशलमित्यर्थः, न उन्मीलितं न सम्यक् प्रकाशितं, न चेतसि स्फुरितमित्यर्थः । "तच्चित्रमुन्मीलितं" "तच्छिल्पमुन्मीलति" इति च पाठान्तरद्वयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

अनेनेति ।—रम्भोरु! हे कदलीकाण्ड इव सुवृत्तमसृणोरुशालिनि! अनेन परिदृश्यमानेन, भवत्याः तव, मुखेन आननेन सह, तुलया तौलनयन्त्रेण, धृतस्य गृहीतस्य, तुलितस्येत्यर्थः, किन्तु ऊनस्य हीनस्य, तुषारभानोः शीतकिरणस्य चन्द्रस्य, परिपूरणाय पूर्त्तिसम्पादनाय, न्यूनतां दूरीकृत्य समत्वानयनायेत्यर्थः, ताराः नक्षत्राणि, प्रतिमानखण्डाः क्षुद्रक्षुद्रप्रतिच्छायाः, प्रतिनिधयः इत्यर्थः, "प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्च्चा पुंसि प्रतिनिधिः—" । इत्यमरः; स्फुरन्ति दीप्यन्ते, नूनम् उत्प्रेक्षे । हिरण्यादेस्तुलनायां न्यूनस्य क्षुद्रपरिमाणेन पूरणं कृत्वा यथा समीकरणं, तथाऽत्रापीति भावः । उपजाति-वृत्तम् ॥ ८१ ॥

किञ्चान्यदपि—

गोत्रे साक्षादजनि भगवानेष यत् पद्मयोनिः
शय्योत्थायं यदखिलमहः प्रीणयन्ति द्विरेफान्।
एकाग्रां यद्दधति भगवत्युष्णभानौ च भक्तिं
तत् प्रापुस्ते सुतनु! वदनौपम्यमम्भोरुहाणि ॥ ८२ ॥

सीता। (सेरावनतमुखी)। अज्जउत्त! कधं उण संपुण्णमंडल-मेरिसं चंदमवमण्णिअ कलामेत्तं भअवदा भूदणाहेण चूड़ामणी-किदं (य) आसी? *

रामः। (सप्रहासम्)। प्रिये जानकि! त्रयाणामपि जगता-मुपजीव्योऽयममृतदीधितिः, यदि पुनः समग्रमेनं (र)

---

* आर्य्यपुत्र! कथं पुनः सम्पूर्णमण्डलमीदृशं चन्द्रमवमत्य कलामात्रं भगवता भूतनाथेन चूडामणीकृतमासीत्?

---

गोत्रे इति।—सुतनु! हे सुन्दरि! यत् यतः, पद्ममेव कमलमेव, योनिः उद्भवक्षेत्रं यस्य तथोक्तः, एषः प्रसिद्धः सः, भगवान् ऐश्वर्य्यसम्पन्नः ब्रह्मा, गोत्रे कुले, सन्तति-र्गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वयौ" इत्यमरः, पद्मानामिति शेषः, साक्षात् स्वयम्, अजनि उत्पन्नः, यत् यतः, शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय उत्थाय, विकसित्वेति भावः, अखिलं समस्तम्, अहः दिनं व्याप्येत्यर्थः, द्विरेफान् भ्रमरान्, प्रीणयन्ति तोषयन्ति, यच्च यतश्च, भगवति षडैश्वर्य्यसम्पन्ने, उष्णभानौ उष्णकिरणे, सूर्य्ये इत्यर्थः, एकाग्राम् ऐकान्तिकीं, प्रगाढामित्यर्थः, भक्तिम् अनुरागं, दधति धारयन्ति, तत् तस्मात्, अम्भोरुहाणि पद्मानि, ते तव, वदनौपम्यं मुखसादृश्यं, प्रापुः लेभिरे, सगोत्रत्वात् विधातुरनुकम्पा परोपकारानुष्ठानं सूर्य्यभक्तिश्चेति त्रयं पद्मानां तव मुखसादृश्यलाभकारणमिति भावः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ८२ ॥

(य) अवमत्य अवगणय्य। कलामात्रम् एकखण्डमात्रम्। भूतनाथेन महेश्वरेण। चूडामणीकृतं शेखरीकृतं, शिरोभूषणीकृतमित्यर्थः।

(र) उपजीव्य. उपभोग्यः, जीवनकारणमिति भावः। अमृतदीधितिः सुधाकरः, चन्द्र इत्यर्थः। समग्रं सम्पूर्णमण्डलम्, एनम् अमृतदीधितिम्।

मौलिना पिनाकपाणिरधारयिष्यत्, अङ्ग ! शिवनिर्माल्यमनुपभोग्य एवायम् ( ख ) अभविष्यत् ।

( सर्वे हसन्ति ) ।

रामः । किञ्च, भवत्याऽपि मासप्रमितो दृश्यते एवायम्—

पीयूषाश्रपणं जगत्त्रयदृशामालातलेखालवो
विश्वोन्माथहुताशनस्य ककुभामुद्घाटनी कुञ्चिका ।
वीरेषु प्रथमा च पुष्पधनुषो रेखा मृगाक्षीमुख-
श्रेणाञ्च प्रतिराजवीजमधिकानन्दो नवश्चन्द्रमाः ॥ ८१ ॥

---

( ख ) मौलिना चूडया, शिरसेति यावत्, "चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः । पिनाकपाणिः महेश्वरः । अङ्गेत्यामन्त्रणे, अङ्ग ! भोः ! शिवनिर्माल्यं शिवस्य महेश्वरस्य, निर्माल्यम् उपभुक्त, त्यक्तपुष्पादीत्यर्थः, तत्स्वरूप इति यावत्, शिरसा धृत्वा उपभुक्तत्वादिति भावः, अनुपभोग्यः अन्येषामुपभोगानर्हः, "अग्राह्यं शिवनिर्माल्यम्" इत्यनेन शिवनिर्माल्यस्य उपभोगनिषेधात् । अयम् ह्रस्वदीधितिश्चन्द्रः ।

पीयूषेति ।—नवः चन्द्रमाः नवोदितश्चन्द्रः, जगत्त्रयस्य त्रिभुवनस्य, भुवनत्रयवासिजनानामित्यर्थः, दृशां नयनानां, पीयूषाश्रपणम् अमृतस्थाली, अमृतवर्षणकारीत्यर्थो वा, आनन्ददायक इति यावत्, विश्वेषां भुवनानां, त्रैलोक्यनिवासिनामित्यर्थः, उन्माथः उन्मथनकर्त्ता, आलोडनकारीत्यर्थः, चित्तचाञ्चल्यजनक इति यावत्, काम इति भावः, स एव हुताशनः अग्निः, तस्य आलातम् उल्मुकम्, अङ्गारः इत्यर्थः, "अलातमुल्मुकम्" इत्यमरः, कोषादौ "अलात" इति प्रयोगात् "आलात" इति यत् कविना प्रयुक्तं, तत् छन्दोऽनुरोधात् इति मन्तव्यं, तस्य लेखाया राज्या, लवः कणः, बिन्दुरित्यर्थः, ककुभां दिशाम्, उद्घाट्यते अनयेति उद्घाटनी परिष्कारकारिणी, कुञ्चिका मार्जनीत्यर्थः, यद्वा—उद्घाटनी उन्मोचनी, प्रकाशकारिणीत्यर्थः, कुञ्चिका "चावि" इति ख्यातः यन्त्रविशेषः, वीरेषु शूरेषु मध्ये, पुष्पधनुषः कामस्य, प्रथमा आद्या, रेखा चिह्नविशेषः, जगति के के वीराः सन्तीति गणनायां काम एव सर्वप्रथमो वीर इति प्रकाशनार्थं प्रथमकल्पितः अङ्कनाकारचिह्नविशेष इति भावः, मृगाक्षीणां हरिणनयनानां सुन्दरीणां, या मुखश्रेणयः आननमालाः, तासां प्रतिराजः प्रतिपक्षो

सीता। (सस्मितमीदमाना)। अज्जउत्त! परिपुस्सा गुणिणो जहिं कहिं वि सोहंति, खीणा उण सीसमारुहंति त्ति (व) हर-जडाचंदो ज्जेव्व पढमं णिदंसणं *(श)।

रामः। (विहस्य)। देवि! महाकुलक्षत्रियसम्भवे! एवमेतत्—

सेतूपक्रमसम्भ्रमाहृतगिरिप्रक्षेपवेगोच्छल-
न्निःशेषाम्बुपरिस्फुटोदरदरीगम्भीरिमा सागरः।
चक्रे गोष्पदवद्विलङ्घितवतोऽप्यन्तर्भयं मारुतेः
पूर्णत्वादतिरिच्यते हि महतस्तुच्छस्य दुर्लङ्घ्यता ॥ ८४ ॥

* आर्य्यपुत्र! परिपूर्णा गुणिनो यस्मिन् कस्मिन्नपि शोभन्ते, क्षीणाः पुनः शीर्षमारोहन्तीति हरजटाचन्द्र एव प्रथमं निदर्शनम्।

---

दाता, तस्य बीजं कारणम्, अत एव अधिकं यथा तथा, आनन्दयतीति अधिकानन्दो, दृश्यते इति गद्यस्थेनान्वयः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

(व) परिपूर्णाः सम्पूर्णाः, महान्त इति यावत्, दीर्घा इति भावः। क्षीणाः अपूर्णाः, दुर्बला इत्यर्थः, अधमाः क्षुद्रा वा इति यावत्। शीर्षं शिरः। आरोहन्ति आरूढा भवन्तीत्यर्थः, आश्रयन्तीति भावः।

(श) हरजटाचन्द्रः शङ्करस्य जटायामवस्थितः शशी। निदर्शनं दृष्टान्तः, क्षुद्राणाम् उपरिस्थितिं विना अदर्शनात् शोभाविरहः, पूर्णानान्तु सर्वत्र एव दृश्यत्वात् सर्वदैव शोभेति भावः।

सेत्विति।—सेतोः आलेः, नद्यादीनां पारगमनोपायविशेषस्येति यावत्, उपक्रमे आरम्भे, सम्भ्रमेण त्वरया, आहृतानाम् आनीतानां, गिरीणां पर्वतानां, प्रक्षेपात् निक्षेपात्, समुद्रजले इति भावः, यो वेगः तेन उच्छलन्ति उद्गच्छन्ति, निक्षेपवेगात् आदौ उच्छलितानि भूत्वा चतुर्षु पार्श्वेषु दूरमपसरन्तीति भावः, निःशेषाणि समग्राणि, यानि अम्बूनि जलानि, तैः हेतुभिः परिस्फुटः सुव्यक्तः, उदरमेव अभ्यन्तरमेवेति यावत्, दरी गुहा, तस्याः गम्भीरिमा गाम्भीर्यं, गभीरता इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, सागरः समुद्रः, गोष्पदवत् गोः पदपरिमितजलाधारवत्, गोपदतुल्यगर्त्तरूप-जलाधारस्यादिति वा, विलङ्घितवतोऽपि उत्प्लुतवतोऽपि, उत्तीर्णवतोऽपीत्यर्थः, सागर-

(नेपथ्ये)।

देव ! त्वर्य्यतां त्वर्य्यताम्। सन्निधत्ते (च) खलु भगवद्वशिष्ठगृहीतो मङ्गलाभिषेकमुहूर्त्तः (छ)।

रामः। (आकर्ण्य)। कथम्, अयोध्यायाः प्रत्यावृत्तो मारुतिः (ज) अस्मांस्त्वरयति।

सीता। (सहर्षम्)। अज्जउत्त! कधं अंजणाणंदणो (क) तुवरावेदि? ता भअवं पुप्फअ! अवणम; मेइणीसंणिहिदगअणमग्गेण (ख) गच्छम्ह। (अधोऽवलोक्य रामं प्रति)। अज्जउत्त! किं उण एदं तरुणजीमूदसामले महीवलए महुमहणवच्छत्थले (ग) कोत्थुभकिरणत्थवअं विअ जलंतं (घ) लक्खीअदि? *

* आर्य्यपुत्र! कथम् अञ्जनानन्दनस्त्वरयति? तत् भगवन् पुष्पक! अवनम; मेदिनीसन्निहितगगनमार्गेण गच्छामः। आर्य्यपुत्र! किं पुनरेतत् तरुणजीमूतश्यामले महीवलये मधुमथनवक्षःस्थले कौस्तुभकिरणस्तवक इव ज्वलँल्लक्ष्यते?

मिति शेषः, सीतामन्वेष्टुं लङ्कागमनकाले इति भावः, मारुतः हनूमतः, अन्तः मनसि, भयं त्रासं, चक्रे कृतवान्, जनयामासेत्यर्थः, परिपूर्णसागरस्य गभीरताज्ञानाभावात् सागरलङ्घनकाले मारुतेर्भयं न जातं, सेतुबन्धनकाले तु जलापसरणात् जलतलस्पर्शत्वदर्शनेन भयमुत्पन्नमिति निष्कर्षः, हि यतः, महतः गुणाधिकात्, परिपूर्णादिति यावत्, तुच्छस्य गुणहीनस्य, शून्यस्येति यावत्, दुर्लङ्घ्यता दुरुत्तार्य्यता, पूर्णत्वात् सम्पूर्णत्वमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते अतिरिक्ता भवति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८४ ॥

(च) त्वर्य्यतां त्वरा क्रियतां, शीघ्रमागम्यतामित्यर्थः। सन्निधत्ते सन्निहितः भवति।

(छ) भगवद्वशिष्ठगृहीतः भगवता वशिष्ठेन निरूपित इत्यर्थः। मङ्गलाभिषेकमुहूर्त्तः माङ्गलिकाभिषेकसमयः।

(ज) प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः। मारुतिः हनूमान्।

(क) अञ्जनानन्दनः अञ्जनाकुमारः, हनूमानित्यर्थः।

(ख) मेदिनीति।—मेदिन्याः पृथिव्याः, सन्निहितः समीपवर्त्ती, यः गगनमार्गः आकाशपथः तेन, भूपृष्ठात् किञ्चिदूर्द्ध्वदेशेनेत्यर्थः।

(ग) तरुणेति।—तरुणः नूतनः, यः जीमूतः मेघः, तद्वत् श्यामलं

राम.। ( दृष्ट्वा विभीषणं प्रति ) ।—

तर्कुटङ्कलिखितार्कमण्डल-
प्रोच्छलत्कणकदम्बभासुरम् !
शिल्पशालमिव विश्वकर्मणः
किं विभाति मृगतृष्णिकामयम् ? ॥ ८५ ॥

विभीषणः। देव ! स एष,—

ज्येष्ठामूलीययात्रासरभसकरभीकाम्यकान्तारवर्त्मा
दूरेऽपि ज्योतिरश्मेरुपलपति मरुर्जाज्वलज्जाङ्गलश्री.।

---

कृष्णवर्णे. तस्मिन् । महीवलये भूमण्डले। मधुमथनस्य मधुदैत्यहन्तुः नारायणस्य, वक्षःस्थले उरसि ।

( घ ) कौस्तुभेति।—कौस्तुभस्य तदाख्यमणिविशेषस्य, किरणानां मयूखानां, प्रभाणामित्यर्थः, स्तबकः गुच्छः, राशिरित्यर्थः। ज्वलन् दीप्यमान ।

तर्क्विति।—तर्कुः कुविन्दादीनां सूत्रनिष्पादनार्थं चक्राकारयन्त्रविशेषः. तस्य टङ्केन शाणविशेषेण, यद्वा—तर्क इव टङ्कः दारणं, घर्षणमिति भावः, "टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरोक्तेः टङ्कस्य पाषाणदारणास्त्रविशेषार्थकत्वेऽपि अत्र उपचारात् घर्षणरूपदारणार्थो बोद्धव्यः, लिखितम् उद्घृष्टं, यत् अर्कमण्डलं सूर्यविम्बं, तस्मात् प्रोच्छलता प्रोद्गच्छता, कणकदम्बेन स्फुलिङ्गसमूहेन, भासुरं दीप्यमानं, विश्वकर्मणः देवशिल्पिनः, शिल्पशालमिव कर्मागारमिव, मृगतृष्णिकामयं मरीचिकामयं, मरीचिकाव्याप्तं दृश्यमानमित्यर्थः, किम्, एतदिति शेषः, विभाति ? राजते ? पुरा सौरं तेजः सोढुमशक्तया सूर्यपत्न्या संज्ञया प्रार्थितः पिता विश्वकर्मा सूर्यं यन्त्रारूढं कृत्वा शाणयन्त्रेण तक्षणात् क्षीणतेजसमकरोदिति पुराणवार्ता। रथोद्धता वृत्तम् ॥ ८५ ॥

ज्येष्ठेति।—ज्येष्ठामूलीयः ज्यैष्ठमासः, "ज्येष्ठामूलीयमित्याहुर्मासमाषाढपूर्वकम्" इति हारावली, तत्र यात्राया प्रयाणे, सरभसा सहर्षा, कामुकीति भावः, या करभी उष्ट्री, तस्याः काम्यं स्पृहणीयं, कान्तारवर्त्म दुर्गममार्गः यस्य तथाभूतः, ज्यैष्ठे च उष्ट्री कामुकी जायते इति प्रसिद्धिः ; यद्वा—ज्येष्ठामूलीया ज्यैष्ठमाससम्बन्धिनी, या यात्रा प्रयाणं, दूरदेशगमनमित्यर्थः, तत्र सरभसा सवेगा, वेगगामिनीत्यर्थः, "रभसो वेग-हर्षयोः" इत्यमरः ; मरुभूमौ उष्ट्रा एव त्वरितं गन्तुं शक्ता इति प्रसिद्धिः, या करभी

विश्वद्रीचीभिरस्मिन्निविडमुडुपतेः कान्तिभिः प्रस्नुवानाः
फेनायन्ते निजोष्मक्वथनपरिणमद्बुद्बुदं चन्द्रकान्ताः ॥ ८६ ॥

( सर्वे विमानावतरणं नाटयन्ति )।

रामः। ( विलोक्य सीतां प्रति )। देवि ! दक्षिणेन—

सिंहलद्वीपमम्भोधि-सम्भूतमिदमुत्पलम्।
माणिक्याचलकिञ्जल्क-रमणीयमुदीच्यते ॥ ८७ ॥

सीता। जहिं कासकुसुमसंकासो अगत्थहंसो (ङ) चरइ ?*

* यत्र काशकुसुमसङ्काशोऽगस्त्यहंसश्चरति ?

उष्ट्री, तस्याः काम्य स्पृहणीयं, कान्तारवर्त्म दुर्गममार्गः यत्र तथाभूत, "कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्" इत्यमरात कान्तारशब्दस्य दुर्गमवर्त्मार्थकत्वेऽपि यत् कान्तारवर्त्म इति प्रयोगः, स "धनुर्ज्या" "कर्णकुण्डलम्" इत्यादिवत् समर्थनीयः ; जाज्वलन्ती देदीप्यमाना, जङ्गलं निर्जनस्थानं, "जङ्गलं निर्जनस्थाने विलिङ्गा पिशितेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी ; यद्वा—जङ्गलो निर्जलो देशः तस्य इयं जाङ्गली जनविरहिता जलविरहिता वा, श्रीः शोभा यस्य तथाभूतः, मरुः धन्वदेशः, निर्जलवालुकामयदेशविशेषः इत्यर्थः, दूरेऽपि विप्रकर्षेऽपि, अक्ष्णोः नयनयोः, ज्योतिः तेजः, दृष्टिशक्तिमित्यर्थः, अपलपति हरति, दृष्टिप्रतिघातितेजस्कतया मरोरिति भावः, अस्मिन् मरौ, चन्द्रकान्ताः मणिविशेषाः, विश्वद्रीचीभिः जगद्व्यापिनीभिः, उडुपतेः चन्द्रस्य, कान्तिभिः प्रभाभिः, किरणैरिति यावत, प्रस्नुवानाः प्रस्नवन्तः सन्तः, स्रवज्जलाः सन्त इत्यर्थ, निजैः स्वकीयैः ऊष्मभिः सन्तापैः, मरुदेशभवैरिति भावः, यत् क्वथनं पाकः, तेन परिणमन् उद्गच्छन्, बुद्बुदः जलविकारो यस्मिन् तत् यथा तथा, फेनायन्ते फेनमुद्गिरन्ति। स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ८६ ॥

सिंहलेति।—सिंहलद्वीपं लङ्काद्वीपं, दक्षिणेन सिंहलद्वीपस्य दक्षिणस्यां दिशि, अम्भोधिसम्भूतं समुद्रसञ्जातं, माणिक्यमया माणिक्यनिर्मिताः, अचलाः स्थिराः, ये किञ्जल्काः केशराः, तैः रमणीयं मनोहरम्, इदम् उत्पलं पद्मम्, उदीच्यते उच्चैः दृश्यते, जनैः अस्माभिर्वा इति शेषः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८७ ॥

( ङ ) काशेति।—काशस्य तृणविशेषस्य, कुसुमं पुष्प, तस्य सङ्काशः सदृशः, अतीव श्वेतवर्ण इत्यर्थ.। अगस्त्यहंसः अगस्त्य एव हंसः, यद्वा—अगस्त्याख्य-हंसविशेषः ; अगस्त्याश्रमस्थहंस इत्यर्थो वा।

रामः। (स्मित्वा)। आं मैथिलि आम्। इहैव रोहण-गिरेरुपत्यकायां द्वितीयमायतनं मुनेर्लोपामुद्रावल्लभस्य। (च) स तत्रभवान् (छ)—

बृहत्यावप्राप्त्या विततजलमम्भोधिमुदरे
दधावीषद्ग्राह्यं किल कलशजन्मा कुलपतिः।
यमाराध्यन् विन्ध्याचलशिखरशोथैकभिषजं
विवस्वानाश्वीनं गगनमविरोधात् कलयति ॥ ८८ ॥

अपि च—

निपीतं येनाब्धौ स्तिमितगुरुभिः पक्षपटलैः
प्रयत्नादुड्डीय प्रतिपदमपव्यस्तपतिताः।

(च) रोहणगिरेः रोहणाख्यपर्वतस्य। उपत्यकायाम् आसन्नभूमौ, "उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिः" इत्यमरः। आयतनं स्थानम्, आश्रम इति यावत्। लोपामुद्रावल्लभस्य लोपामुद्राभर्त्तुः, लोपामुद्रेति अगस्त्यभार्य्याया नाम, "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः। मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी" इत्यमरः।

(छ) तत्रभवान् पूज्यः।

बृहदिति।—किलेति प्रसिद्धौ, कुलपतिः "मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादि-पोषणात्। अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः॥" इत्युक्तलक्षणः, कलशजन्मा कुम्भसम्भवः, अगस्त्य इत्यर्थः, "अगस्त्यः कुम्भसम्भवः" इत्यमरः, ईषत् ग्राह्यं गण्डूष-मात्रेण ग्रहणीयं, बृहतः महतः, विस्तृतस्य इत्यर्थः, पावस्य आधारस्य, अगस्त्योदर-रूपस्येति भावः, यद्वा—ईषद्ग्राह्य, किन्तु बृहत्पावस्य सुविस्तीर्णखातरूपस्य आधारस्य, प्राप्त्या लाभेन, विततजलं विस्तृततोयम्, अम्भोधिं समुद्रम्, उदरे जठरे, दधौ धारयामास, विवस्वान् सूर्य्यः, विन्ध्याचलस्य विन्ध्यगिरेः, शिखराणां शृङ्गाणां, शोथस्य स्फीतिरूपरोगविशेषस्य, अङ्गवृद्धिरूपस्येति भावः, एकम् अद्वितीयं, भिषजं चिकित्सकं, "भिषग्वैद्यौ चिकित्सके" इत्यमरः; विनतीकृतविन्ध्याचलमिति भावः, यम् अगस्त्यम्, आराध्यन् सेवमानः सन्, आश्वीनम् अश्वैः एकाह्नेन गम्यं, "विश्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते" इत्यमरः; गगनम् आकाशम्, अविरोधात् निर्विघ्ने-नेत्यर्थः, कलयति पर्य्यटति। पूर्वमुक्ता पौराणिकी वार्त्ताऽस्य सन्दर्भस्येति विस्तरभयान्न पुनरुक्ता। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८८ ॥

निपीते इति।—येन मुनिना अगस्त्येन, अब्धौ समुद्रे, निपीते निःशेषेण चुलुकी-

विश्रान्ताः कौलीरं कुहरमशरण्याः शिखरिणः

क्षणं दृष्टास्तस्य स्तुतिषु न गिरां साहसरसः ॥ ८९ ॥

अपि च, यत्र शृङ्गारसार्वभौमस्य (ञ) रत्नसिंहासने सिंहलद्वीप-नाम्नि प्रदोषारम्भेषु (झ)—

उदेष्यत्पीयूषद्युतिरुचिकणार्द्राः शशिमणि-

स्थलीनां पन्थानो घनचरणलाक्षालिपिभृतः ।

चकोरैरुड्डीनैर्झटिति कृतशङ्काः प्रतिपदं

पराञ्चः सञ्चारानविनयवतीनां विवृणते ॥ ९० ॥

---

कृते सति, स्तिमितानि आर्द्राणि, जलान्तरवस्थानादिति भावः, अत एव गुरूणि भारवन्तीत्यर्थः तैः, पक्षपटलैः पक्षसमूहैः, प्रयत्नात् विशेषायासात्, उड्डीय नभसि उत्थाय, प्रतिपदं पदे पदे, अपव्यस्तं विपर्यस्तं यथा तथा, पक्षाणां स्तैमित्य-गुरुत्वाभ्यां स्वच्छन्दोड्डयनाक्षमत्वादिति भावः, पतिताः भूमौ लुण्ठिताः, अत एव अशरण्याः रक्षि-शून्याः, निराश्रया इति यावत्, आश्रयभूतस्य समुद्रस्य व्यसनोदयादिति भावः, शिखरिणः पर्वताः, मैनाकादयः इत्यर्थः, क्षणं किञ्चित्कालं, कुलीरः कर्कटः तत्सम्बन्धि कौलीरं कार्कटं, कुहरं गर्त्तं, विश्रान्ताः प्रविश्रान्ताः, दृष्टाः अवलोकिताः, जनैरिति शेषः, तस्य अगस्त्यस्य, स्तुतिषु स्तवेषु, गिरां वाचां, साहसरसः सहसा प्रवृत्त्यनुरागः, न ? अपि तु सर्व एव तस्य स्तुतिं कर्त्तुं प्रवर्त्तन्ते इति भावः, यद्वा—साहसरसो न साहसावलम्बनं न, भवतीति शेषः, वाचकस्य स्तुतिं कर्त्तुं न प्रभवन्तीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८९ ॥

(ञ) शृङ्गारेति ।—शृङ्गार एव तदाख्यः आदिरस एव, सार्वभौमः सम्राट् तस्य, एतेन सिंहलद्वीपवासिनः सर्वे एव अत्यर्थं शृङ्गारानुरागिणः कामपर-तन्त्रा इति व्यज्यते ।

(झ) प्रदोषारम्भेषु प्रदोषो रजनीमुखं, तस्य आरम्भेषु उपक्रमेषु, “प्रदोषो रजनीमुखम्” इत्यमरः ।

उदेष्यदिति ।—उदेष्यतः उदयं गमिष्यतः, पीयूषद्युतेः अमृतरश्मेः, चन्द्रस्य इत्यर्थः, रुचिकणैः मयूखलवैः, आर्द्राः सिक्ताः, स्रवन्त इति भावः, घना सान्द्रा, या चरणयोः पादयोः, लाक्षा अलक्तकरागः, तस्याः लिपिम् आकारं, बिभ्रति धारयन्तीति तथोक्ताः, अरुणलक्तकाङ्किता इति भावः, उड्डीनैः उत्पतितैः, चकोरैः पक्षि-

(अन्यतो दर्शयन्)। इयमितो मौक्तिकीयानामपामाधारस्ताम्रपर्णी (ञ)—

शुक्तिकागर्भसम्बन्ध-स्तम्भितास्तोयबिन्दवः।
भ्रमन्ति सुभ्रुवामङ्गादङ्गमस्याः प्रसूतयः॥ ९१॥

अपि च—

युवतिकुचभोगकर्मभिरुद्भूतैः शुक्तिसम्पुटधृतानि।
दधतीह ताम्रपर्ण्याः स्थिरकरकाभावमम्भांसि॥ ९२॥

---

विशेषैः, झटिति सहसा, क्रता प्राप्ता इत्यर्थः, मञ्जुः चारुः, जनसमागमभयमिति यावत् यत्र तथोक्ताः, लाक्षारञ्जितपदचिह्नदर्शनादिति भावः, शशिमणिघटितानां चन्द्रकान्तशिलामयभूभागानां, पन्थानः मार्गाः, अविनयवतीनां दुःशीलानाम्, अभिसारिकाणामिति भावः, प्रतिपदं पदे पदे, प्रतिपदक्षेपे इत्यर्थः, पराचः प्रतीपान्, भयात् विपरीतन्यासानिति भावः, सञ्चारान् गतीन्, विवृण्वते प्रकटयन्ति। शिखरिणी वृत्तम्॥ ९०॥

(ञ) मौक्तिकीयानां मुक्तासम्बन्धिनीनां, मुक्ताप्रसविनीनामिति यावत्, अपां जलानाम्। ताम्रपर्णी नदीभेदः। ताम्रपर्णी मुक्तोत्पत्तिस्थानमिति प्रसिद्धिः।

शुक्तिकेति।—शुक्तिकानां मुक्तास्फोटानां, मुक्तागृहाणामित्यर्थः, "मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः" इत्यमरः; गर्भस्य मध्यस्य, सम्बन्धेन सम्पर्केण, गर्भेषु स्थित्या इत्यर्थः, स्तम्भिताः पिण्डीभूताः, घनीभूता इति यावत्, अस्याः ताम्रपर्ण्याः, प्रसूतयः समुद्भवाः, यद्वा—प्रसूतयः तनयाः, तनयस्वरूपा इत्यर्थः, ताम्रपर्णीतः समुद्भूता इति यावत्, "प्रसूतिस्तनयेऽपि स्यात् तनये दुहितर्यपि" इति मेदिनी; तोयबिन्दवः जलकणाः, मुक्ताफलरूपेण परिणता इति भावः, सुभ्रुवां सुन्दरीणाम्, अङ्गात् क्रोडात्, अङ्कं क्रोडं, भ्रमन्ति विचरन्ति, एकस्याः समीपात् अन्यस्याः समीपं, तस्याः समीपात् अन्यस्याः समीपं गच्छन्तीति भावः, सुभ्रुवाम् अङ्गानि अलङ्कुर्वन्तीति निष्कर्षः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ९१॥

युवतीति।—इह अस्मिन् स्थाने, ताम्रपर्ण्याः नद्याः, अम्भांसि जलानि, उद्भूतैः सञ्जातैः, जन्मान्तरीयैरिति भावः, युवतीनां तरुणीनां, कुचाः स्तनाः, तेषां भोगः सम्भोगः, तदुपर्य्यवस्थानरूप इति भावः, तस्य कर्मभिः कार्य्यैः, यैः कर्मभिः युवतिकुचभोगः सम्पद्यते तादृशैः सुचरितैः कर्मभिर्हेतुभिरिति भावः, शुक्तिरेव मुक्तागार एव, सम्पुटः आवरणविशेषः, तत्र धृतानि स्थितानि सन्ति, स्थिरकरकाभावं कठिनवर्षोपलत्वं, "वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरः; दधति धारयन्ति॥ ९२॥

सीता। अज्जउत्त ! जेट्ठेत्ति दक्खिस्समत्तएण (ट) भअवदो साअरस्स भाईरहीपक्खवादो (ठ)। पेम्मसव्वस्सणीसंदो (ड) उण सहजसव्वंगमोत्तिआहरणरमणीआए (ढ) तम्मपण्णीए लक्खीअदि। *

रामः। (विहस्याञ्जलिं दर्शयन्)।—

रमयति मलयाचलोऽयमस्मा-
दुपनमता पवनेन मानिनीनाम्।
दयितविनयकूटसाक्षिणीभिः
स खलु सखीभिरदुष्करप्रबोधः॥ ८१॥

* आर्य्यपुत्र। ज्येष्ठेति दाक्षिण्यमात्रकेण भगवतः सागरस्य भागीरथीपक्षपातः। प्रेमसर्वस्वनिःस्यन्दः पुनः सहजसर्वाङ्गमौक्तिकाभरणरमणीयायास्ताम्रपर्ण्यां लक्ष्यते।

(ट) ज्येष्ठेति।—ज्येष्ठा प्रथमा पत्नीति हेतोः, दाक्षिण्यमात्रकेण दक्षिणः सरलः उदारो वा, अनेकपत्नीषु समरागो नायकविशेषः इति यावत्, तदुक्तं दर्पणे—"एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः" इति, तस्य भावः दाक्षिण्यं, तदेव दाक्षिण्यमात्रं, ततः स्वार्थे कन्-प्रत्ययः तेन।

(ठ) भागीरथ्या गङ्गायाः, पक्षपातः अनुग्रहः, स्नेह इत्यर्थः।

(ड) प्रेमेति।—प्रेमा प्रियता एव, अनुराग एवेत्यर्थः, सर्वस्वं सर्वधनं, तस्य निःस्यन्दः पातः, वर्षणमित्यर्थः, वितरणमिति यावत्, प्रेमसर्वस्वनिःस्यन्दः प्रणयवत्ता इत्यर्थः।

(ढ) सहजेति।—सहजं स्वाभाविकं, सर्वेषु अङ्गेषु देहेषु, यत् मौक्तिकाभरणं मुक्ताघटितालङ्कारः, मुक्तारूपालङ्कारश्च, तेन रमणीयायाः मनोहरायाः, मुक्ताभिसूना चित्ताकर्षिण्याश्च।

रमयतीति।—अयम् एषः, मलयाचलः मलयपर्वतः, रमयति प्रीणयति, अस्मानिति शेषः, अस्मात् मलयाचलात्, उपनमता उपगच्छता, प्रवहता इति यावत्, पवनेन वायुना, (साधनेन) दयितस्य प्रियस्य, विनयानाम् अनुनयानाम्, अनुनयसूचकोक्तीनामित्यर्थः, कूटः राशिः, समूह इति यावत्, तस्य साक्षिणीभिः साक्षात्

लक्ष्मणः । ( अग्रे दर्शयन् ) ।—

स्वपाणिप्राग्भारप्रबलविततोत्तानसलिल-
स्वयंदृष्टक्रीडत्तिमिनिवहलग्नामिव घृणाम् ।
दधानस्यापीतोज्झितजलनिधेरेतदपरं
पुरो लोपामुद्रासहचरमुनेराश्रमपदम् ॥ ९४ ॥

अपि चास्मिन्—

चतुरब्धिपानचेष्टादृष्टपिपासे मुनावुदयमाने ।
पाययितुमिवात्मानं विशुध्य सज्जीभवन्त्यापः ॥ ९५ ॥

---

दृष्टीभिः, सखीभिः सहचरीभिः, मानिनीनां प्रणयकुपितानां प्रियाणां, खलु निश्चितं, स प्रबोधः सान्त्वनादानं, मानापनयनमिति यावत्, अदुष्करः न दुःसाध्यः, सुसाध्य इत्यर्थः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ९३ ॥

स्वपाणीति ।—स्वस्य आत्मनः, पाणिः करः, तस्य प्राग्भारेण विस्तारेण, प्रबलम् अत्यन्तं यथा तथा, विततं विस्तृतम्, उत्तानम् ऊर्द्धं गतं, यद्वा—प्राग्भारेण अग्रभागेन, प्रबलं यथा तथा विततं व्याप्तम्, आक्रान्तमित्यर्थः, गण्डूषीकर्तुम् आकृष्टमिति भावः, अत एव उत्तानम् ऊर्द्धमागतं, पाणौ अवस्थितमिति भावः, यत् सलिलं सामुद्रोदकं, तस्मिन् स्वयम् आत्मना, दृष्टे अवलोकिते, जलशून्यत्वात् प्रत्यक्षीभूते इति भावः, क्रीडति इतस्ततः लुठति, समुद्रगर्भे इति भावः, तिमिनिवहे तदाख्यमत्स्यविशेषसमूहे, लग्नां सम्बद्धां, सञ्जातामिति यावत्, घृणां दयां, "कारुण्यं करुणा घृणा । कृपा दयाऽनुकम्पा स्यात्" इत्यमरः, दधानस्येव धारयत इव, जलहृते पीतानुज्झिते सर्वे तिमिप्रभृतयो नश्यन्तीति अनुकम्पां कुर्वत इव इत्यर्थः, आपीतः आदौ सम्यक् पीतः, पश्चात् उज्झितः उद्गीर्णः, जलनिधिः समुद्रः येन तथाभूतस्य, लोपामुद्रासहचरस्य लोपामुद्रापतेः मुनेः अगस्त्यस्य, एतत् इदम् अपरं द्वितीयम्, आश्रमपदं तपोवनं, पुरः अग्रतः, दृश्यते इति शेषः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९४ ॥

चतुरब्धीति । —चतुर्णाम् अब्धीनां समुद्रचतुष्टयानां, पानचेष्टया गण्डूषीकरण-व्यापारेण, दृष्टा प्रत्यक्षीकृता, पिपासा तृष्णा यस्य तादृशे, मुनौ अगस्त्ये, उदयमाने उद्गच्छति सति, आपः जलानि, आत्मानं स्वं, पाययितुमिव पानं कारयितुमिव, अगस्त्यमिति शेषः, विशुध्य निर्मलीभूय, सज्जीभवन्ति प्रस्तुतीभवन्ति, सज्जिताः सत्यः उपतिष्ठन्ते इत्यर्थः, शरदि अगस्त्योदये जलानि विशदानि भवन्तीति प्रसिद्धिः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ९५ ॥

सुग्रीवः। ( सस्मितम् )।—

भुवमिह चतुरम्भोनिधिरचिताचोमानकर्म्मणि मुनीन्द्रे।
भक्ष्यम्मन्यानि किमपि चकम्पिरे सप्तभुवनानि ॥ ९६ ॥

( सर्वतोऽवलोक्य सहर्षाङ्कुरम् )। अहो! चिरेणाद्य चतुर्दशलोकैक-दण्डधरे धर्म्मासनाधिकारिणि रामदेवे ( ण ) दण्डकारण्यगृह-मेधिनां (त) तपोधनानामृद्धयः (थ)।

रामः। ( सलज्ज-मात्मनं विमानवेगनाटितकेनाधोऽवलोक्य ) कथं, हिरण्य-हरिणविहारकान्तारस्थलीनामुपरि ( द ) प्रतिष्ठामहे !! (ध)

---

भुवमिति।—इह अस्मिन्, मुनीन्द्रे ऋषिप्रवरे, अगस्त्ये इति शेषः, चतुर्भिः चतुःसङ्ख्यकैः, अम्भोनिधिभिः समुद्रैः, समुद्रचतुष्टयजलैरिति यावत्, रचितं कृतम्, आचोमानकर्म्म आचमनक्रिया इत्यर्थः, गण्डूषीकरणमिति यावत्, येन तथाभूते सति, सप्तभुवनानि भूर्भुवः-स्वर्जन-महस्तपः-सत्यरूपाणि जगन्ति, किमपि अनिर्व्वचनीयरूपेणे-त्यर्थः, भक्ष्यम्मन्यानि आत्मानं भक्ष्यं मन्यन्ते इति तथोक्तानि सन्ति, चकम्पिरे कम्पितानि बभूवुः, यस्य चतुःसमुद्रं पेयं, तस्य सप्तभुवनं भक्ष्यम् अवश्यमेव सम्भवतीति धियेति भावः ॥ ९६ ॥

( ण ) चतुर्दशेति।—चतुर्दशलोकस्य चतुर्दशसङ्ख्यकभुवनस्य, ऊर्द्ध्वं भूरादि-सप्त-लोकस्य अधः अतलादि-सप्तलोकस्य च इत्यर्थः, एकस्मिन् अद्वितीये, दण्डधरे शासितरि, राजनि इत्यर्थः, "दण्डधरो यमे राज्ञि" इति हेमः, धर्म्मासनाधिकारिणि सिंहासनस्य न्यायसङ्गतस्वामिनि, रामदेवे देवे रामचन्द्रे, समागते सतीति शेषः।

( त ) दण्डकेति।—दण्डकारण्ये दण्डकाख्यकानने, ये गृहमेधिनः गृहैर्दारैः, मेधन्ते सङ्गच्छन्ते इति तथोक्ताः तेषां, गृहमेधिनां सस्त्रीकाणां, गार्हस्थ्याश्रमिणामित्यर्थः, "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते" इति शास्त्रात् गृहशब्देन दारा उच्यन्ते।

(थ) ऋद्धयः अभ्युदयाः, दृश्यन्ते इति शेषः।

(द) हिरण्येति।—हिरण्यहरिणस्य स्वर्णमृगस्य, मायाकल्पितकाञ्चनमृगरूपस्य मारीचस्येति यावत्, विहाराः विचरणस्थानानि, याः कान्तारस्थल्यः दुर्गमारण्यभूमयः तासाम्। उपरि ऊर्द्ध्वदेशे।

(ध) प्रतिष्ठामहे वर्त्तामहे, समुपस्थिता इत्यर्थः। यद्वा—प्रतिष्ठामहे प्रस्थानं कुर्मः, गच्छाम इत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे—उपरि ऊर्द्ध्वभागेनेत्यर्थः।

सुग्रीवः। (सोपहासम्)। इयं सा मारीचशरीरोपहाररचितात्मनो (न) दशकण्ठस्य कपटभिक्षुवेशविडम्बनाडम्बरैकमर्मज्ञा (प) पञ्चवटी। (सादरम्)।—

विश्वामित्रमखद्विषे च वपुषा चित्रेण पत्युर्मुखा-
द्व्याकृष्टविदेहराजतनयानेत्रारविन्दाय च।
मारीचाय नमो नमः किमपरं यस्मै कुले रक्षसां
द्वौ वारौ विभुनाऽपि दाशरथिना चक्रे ततज्यं धनुः॥ ८७॥

(सीता लज्जते)।

---

(न) मारीचेति।—मारीचस्य तदाख्यस्य रावणानुचरस्य, शरीरमेव देह एव, उपहारः उपढौकनं, तेन रचितः कृतः, आत्मा स्वं, शरीर इत्यर्थः येन तथोक्तस्य। "आत्मा पुंसि स्वभावे च···शरीर-ब्रह्मणोरपि" इति मेदिनी।

(प) कपटेति।—कपटेन मायाकल्पितेन, भिक्षुवेशेन परिव्राजकनेपथ्येन, या विडम्बना वञ्चना, तस्या डम्बरस्य विस्तारस्य, एका अद्वितीया, मर्मज्ञा साराभिज्ञा, तत्त्वज्ञेति यावत्; यद्वा—कपटेन यः भिक्षुवेशः, तस्य विडम्बनम् अनुकरणं, तस्य आडम्बरः समारम्भः, आयोजनमित्यर्थः, "आडम्बरः समारम्भे गजगर्जित-तूर्य्ययोः" इति मेदिनी; तस्य एका मर्मज्ञा रहस्यज्ञा, रावणकृतकपटभिक्षुवेशधारणस्य अभिप्रायाभिज्ञा इत्यर्थः, अत्रैव तथाविधवेशपरिग्रहादिति भावः।

विश्वामित्रेति।—विश्वामित्रस्य मखः यज्ञः, तं द्वेष्टि हिनस्तीति तथोक्ताय च, विश्वामित्रस्य यज्ञविघ्नकारिणे, चित्रेण अद्भुतेन, विस्मयजनकेनेत्यर्थः, वपुषा शरीरेण, काञ्चनमयेनेति भावः, पत्युः भर्त्तुः, रामस्येत्यर्थः, मुखादपि वदनादपि, मुखं परित्याजयित्वाऽपीत्यर्थः, अत्राख्यनेतदित्यपि-शब्दार्थः, आकृष्टम् आक्षिप्तं, विदेहराजतनयायाः सीतायाः, नेत्रारविन्दं नयनकमलं येन तथाभूताय च, सीता पतिविरहिणी कृतवते इति भावः, मारीचाय तदाख्यराक्षसाय, नमः नमः, अस्तु इति शेषः, पुनः पुनस्तं प्रणमामीत्यर्थः, किम् अपरम् अन्यत्, वक्तव्यमिति शेषः, रक्षसां निशाचराणां, कुले वंशे, विभुना प्रभुणा, दाशरथिनाऽपि रामेणापि, यस्मै मारीचाय, यद्वधार्थमित्यर्थः, द्वौ वारौ, यद्वा—यस्मै यदर्थं, यन्निमित्तमित्यर्थः, यस्य मारीचस्य कार्य्यवशादिति भावः, विभुनाऽपि प्रभुणाऽपि, एकेनैव वारेण राक्षसकुलविनाशाय समर्थेनापीति भावः, दाशरथिना रामचन्द्रेण, रक्षसां कुले निशाचरवंशविनाशायेत्यर्थः, द्वौ वारौ

राम । (प्रस्रवणाचलं दर्शयन् सीतामपवार्य्य) । देवि !—

नक्तं रत्नमयूखपाटलमिलत्काकोलकोलाहल-
व्यस्यत्कौशिकभुक्तकन्दरतमाः सोऽयं गिरिः स्मर्य्यते ।
यत्राकृष्टकुचांशुके मयि रुषा वस्त्राय पत्राणि ते
चिन्वन्त्या वनदेवतास्तरुलतामुच्चैर्व्यधुः कौतुकात् ॥ ९८ ॥

वारद्वयं, खर-दूषणादिविनाशाय दण्डकारण्ये वारमेकं, रावणादिविनाशाय लङ्कायां वारमेकमित्यर्थः, धनुः शरासनं, तता विस्तृता, आकृष्टा इत्यर्थः, ज्या गुणः यत्र तादृशं, चक्रे कृतम् अतिसत्त्ववान् महामायश्चासौ सर्वेषु रावणेष्विति पुनः पुनर्नमस्कार्योऽयं इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९७ ॥

नक्तमिति ।—नक्तं रात्रौ, रत्नानां मणीनां, मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलः श्वेतरक्तगुणः, "श्वेतरक्तस्तु पाटलः" इत्यमरः; तथा मिलता सङ्गच्छता, काकोलानां द्रोणकाकानां, "द्रोणकाकस्तु काकोलः" इत्यमरः; कोलाहलः कलरवः ताभ्यां, व्यस्यद्भिः बिभ्यद्भिः, कौशिकैः पेचकैः, पर्वतोपरत्नप्रभया दिवसभ्रमेण काकशब्देन च पेचकानां त्रास इति भावः, यद्वा—रत्नानां मयूखाः किरणाः, तेषां पाटलेन श्वेतरक्तगुणेन, श्वेतरक्तप्रभयेत्यर्थः, मिलता सङ्गच्छताम्, अरुणोदयकालिकप्रभावत् आरक्तमणिप्रभया उषा समागता इति भ्रमेण एकत्र सङ्गतानामिति भावः, काकोलानां द्रोणकाकानां, पेचकशत्रूणामिति भावः, कोलाहलेन 'का का' इति कलकलेन, बिभ्यद्भिः कौशिकैः उलूकैः, पेचकैरित्यर्थः, "महेन्द्रगुग्गुलूलूक-व्यालग्राहिषु कौशिकः" इत्यमरः; भुक्तं सेवितम्, आश्रितमित्यर्थः, कन्दरतमः गुहास्थं तिमिरं यस्य तथाभूतः, सः पूर्वदृष्टः, अयम् एष, गिरिः पर्वतः, प्रस्रवणः इति यावत्, स्मर्य्यते स्मरणविषयीक्रियते, मयेति शेषः, यद्वा—स्मर्य्यते ? स्मरणविषयीक्रियते ? त्वयेति शेषः यत्र गिरौ, मयि आकृष्टम् आच्छिन्नम्, अपसारितमित्यर्थः, कुचयोः स्तनयोः, तवेति शेषः, अंशुकं वसनं येन तथाभूते सति, रुषा कोपेन, वस्त्राय वसनाय, कुचाच्छादनाय इति भावः, पत्राणि वृक्षाणां पर्णानि, चिन्वन्त्याः सङ्गृह्णन्त्याः, ते तव, वनदेवताः अरण्याधिष्ठात्र्यः देव्यः, कौतुकात् नर्मणः, कौतुकं कर्त्तुमित्यर्थः, तरुलतां तरुशिखरां लताम्, उच्चैः ऊर्द्ध्वं, व्यधुः विहितवत्यः, ऊर्द्ध्वे नीतवत्य इत्यर्थः, यथा त्वया पत्रं चेतुं न शक्यते तथा कृतवत्य इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

सीता । ( स्मयमाना कपोतहस्तं ( फ ) कृत्वा ) । भअवदीओ जणट्ठाण-देवदाओ ! एसा वो परिचारिआ जाणई पणमदि । *

रामः । ( भगवतीं दर्शयन् ) । देवि ! वन्दस्व भगवतीमितो (ब) गोदावरीम् । ( जनान्तिकम् ) ।—

एतस्याः पुलिनोपकण्ठफलिनीकुञ्जोदरेषु स्रजं
कृत्वा किंशुककोरकैरकरजक्रीड़ासहिष्णुस्तने ।
दत्त्वा वक्षसि ते मयि प्रहसति प्रौढ़ापराधे तदा
कौमारव्रतभङ्गरोषितमपि स्मेरं तवासीन्मुखम् ॥ ८८ ॥

( सीता सलज्ज-स्मितं मुखमवनमयति, नमति च गोदावरीम् ) ।

---

* भगवत्यो जनस्थानदेवताः ! एषा वः परिचारिका जानकी प्रणमति ।

---

( फ ) कपोतहस्तं कपोतवत् हस्तः तं कृत्वा, शिरसि अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः ; यद्वा—कपोतहस्तः हस्तबन्धविशेषः, उक्तञ्च सङ्गीतसर्वस्वे—"पार्श्वद्वयसमाश्लेषात् कपोतः सर्वशीर्षके । विनयोपगमे भीते भयो सम्भाषणे गुरोः । वक्षःस्थलगतो छेकः कल्पितस्तु कपोतवत् ॥" इति तम् ।

(ब) इतः अस्मात् स्थानात्, अस्मिन् पार्श्वे वा ।

एतस्या इति ।—एतस्याः अस्याः, गोदावर्य्याः इत्यर्थः, पुलिनं जलमध्यादुत्थितः तटभागः, "तोयोत्थितं तत् पुलिनम्" इत्यमरः ; तस्य उपकण्ठे समीपे, "समीपे निकटासन्न-सन्निकृष्टसनीडवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा—" इत्यमरः ; यः फलिनीकुञ्जः प्रियङ्गुलतावेष्टितस्थानं, "प्रियङ्गुः फलिनी फली" इत्यमरः ; तस्य उदरेषु अभ्यन्तरेषु, किंशुककोरकैः पलाशकलिकाभिः, "पलाशे किंशुकः पर्णः" इति, "कलिका कोरकः पुमान्" इति चामरः , स्रजं मालां, कृत्वा विरच्य, करजक्रीडा नखक्षतं, तत्सहिष्णु सोढुं क्षमौ न भवत इति अकरजक्रीडासहिष्णू रतिक्रीडायां नखाघातवेदना सोढु-मक्षमौ, स्तनौ कुचौ यत्र तादृशे, ते तव, वक्षसि उरसि, दत्त्वा निधाय, प्रौढः कृतः, अपराधः येन, यद्वा—प्रौढः प्रवृद्धः, प्रकर्षं प्राप्त इत्यर्थः, अपराधः आगः यस्य तथाभूते, "प्रवृद्धं प्रौढमेधितम्" इत्यमरः ; मयि प्रहसति हास्यं कुर्वति सति, किंशुककलिका हि वक्ररूपा नखक्षताकारा भवति, तथा च, यथा तवेयं स्तनोपरि किंशुककलिका शोभते, तथा मम नखक्षतानि शोभन्ते इति धिया हास्यकरणेन अपराधिनि सतीति यावत्,

रामः। (परिवृत्यावलोकितकेन सखेदम्)। देवि!—

अस्मिन् माल्यवतस्तटीपरिसरे कादम्बिनीडम्बरः
स स्थूलङ्करणो मदश्रुपयसामासीदवर्षन्नपि।
यद्धारावलितैर्न शाखिभिरपि त्वत्पालितैर्मा तथा
दृष्ट्वा कन्दलितं न केकिभिरपि प्रारम्भि सङ्गीतकम् ॥१००॥

सीता। (मन्युगद्गदकण्ठग्रन्थिलस्वरा (भ) पुष्पकं प्रति)। विमाणराअ!

---

तदा तस्मिन् समये, कौमारव्रतस्य कुमारिकाया व्रतस्य, ब्रह्मचर्य्यावलम्बनरूपस्य नियमस्य वा, सुरतसम्भोगवर्जनरूपस्येति भावः, भङ्गेन खण्डनेन, रोषितं कोपित-मपि, तव मुखं वदनं, स्मेरं मन्दहसितम्, आसीत् अभूत्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥९९॥

अस्मिन्निति।—माल्यवतः तदाख्यगिरेः, अस्मिन् परिदृश्यमाने, तटीपरिसरे तटस्य पर्य्यन्तभूमौ, पार्श्वस्थभूभागस्य प्रान्तदेशे इत्यर्थः, "पर्य्यन्तभूः परिसरः" इत्यमरः; सः पूर्वानुभूतः, कादम्बिनीडम्बरः मेघमालायाः समारम्भः, मेघमालाविस्तार इत्यर्थः, "कादम्बिनी मेघमाला" इत्यमरः; अवर्षन्नपि वृष्टिमकुर्वन्नपि, मम अश्रुपयसां नेत्रजलानां, स्थूलङ्करणः अस्थूलं स्थूलं क्रियते अनेनेति तथोक्तः, अत्यर्थं वृद्धिकारणः इत्यर्थः, आसीत् अभूत, मेघमालादर्शनेन त्वद्विरहार्त्तस्य मम भूयानश्रुपातः समभव-दिति भावः, मा तथा प्रबलतया अश्रु विमुञ्चन्तं, दृष्ट्वा अवलोक्य, रुदन्तं दृष्ट्वेत्यर्थः, यस्य कादम्बिनीडम्बरस्य, धाराभिः आसारैः, अविच्छिन्नवर्षणैरित्यर्थः, वलितैः वर्द्धितैः, तथा त्वया भवत्या, पालितैः परिपोषितैः, शाखिभिरपि वृक्षैरपि, न कन्दलितं न पल्लवितं, "कन्दलं स्यात् पल्लवे च नवाङ्कुरे" इति विश्वः, केकिभिः मयूरैरपि, सङ्गीतकं केकारवमित्यर्थः, न प्रारम्भि न प्रारब्धं, न कृतमित्यर्थः, मम विरहार्त्तस्य दुःखेन अचेतना वृक्षाः सचेतनास्तिर्य्यञ्चोऽपि दुःखिता आसन्निति भावः। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

(भ) मन्युगद्गदेति।—मन्युना दैन्येन, पूर्ववृत्तान्तस्मरणजनितविषादेन इत्यर्थः; "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इत्यमरः; यद्वा—मन्युना शोकेन, प्रियस्य शोकविह्वलावस्था-श्रवणजनितेनेति भावः, "मन्यु-शोकौ तु शुक् स्त्रियाम्" इत्यमरः; गद्गदे काक्वयुक्ते, कण्ठे गलदेशे, ग्रन्थिलः ग्रन्थियुक्तः, रुद्ध इति भावः, स्वरः ध्वनिः यस्याः तथाभूता।

सीदम्हि, (स) ण दलदि ज्जेव्व वज्जमअं मे हिअअं, तधा वि तुवरेहि, एसा अंतरीअदु (य) दंडआरसविच्छोलो। *

रामः। (विमानवेगनाटितकेन सीतां प्रति)। देवि! इदमग्रे महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं (र) कुण्डिनं नाम नगरम्। इह हि—

अनन्यलुण्ठश्रीर्मलयवनजन्माऽयमनिलो
निपीय स्वेदाम्बु स्मरमकरसम्भुक्तविभवम्।
विदर्भीणां भूरिप्रियतमपरीरम्भरभस-
प्रसङ्गादङ्गानि द्विगुणपुलकस्रञ्जि तनुते॥ १०१॥

---

* विमानराज! सीताऽस्मि, न दलत्येव वज्रमयं मे हृदयं, तथाऽपि त्वरस्व, एषा अन्तरीयतां दण्डकारण्यपङ्क्तिः।

---

(स) सीताऽस्मीति।—सीताशब्दः लाङ्गलपद्धतौ वर्त्तते, सा च प्रायशः कठिना तिष्ठति, अहञ्च तदुत्पन्नत्वात् कठिनप्रकृतिरेवेति भावः।

(य) दलति विदीर्य्यते। त्वरस्व त्वरितो भव, शीघ्रगितः प्रतिष्ठस्व इति भावः। अन्तरीयताम् अतिक्रम्यताम्, एतद्दर्शनम् अतीव शोककारणमिति भावः।

(र) महाराष्ट्रेति।—महाराष्ट्रः देशभेदस्य, एकं केवलम्, अद्वितीयमित्यर्थः, मुख्यं वा, "एके मुख्यान्यकेवलाः" इत्यमरः; मण्डनं भूषणम्, अलङ्कारभूतमित्यर्थः।

अनन्येति।—अनन्यलुण्ठश्रीः न अन्येभ्यः परेभ्यः, लुण्ठा विदलिता, विकृतेति भावः, श्रीः समृद्धिर्यस्य तथाभूतः, अन्यसङ्गरहित इति भावः, मलयजन्मा मलयपर्वतीयः, अयम् एषः, अनुभूयमानः इत्यर्थः, अनिलः वायुः, विदर्भीणां विदर्भदेशभवानां नारीणां, स्मरस्य कामस्य, मकरेण रथध्वजस्थेन जलजन्तुविशेषरूपेण चिह्नेन, सम्भुक्तः कृतोपभोगः, अनुभूत इति यावत्, विभवः सम्पत्, आतिशय्यमिति यावत् यस्य तथोक्तं, कामावेशजनितसत्त्वोदयात् समुद्भूतमिति भावः, स्मरशब्दश्चात्र मकरेणापि अनुभूत-सुरतामर्दजनितस्वेदाधिक्यमिति वा भावः, स्वेदाम्बु घर्मजलं, निपीय पीत्वा, शोषयित्वेति यावत्, अङ्गानि अवयवाः, भूरिर्बहुल, प्रियतमस्य अभीष्टतमस्य, भर्त्तुर्नायकस्य वा इत्यर्थः, परीरम्भेण आलिङ्गनेन, यः रभसः हर्षः, "रभसो वेग-हर्षयोः" इत्यमरः; तत्प्रसङ्गात् तद्वशात्, द्विगुणाः द्विरावृत्ताः, पुलकान्येव रोमाञ्चा एव, स्रजः माला येषु तथोक्तानि, यद्वा—द्विगुणानि द्विरावृत्तानि, अधिकाधिकानीति यावत्, पुलकानि

किञ्च—

विभ्रतीं कौशिकीं वृत्तिं सौरभोद्गारिणीं गिरः।
दूराध्वानोऽपि कवयो यस्य रीतिमुपासते॥ १०२॥

विशेषकः। (दक्षिणतो दर्शयन्)। देव! प्रणम्यतामयमश्म-विषयलक्ष्म्याः सप्तगोदावरहारकलापैकनायको (ल) भगवान् भीमेश्वरः (व)। अयं हि—

तत्कालारभटीविजृम्भणपरित्रासादिव भ्रश्यता
वामार्द्धेन तदेकशेषचरणं बिभ्रद्वपुर्भैरवम्।

---

एव स्रजः माला येषु तानि, तनुते विस्तारयति, करोतीत्यर्थः। शिखरिणी वृत्तम्॥ १०१॥

बिभ्रतीमिति।—दूराध्वानोऽपि दूरमार्गवर्त्तिनोऽपि, विभिन्नदेशीया अपि इत्यर्थः, कवयः काव्यकर्त्तारः, कौशिकीं तदाख्यां, वृत्तिं रचनापद्धतिं, बिभ्रतीं दधानां, सौरभोद्गारिणीं सुष्ठु सौन्दर्यशालिनीमिति यावत्, यस्य महाराष्ट्रस्य, गिरः वाचः, रीतिं पदसङ्घटनाविशेषम्, उपासते सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः। कौशिक्यादिलक्षणमुक्तं दर्पणे—"या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता। कामोपभोगप्रभवोपचारा सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता॥ शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः। रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती॥" इति। "चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः॥ पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्। उपकर्त्री रसादीनां सा पुनः स्याच्चतुर्विधा॥ वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा। माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते॥" इति। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १०२॥

(ल) अश्मेति।—अश्मो नाम विषयः दाक्षिणात्यजनपदविशेषः, तस्य लक्ष्मीः श्रीः तस्याः। गोदावर्यः नदीविशेषाः, सप्तानां गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं, तदेव हारकलापः हारश्रेणी, तस्य एकः अद्वितीयः, नायकः स्वामी मध्यमणिर्वा।

(व) भीमेश्वरः भीमो नाम ईश्वरः शिवः; यद्वा—भीमो नाम कश्चित् राजा, तत्प्रतिष्ठितत्वात् तस्य ईश्वरः।

तत्कालेति।—तत्काले नृत्यसमये, या आरभटी तदाख्यवृत्तिविशेषः, तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे—"मायेन्द्रजालसङ्ग्राम-क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। संयुता वध-बन्धाद्यैरुद्धता-

तुल्यं चास्थिभुजङ्गभूषणमसौ भोगीन्द्रकङ्कालकै-
र्बिभ्राणः परमेश्वरो विजयते कल्पान्तकर्मान्तिकः ॥ १०३ ॥

रामः । ( कृताञ्जलिः ) ।

नृत्यारम्भपरिक्रमद्गिरिसुतारिक्तार्द्धसम्पूर्त्तये
निर्व्यूढभ्रमिविभ्रमाय जगतामीशाय तुभ्यं नमः ।
यच्चूडाभुजगेश्वरप्रभृतिभिस्तादृग्भ्रमन्तीर्दिशः
पश्यद्भिर्भ्रमघूर्णमाननयनैः श्रान्तोऽपि न श्रद्दधे ॥१०४॥

---

ऽऽरभटी मता ॥ वस्तूत्थापन-सम्फेटौ सङ्क्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वारः आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते । सम्फेटस्तु समाघातः क्रुद्ध-सत्वरयोर्द्वयोः ॥ सङ्क्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथाऽपि वा । सङ्क्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ॥ प्रवेशत्रासनिष्क्रान्ति हर्षविद्रवसम्भवम् । अवपातनमित्युक्तम्—" इति ; आरभटी आरम्भो वा, यद्वा—तत्काले कल्पान्तसमये इत्यर्थः, या आरभटी नाट्यविशेषः, उद्दामताण्डवविशेष इत्यर्थः, तस्या विजृम्भणं स्फुरणं, वृद्धिरिति यावत्, तस्मात् यः परित्रासः भयं तस्मादिव, भ्रश्यता स्खलता, अर्द्धाङ्गात् च्यवमानेनेत्यर्थः, वामार्द्धेन गौरीरूपेण अंशेन हेतुना, तत् एकशेषः एकमात्रावशिष्टः, वामार्द्धस्य गौरीरूपस्य भ्रंशनादिति भावः, चरणः पादः, दक्षिण इति भावः, यस्य तथाभूतं, भैरवं भीषणं, वपुः शरीरं, बिभ्रत् दधानः, भोगीन्द्रस्य वासुकेः, कङ्कालकैः अस्थिभिः, तुल्यं समम् ; यद्वा—भोगीन्द्रस्य कङ्कालैः देहास्थिभिः, सास्थिदेहैरिति भावः, तुल्यं समं, सहेत्यर्थः, अस्थि-भुजङ्गमयम् अस्थि-सर्परूपं, भूषणम् आभरणं, बिभ्राणः धारयन्, कल्पान्ते सृष्ट्यवसाने, कर्मान्तिकः कर्मकर्त्ता, संहारक इति भावः, असौ कथितप्रकारः, परमेश्वरः भीमेश्वरः शङ्करः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०३ ॥

नृत्यारम्भेति ।—नृत्यारम्भे ताण्डवोपक्रमे, परिक्रमन्त्या चलन्त्या भीतया, नृत्यव्यापारस्य उत्कटत्वादिति भावः, गिरिसुतया गौर्या, रिक्तस्य शून्यस्य, भयात् परित्यक्तस्येत्यर्थः, अर्द्धस्य वामार्द्धाङ्गस्य, सम्पूर्त्तये सम्यक् पूरणाय, पुनर्गौरीदेहसङ्गमायेति भावः, निर्व्यूढः त्यक्तः, असमाप्तस्यैव निवारितः इति यावत्, भ्रमिः ताण्डवलीलया भ्रमणं, तेन विभ्रमः विलासो येन तथाभूताय, जगतां त्रिभुवनानाम्, ईशाय अधिपतये, महेश्वरायेत्यर्थः, तुभ्यं नमः, यस्य, चूडायां मुकुटे, जटाजूटरूपे

अपि च—

क्रीडानटस्य प्रलयान्धकारैः
कण्ठे निपीते तव नीलकण्ठ!।
पृथक् कबन्धं पृथगुत्तमाङ्गं
नृत्यद्द्वयादैक्षत कालरात्रिः॥ १०५॥

(सर्वे नमन्ति)।

रामः (अग्रतो दर्शयन्)। देवि! द्रविडमण्डलमौलिमण्डन-माणिक्यमणिस्तवकम् (अ) इदं काञ्चीनामधेयमायतनं मीन-केतनस्य (ब)। (सीतामपवार्य)। इह हि—

---

इति यावत्, स्थिता ये भुजगेश्वरप्रभृतयः वासुकिप्रमुखाः तैः सह, तादृक् तथैव, पूर्ववदेवेत्यर्थः, भ्रमन्तीः घूर्णमानाः, दृशः पश्यन्ति अवलोकयन्ति, अत एव भ्रमेण घूर्णनेन, चक्रवत् भ्रमणेनेत्यर्थः, घूर्णमानानि भ्राम्यन्ति, नयनानि नेत्राणि येषां तैः, श्रान्तोऽपि त्यक्तनृत्योऽपि, न श्रद्दधे न विश्वसे, नृत्यात् निवृत्त इति विश्वसितुं नैव शक्यते इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १०४॥

क्रीडेति।—नीलकण्ठ! हे शम्भो! प्रलयान्धकारैः कल्पान्ततिमिरैः, क्रीडा-नटस्य लीलानर्त्तकस्य, संहारलीलया नृत्यं कुर्वाणस्येत्यर्थः, तव कण्ठे गलदेशे, नील-वर्णे इति भावः, निपीते ग्रसिते इत्यर्थः, आच्छादिते इति यावत्, कण्ठस्य नीलत्वेन अन्धकारे अदृश्यत्वादिति भावः, कालरात्रिः महाभैरवी, यद्वा—कालरात्रिः यम-भगिनी, कल्पान्तनिशा इति यावत्, भयात् त्रासात्, पृथक् नृत्यत् नृत्यं कुर्वत्, कबन्धं शिरःशून्यं देहं, पृथक् उत्तमाङ्गं शिरः, ऐक्षत दृष्टवती, प्रलयकाले संहारप्रवृत्तस्य उद्दामं नृत्यतो महेश्वरस्य रजतधवलाङ्गं तथा मस्तकञ्च अन्धतमसि परिस्फुटं दृश्यते, किन्तु विषज्वालया कृष्णवर्णस्य कण्ठदेशस्य अदृश्यमानत्वात् शिरसो देहात् पृथगिव प्रतीयते, एवञ्च उत्तमाङ्गस्य कबन्धस्य च पृथक् नर्त्तनं बोध्यम्। उपजाति-वृत्तम्॥ १०५॥

(अ) द्रविडेति।—द्रविडमण्डलस्य द्रविडदेशस्य, मौलिमण्डनं शिरोभूषणभूतं, माणिक्यमणिस्तवकं मणिमुक्तारचितपुष्पगुच्छतुल्यं मनोहरम्।

(ब) आयतनं स्थानम्। मीनकेतनस्य कामस्य।

स्वेदजलपिच्छिलाभिस्तनुभिर्यूनां च शिथिलमाश्लेषम् ।
विपुलं पुलकशलाकापटलं झटिति प्रतिकरोति ॥ १०६ ॥

अपि च—

अभिमुखपतयालुभिर्ललाट-
श्रमसलिलैरवधूतपत्रलेखः ।
कथयति पुरुषायितं वधूनां
मृदितहिमद्युतिनिर्मलः कपोलः ॥ १०७ ॥

सुग्रीवः । (वामतो दर्शयन्) । इयमितः शृङ्गारदेवतागर्भगृहमवन्तिविषयसीमन्तमौक्तिकम् (ख) उज्जयिनीनाम राजधानी ।

---

स्वेदेति ।—यूनां तरुणानां स्त्री-पुंसानां, विपुलं महत्, पुलकशलाकापटलं रोमाञ्चरूपशलाकासमूहः, स्वेदजलैः घर्माम्भोभिः, पुलक-स्वेदजलयोः सत्त्वोद्रेकात् उद्गम इति बोद्धव्यं, पिच्छिलाभिः विज्जलाभिः, क्लिन्नाभिरिति यावत्, तनुभिः शरीरैः, आश्लेषम् आलिङ्गनं, झटिति सहसा, शिथिलं श्लथम्, अदृढमित्यर्थः, प्रतिकरोति जनयतीत्यर्थः । आर्या वृत्तम् ॥ १०६ ॥

अभिमुखेति ।—अभिमुखे सम्मुखे, निम्नदेशे इत्यर्थः, मुखं वदनम्, अभि लक्षीकृत्य अभिमुखम् इत्यर्थो वा, पतयालुभिः पतद्भिः, अधोगैरित्यर्थः, ललाटश्रमसलिलैः भालनिःसृतस्वेदजलैः, अवधूता विलुप्ता, पत्रलेखा पत्रावलीरचना यस्मात् तथाभूतः, मृदितः विमृष्टः इति यावत्, निष्कलङ्क इति भावः, यो हिमद्युतिश्चन्द्रः, तद्वत् निर्मलः शुभ्रः, यद्वा—मृदितः दलितः, यः हिमः तुषारः, तस्य द्युतिवत् प्रभेव, निर्मलः स्वच्छः, वधूनां सीमन्तिनीनां, कपोलः गण्डदेशः, पुरुषायितं रतौ पुरुषवत् आचारं, विपरीतरतमित्यर्थः, कथयति प्रकटयतीति यावत् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १०७ ॥

(ख) शृङ्गारेति ।—शृङ्गारस्य उज्ज्वलरसस्य, देवता अधिष्ठात्रीत्यर्थः, कामदेव इति यावत्, तस्य गर्भगृहम् अभ्यन्तरस्थप्रकोष्ठम्, अन्तःपुरस्वरूपमिति यावत् । अवन्तीति ।—अवन्तिरेव विषयः जनपदः, तस्य सीमन्ते केशरचनायां, द्विधा विभक्तकेशस्य मध्यवर्त्तिस्थाने इत्यर्थः, मौक्तिकं मुक्तास्वरूपम्, अतीव रम्यदर्शनमिति भावः ।

इह हि—

कामितुरभिसृत्वरीणां गौराङ्गीणामिहेन्दुगौरीषु ।
उड्डयमानानामिव रजनिषु परमीक्ष्यते छाया ॥ १०८ ॥

अपि च—

अधस्तात् सौधानामिह हि चरतामिन्दुकिरणान्
घनोदञ्चच्चञ्चूपुटनिहितनेत्रा युवतयः ।
चकोराणां ज्योत्स्नारसकुतुपकौतूहलकृता-
मुदीक्षन्ते नश्यत्तिमिरविशदाभोगमुदरम् ॥ १०९ ॥

अपि च—

इह युवतिवदनकान्तिभिराप्यायिततुन्दपरिमृजः शेते ।
भुक्तापभुक्तहिमरुचिमरीचिरन्तःपुरचकोरः ॥ ११० ॥

---

कामितुरिति।—इह उज्जयिन्याम्, इन्दुगौरीषु चन्द्रकिरणोज्ज्वलासु, रजनिषु रात्रिषु, कामितुः कामिनः, सकाशे इति शेषः, अभिसृत्वरीणाम् अभिसरन्तीनां, गौराङ्गीणां शुभ्रावयवानां, गौरवर्णानां नायिकानामिति यावत्, उड्डयमानानामिव पक्षिणामिव, परं केवलं, छाया प्रतिबिम्बं, न तु शरीरमिति भावः, ईक्ष्यते दृश्यते, जनैरिति शेषः, यतो गौराङ्गता चन्द्रकिरणैरपह्नुता इति भावः। आर्य्या वृत्तम् ॥१०८॥

अधस्तादिति।—इह उज्जयिन्यां, युवतयः तरुण्यः, सौधानां हर्म्याणाम्, अधस्तात् अधोभागे, इन्दुकिरणान् चन्द्रमयूखान्, चरतां सेवमानानां, पिबतामिति यावत्, यद्वा—इन्दुकिरणान् चरतां गच्छतां, चन्द्रकिरणान् पातुं विचरतामित्यर्थः, ज्योत्स्ना एव चान्द्रिका एव, रसः द्रवविशेषः, तस्य कुतुपः चर्मनिर्मिताल्पस्नेहपात्रं, तैलघृतादि-रक्षार्थं चर्मनिर्मितक्षुद्रपात्रमित्यर्थः, "कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्" इत्यमरः; तस्मिन् कौतूहलं कौतुकम्, अभिलाषमिति यावत्, कुर्वन्तीति तत्कृतानां, चकोराणां पक्षिभेदानां, घनं वारंवारं यथा तथा, उदञ्चति विकसति, यद्वा—उच्छ्रति, व्याप्तीभवतीत्यर्थः, चञ्चुपुटे पुटाकारौष्ठद्वये इत्यर्थः, निहितं निवेशितं, नेत्रं नयनं याभिः तथोक्ताः सत्यः, नश्यत् अपगच्छत्, तिमिरम् अन्धकारं यस्मात् तथाभूतः, विशदः निर्मलः, आभोगः परिपूर्णता यस्य तादृशम्, उदरं जठरं, चकोराणामिति पूर्वेणान्वयः, उदीक्षन्ते पश्यन्ति। शिखरिणी वृत्तम् ॥ १०९ ॥

इहेति।—इह उज्जयिन्याम्, अन्तःपुरचकोरः अन्तःपुरवर्त्ती चकोराख्यपक्षि-विशेषः, भुक्ता अपभुक्ताः वा पीताः अर्द्धपीता वा इत्यर्थः, हिमरुचेः चन्द्रस्य, मरीचयः

विभीषणः । इहैवायमलकायाः शाखानगरगौरवभाजि त्रिपुरदहनाधिष्ठानप्रतिष्ठो भगवान् महाकालनाथः (ह) । अयं हि—

उद्दामभ्रमिवेगविस्तृतजटावल्लीप्रणालीपतत्-
स्वर्गङ्गाजलदण्डिकावलयितं निर्माय तत्पञ्जरम् ।
सम्भ्राम्यद्भुजदण्डपक्षपटलद्वन्द्वेन हंसायित-
स्त्रैलोक्यव्ययनाटकानयनटः स्वामी जगत्त्रायताम् ॥ १११ ॥

रामः । (प्राञ्जलिः) ।—

नमस्तुभ्यं देवासुरमुकुटमाणिक्यकिरण-
प्रणालीसम्भेदस्नपितचरणाय स्मरजिते ।

---

किरणाः येन तथाभूतोऽपि, युवतीनां तरुणीनां, वदनकान्तिभिः, मुखशोभाभिः, आप्यायितः स्फीतः, परिवृद्ध इत्यर्थः, अत एव तुन्दपरिमृजः अलसः सन्, "मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः" इत्यमरः, शेते स्वपिति । आर्या वृत्तम् ॥११०॥

(ह) अलकायाः कुबेरनगर्याः । शाखानगरस्य मूलनगरादन्यस्य पुरस्य, अलकायाः समीपवर्त्तिनगरान्तरस्येत्यर्थः, "—अन्यत्तु यत् मूलनगरात् पुरम् । तच्छाखानगरम्" इत्यमरः; गौरवं समादरं, भजते प्राप्नोतीत्यर्थः, इति तथोक्तायाम् । त्रिपुरेति ।—त्रिपुरदहनस्य हरस्य, अधिष्ठानेन आविर्भावेण, प्रतिष्ठा गौरवं यस्य तथोक्तः । महाकालनाथः तदाख्यशिवमूर्त्तिः ।

उद्दामेति ।—उद्दामा उच्छृङ्खला, या भ्रमिः भ्रमणं, नर्त्तनमिति भावः, तस्याः वेगेन आतिशय्येन, विस्तृता प्रसारिता, विमुक्ता इति यावत्, जटावल्ली एव लतेव लम्बमानसंयतकेशराशिरेव, प्रणाली पयसः पदवी, जलनिर्गमपथः इत्यर्थः, "द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्" इत्यमरः; तस्याः पतन्ती स्रवन्ती, या स्वर्गङ्गा मन्दाकिनी, तस्या जलान्येव सलिलान्येव, दण्डिकाः शलाकाः, ताभिः वलयितं वेष्टितं, तत्पञ्जरं तस्य हंसस्य, पञ्जरं पिञ्जरं, पञ्जरस्वरूपमिति भावः, निर्माय रचयित्वा, सम्भ्राम्यत् सञ्चलत्, इतस्ततो विक्षिपदित्यर्थः, भुजदण्ड एव बाहुयष्टिरेव, पक्षपटलद्वन्द्वं पक्षसमूहयुगलं, तेन हंसायितः हंसवत् आचरितः, तथा त्रैलोक्यस्य जगत्त्रयस्य, व्ययः नाश एव, नाटिका नाट्यं, तस्या नये अभिनये, नटः अभिनेता, स्वामी प्रभुः, महाकालः इति यावत्, जगत् भुवनं, त्रायतां रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १११ ॥

महाकल्पस्वाहाकृतभुवनचक्रेऽपि नयने
निरोद्धुं भूयस्तत्प्रसरमिव कामं हुतवते ॥ ११२ ॥

किञ्च—

वेगादगात् देव! तव त्रिनेत्र!
युग्मेतरस्मान्नयनात् कृशानुः ।
कामे तु सम्मोहनशस्त्रहस्ते
स्वाहामनुध्याय चिरं जडोऽभूत् ॥ ११३ ॥

( सर्वे नमन्ति )।

सीता। ( विहस्य )। अहो! तत्थभवदो ससहरसेहरस्स

---

नम इति।—देवासुराणां सुरदानवानां, मुकुटेषु किरीटेषु, यानि माणिक्यानि रत्नविशेषाः, तेषां किरणा एव अंशव एव, प्रवालोद्भेदाः पल्लवोत्स्फुटनं, विदीर्णजम्बालनिर्गतपल्लवनिःसृतपयांसीति भावः, "उद्भेदः स्फुटने सङ्गे" इति मेदिनी; तैः स्नपितौ अभिषिक्तौ, आर्द्रीकृतौ इत्यर्थः, प्रक्षालितौ इति यावत्, चरणौ पादौ यस्य तस्मै तथोक्ताय, महाकल्पे महाप्रलये, "संवर्त्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि" इत्यमरः; स्वाहाकृतं हुतं, भुवनचक्रं जगन्मण्डलं यस्मिन् तादृशेऽपि, नयने नेत्रे, तृतीये इति शेषः, भूयः पुनः, तस्य नयनस्य, भस्मीकृतभुवनस्येति भावः, प्रसरं विजृम्भणं, यद्वा—तस्य भुवनचक्रस्य, प्रसरं विस्तारं, पुनः सृष्टिमिति भावः, निरोद्धुमिव प्रतिहन्तुमिव, कामं मदनं, हुतवते होमविषयं कृतवते, स्मरजिते कामारये, महेशाय इत्यर्थः, तुभ्यं नमः। शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११२ ॥

वेगादिति।—हे देव! त्रिनेत्र! हे त्रिलोचन! तव भवतः, युग्मेतरस्मात् अयुग्मात्, तृतीयादित्यर्थः, नयनात् लोचनात्, कृशानुः अग्निः वेगात् सवेगम्, अगात् निरगच्छत्, तु किन्तु, सम्मोहनं नाम शस्त्रं पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः, हस्ते पाणौ यस्य तथाभूते, कामे अनङ्गे, स्वाहां निजपत्नीम्, अनुध्याय स्मृत्वा, चिरं दीर्घकालं, जडः मन्थरः, निष्क्रिय इति यावत्, अभूत् अजायत, कामबाणविद्धः सन् पत्नीं स्वाहां स्मरन् विमूढ आसीदिति भावः, अथवा कामं दग्ध्वा चिरेण शान्तिमलभतेति भावः। इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११३ ॥

कवलिदचउद्दसभुवणस्स (क) वि ण पलाइदा अक्खिबुभुक्खा, (ख) जेण भअवं मअणो वि विआलिअग्गासीकिदो * (ग)।

(सर्वे हसन्ति)।

रामः। (सविमर्शम्)। अस्य हि भगवतः,—

बाणीभूतपुराणपूरुषधृतिप्रत्याशया धाविते
विद्राति स्फुरदाशुशुक्षणिकणक्लान्ते शकुन्तेश्वरे।
नम्रोन्नम्रभुजङ्गपुङ्गवगुणव्याकृष्टबाणासन-
च्छिन्नास्त्रस्य पुरद्रुहो विजयते सन्धानसीमाश्रमः॥ ११४॥

* अहो! तत्रभवतः शशधरशेखरस्य कवलितचतुर्दशभुवनस्यापि न पलायिता अक्षिबुभुक्षा, येन भगवान् मदनोऽपि विकालिकग्रासीकृतः।

(क) शशधरशेखरस्य चन्द्रचूडस्य। कवलितेति।—कवलितानि ग्रसितानि, चतुर्दश भुवनानि जगन्ति येन तादृशस्य।

(ख) पलायिता निवृत्ता। अक्षिबुभुक्षा दृष्टिक्षुधा।

(ग) विकालिकग्रासीकृतः विकाले असमये भवः विकालिकः असामयिकः, स चासौ ग्रासः कवलश्चेति विकालिकग्रासः, अविकालिकग्रासो विकालिकग्रासः कृत इति तथोक्तः, अथवा—मध्याह्ने कृताहारस्य विकाले यथा यत्किञ्चित् स्वल्पभोजनं, तथा देवस्यापि सर्वजगत् भक्षितवतः कामदेवरूपस्वल्पद्रव्यभक्षणमिति भावः।

बाणेति।—बाणीभूतस्य शररूपस्य, पुराणपूरुषस्य नारायणस्य, धृतौ धारणे, वहने इति यावत्, या प्रत्याशा आकाङ्क्षा, तया धाविते चलिते, किन्तु स्फुरद्भिः ज्वलद्भिः, आशुशुक्षणेः अग्नेः, शैवानलस्येति यावत्, "अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः।...शिखावानाशुशुक्षणिः॥" इत्यमरः; कणैः स्फुलिङ्गैः, क्लान्ते श्रान्ते, दहनभयात् आर्त्ते इति भावः, शकुन्तेश्वरे पक्षिराजे गरुडे, नारायणस्य वाहने इति भावः, विद्राति अपगच्छति सति, दूरमपसरति सतीत्यर्थः, नम्रः नतः, आनतमस्तक इत्यर्थः, गरुडापातभयादिति भावः, उन्नम्रः उन्नतमस्तकः, गरुडापगमनादिति भावः, यो भुजङ्गपुङ्गवः सर्पराजः वासुकिः, स एव गुणः मौर्वी, तेन व्याकृष्टं विशेषेणाकृष्टम्, आकर्णाकृष्टमित्यर्थः, यत् बाणासनं शरासनं, धनुरित्यर्थः, तेन छिन्नं पातितम्, अस्त्रं बाणो येन तथाभूतस्य, पुरद्रुहः त्रिपुरारेः, सन्धानं शरसंयोजनं, तदेव सीमा पर्यन्तः यस्य तथाभूतः, श्रमः आयासः, शैवानलेनैव त्रिपुरभस्मीकरणात्

( अङ्गुल्या दर्शयन् )। इयं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाग्रमहिषी ( घ ) माहिष्मती नाम चेदिमण्डलमुण्डमाला ( ङ ) नगरी। इह हि—

आश्लेषचुम्बनरतोत्सवकौतुकादि-
क्रीड़ादुरोदरपणप्रतिभूरनङ्गः ।
भोगस्तु यद्यपि जये च पराजये च
यूनोर्मनस्तदपि वाञ्छति जेतुमेव ॥ ११५ ॥

---

शरसन्धानाय श्रमभावः जातः, न तु शरनिक्षेपाय इति भावः, यद्वा—सन्धानाय शरयोजनाय, या सीमा स्थितिः, आलीढ-प्रत्यालीढभावेनावस्थानमित्यर्थः, "सीमा-ऽऽघाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्" इति मेदिनी ; तया श्रमः तज्जन्यश्रान्तिः, विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते। त्रिपुरदाहे विष्णु. शरः वासुकिश्च गुणो वृत्त इति पुराणवार्त्ता। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११४ ॥

( घ ) कलचुरीति।—कलचुरिकुलं तदाख्यं क्षत्रियकुलं, तत्र ये नरेन्द्रा राजानः, तेषां साधारणी सामान्या, सर्वभोग्या इत्यर्थः, अग्रमहिषी ज्येष्ठा महिषी, परिचयात् प्रागेव राजधान्या पतित्वेनाङ्गीकारादिति भावः ।

( ङ ) चेदिमण्डलस्य चेदिराज्यस्य, मुण्डमाला मुण्डस्य मस्तकस्य, माला माल्य-स्वरूपिणीत्यर्थः, शिरोभूषणभूतेति यावत् ।

आश्लेषेति।—अनङ्गः कामः, आश्लेषः आलिङ्गनं, चुम्बनम् अधरपानं, रतोत्सवः सुरतरूपानन्दजनकव्यापारः, तेषु कौतुकम् अभिलाषः, हर्षो वा, "कौतुकन्त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्म-हर्षयोः" इति मेदिनी ; एते आदयो यस्याः तादृशी, या क्रीडा केलिविशेषः, सैव दुरोदरस्य द्यूतक्रीड़ायाः, पणः ग्लहः, "बाजी" इति भाषा, द्यूतक्रीड़ाया जय-पराजययोः शुल्कमित्यर्थः, "दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम्" इति "पणोऽक्षेषु ग्लहः" इति चामरः ; तस्य प्रतिभूः लग्नकः, विश्वासस्थानमिति यावत्, "जामिन्" इति भाषा, "स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः" इत्यमरः ; यद्यपि जये च विजयलाभे च, पराजये च पराभवे च, भोगः सुखं, यूनोरुभयोरेव उभयत्रजनित-मिति भावः, "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फण-काययोः" इत्यमरः ; तु अव-धारणार्थकमव्ययम् , तदपि तथाऽपि, यूनोः तरुणयोः, स्त्री-पुंसयोरिति यावत्, मनः चित्तं, जेतुमेव आयत्तीकर्त्तुमेव, न तु पराजेतुमिति भावः, अन्योऽन्यमिति शेषः, वाञ्छति अभिलषति। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

(विमानवेगं रूपयित्वा)। देवि !—

देव्या भूमेर्मृगमदमसीमण्डनं सिद्धसिन्धोः
सध्रीचीयं जयति यमुना या तटैकाग्रवृत्तीन्।
प्रेमोत्कर्षादिव पितृपतेर्भ्रातुराच्छिद्य हस्ता-
दस्ताबाधं गमयति पितुर्मण्डलं चण्डभानोः॥ ११६॥

लक्ष्मणः। (दूरमङ्गुल्या दर्शयन्)।

त्रिपुरहरकिरीटक्रीडितैः क्रीडयद्भि-
र्भुवनममृतभानोर्बालमित्रैः पयोभिः।
सगरसुतचितायाः पावनी तोयराशे-
रियमियमघमग्रे जाह्नवी निह्नुते न॥ ११७॥

---

देव्या इति।—भूमेर्देव्याः क्षितिदेवतायाः, मृगमदः कस्तूरी एव, मसी तया मण्डनं भूषणम्, आभरणस्वरूपमित्यर्थः, यमुनाजलस्य गाढकृष्णवर्णत्वात् तत्र पृथिव्याः मसीभूषणत्वारोप इति भावः, सिद्धसिन्धोः स्वर्णद्याः, यद्वा—सिद्धानां मुक्तानां, मुमुक्षूणामिति भावः, "सिद्धौ व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न-मुक्तयोः" इति हैमः, सिन्धोः नद्याः, मुक्तिदायिन्याः नद्याः, गङ्गायाः इत्यर्थः, सध्रीची सहचरी, इयं पुरतः प्रवहमाना, यमुना कालिन्दी, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, या यमुना, तटैकाग्रवृत्तीन् तटे तीरभूमौ, एकाग्रा ऐकान्तिकी, वृत्तिः व्यापारः, चित्तस्याकर्षणमिति यावत् येषां तादृशान्, एकाग्रमनसा तटवर्त्तिनः, जनानिति शेषः, प्रेमोत्कर्षादिव स्नेहातिशयादिव, भ्रातुः सोदरस्य, पितृपतेः यमस्य, उभयोरेव सूर्य्यात्मजत्वादिति भावः, "धर्मराजः पितृपतिः समवर्त्ती परेतराट्। कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः॥" इत्यमरः; हस्तात् करात्, आच्छिद्य आकृष्य अस्ताबाधम् अस्त दूरीभूतः, आबाधः पीड़ा, विघ्न इति यावत् यत्र तद्यथा तथा, निर्विघ्नं यथा तथा इत्यर्थ, पितुः जनकस्य, चण्डभानोः सूर्य्यस्य, मण्डलं बिम्बं, लोकमिति भावः, गमयति प्रेरयति, गङ्गा यमुनयोः सङ्गमे मृतानां यमयातना नास्ति, प्रत्युत सूर्य्यलोकप्राप्तिरिति भावः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्॥ ११६॥

त्रिपुरेति।—त्रिपुरहरस्य शम्भोः, किरीटे मुकुटे, मुकुटरूपायां जटायामित्यर्थः, क्रीडितैः क्रीडनैः, क्रान्तकीडैरित्यर्थः, शम्भुना शिरसा गङ्गाया जलवेगधारणादिति भावः, अमृतभानोः सुधाकरस्य, चन्द्रस्य इत्यर्थः, बालमित्रैः बाल्यबन्धुभिः, चन्द्रस्य जलत्वादिति

रामः। (सहर्षम्)।—

गौरीविभज्यमानार्द्धसङ्कीर्णहरमूर्द्धनि।
अम्ब! द्विगुणगम्भीरे! भागीरथि! नमोऽस्तु ते ॥११८॥

(सीतां प्रति)। देवि! वन्दस्व—

देवस्याम्बुजसम्भवस्य भवनादम्भोधिमागामुका
सेयं मौलिविभूषणं भगवतो भर्गस्य भागीरथी।

भावः, भुवनं जगत्, क्रोडयद्भिः प्रीणयद्भिरिति यावत्, जलस्य जीवनत्वादिति भावः, पयोभिः सलिलैः, सगरसुतानां षष्टिसहस्राणां सगरतनयानां, चिता शवदाहनचुल्ली, कपिलकोपानलेन दहनस्थानमिति यावत् तथाभूतायाः, तोयराशेः समुद्रस्य, सागरगर्भ एव कपिलकोपानलेन तेषां भस्मीभवनादिति भावः, पावनी पवित्रताकारिणी, स्वस्याः सङ्गदानात् गङ्गासागरसङ्गमस्य पवित्रतीर्थत्वादिति भावः, अग्रे पुरतः, अवस्थितेति शेषः, इयम् इयम् एषा एषा, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः, जाह्नवी गङ्गा, नः अस्माकम्, अघं पापं, निकृन्तते नाशयति। पुरा सगरेण राज्ञा अश्वमेधे प्रक्रान्ते देवेन्द्रस्तस्याश्वं हृत्वा पाताले कपिलसन्निधौ स्थापयामास। सगरपुत्रैश्च तदन्वेषणपरैः पृथिवीं खनद्भिः सोऽश्वः कपिलसन्निधाने दृष्टः। ततश्च तैस्ताडितो मुनिस्तान् कोपानलेन ददाह। अथ सगरस्य वृद्धप्रपौत्रेण भगीरथेन बहुभिस्तपोभिर्गङ्गां समानीय तान् प्राप्तभस्मान् सगरसुतान् उद्दधारेति पुराणवार्त्ता। मालिनी वृत्तम् ॥ ११७ ॥

गौरीति।—अम्ब! हे मातः! भागीरथि! गङ्गे! गौर्य्या पार्वत्या, विभज्यमानम् अंशीक्रियमाणं, द्विधा कृत्वा गृह्यमाणमित्यर्थः, अर्द्धम् एकांशं यस्य तादृशे, अत एव सङ्कीर्णे स्वल्पीभूते, वामाङ्गस्य गौरीमस्तकत्वादिति भावः, हरस्य शिवस्य, मूर्द्धनि शिरसि, अर्द्धनारीश्वरमूर्त्तेरीश्वरभागस्य शिरसीत्यर्थः, दक्षिणार्द्धे इति भावः, द्विगुणं द्विगुणितं, गम्भीर गभीरता यस्याः तत्सम्बुद्धौ, सङ्कीर्णे प्रदेशे हि नद्यः स्वल्पपरिसराः, किन्तु समधिकगम्भीरा भवन्तीति भावः, ते तुभ्यं, नमः अस्तु, त्वां प्रणमामीत्यर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ११८ ॥

देवस्येति।—अम्बुजसम्भवस्य पद्मयोनेः, देवस्य ब्रह्मण इत्यर्थः, भवनात् आवासात्, ब्रह्मलोकादित्यर्थः, ब्रह्मकमण्डलुतः गङ्गायाः भूमौ आगमनादिति भावः, अम्भोधिं समुद्रम्, आगामुका आगमनशीला, भगवतः षडैश्वर्य्यसम्पन्नस्य, भर्गस्य हरस्य, "हरः स्मरहरो भर्गः" इत्यमरः; मौलिविभूषणं शिरोभूषणभूता, सा जगत्पावनीत्यर्थः,

उद्यातानपहाय विग्रहमिह स्रोतःप्रतीपानपि

स्रोतस्तीव्रतरत्वरा गमयति द्राक् ब्रह्मलोकं जनान् ॥११९॥

सीता। (कृताञ्जलिः)। अइ णिअस्रोतसिंखलासंदाणिद-
तिहुअणे! (च) मंदाइणि! वंदिज्जसि। *

(सर्वे नमन्ति)।

लक्ष्मणः। (अन्यतो दर्शयन्)—

धनाधिनाथप्रणयानुरोधा-

दभग्नकैलासनिकेतनस्य।

देवस्य कल्पान्तकपालपाणे-

र्वाराणसी नाम पुरी पुरस्तात् ॥ १२० ॥

रामः। (सहर्षमवलोक्य)।—

---

* अयि निजस्रोतःशृङ्खलासन्दानितत्रिभुवने। मन्दाकिनि। वन्द्यसे।

---

भागीरथी गङ्गा, इयम् एषा, इह भागीरथ्या, विग्रहं कलेवरम्, अपहाय त्यक्त्वा, उद्यातान् ऊर्द्ध्वं गतान्, परलोकं प्रस्थितान् इत्यर्थः, अथवा उच्चप्रदेशं गतान्, यस्या दिशो गङ्गा आगच्छति तस्यामेव दिशि गन्तुं प्रवृत्तानित्यर्थः, अत एव स्रोतसः जलवेगस्य, प्रतीपानपि प्रतिकूलानपि, विपरीतगामिनोऽपि इत्यर्थः, जनान् लोकान्, स्रोतसो निम्नगामित्वात् ऊर्द्ध्वगमनमसम्भवमिति विरोधालङ्कारः, ऊर्द्ध्वं परलोकमिति तत्परिहार इति बोध्यं, स्रोतसः अपि जलवेगादपि, तीव्रतरा अतीव तीव्रा, अत्यर्था इत्यर्थः, त्वरा वेगिता यस्याः तथाभूता सती, द्राक् झटिति, "द्राक् झटित्यञ्जसा-ऽह्नाय" इत्यमरः; ब्रह्मलोकं ब्रह्मरूपं लोकं, चतुर्मुखस्य आवासस्थानमिति वा, गमयति नयति। शार्द्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११९ ॥

(च) निजेति।—निजस्रोत एव स्वकीयजलवेग एव, शृङ्खला निगडः, लौह-रज्जुरित्यर्थः, तया सन्दानितं बद्धं, त्रिभुवनं त्रैलोक्यं यया तथोक्ता, मन्दाकिनी-अलका-नन्दा-भोगवतीरूपेण भुवनत्रयं व्याप्य स्थिता इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ।

धनाधिनाथेति।—धनाधिनाथस्य कुबेरस्य, धनाधिनाथे वा यः प्रणयः प्रेम, स्नेह इत्यर्थः, तस्य अनुरोधात् अनुवर्त्तनात्, प्रणयवशादित्यर्थः, अभग्नम् अपरित्यक्तम्, अत्यक्तमित्यर्थः, कैलास एव तदाख्यपर्वत एव, निकेतनं गृहं येन तथाभूतस्य, कल्पान्ते प्रलयकाले, कपालमेव खर्परं एव, पाणौ हस्ते यस्य तथोक्तस्य, देवस्य शम्भोः,

प्लवमानैरपारोऽयं जनैः संसारसागरः ।
द्वीपे वाराणसीनाम्नि विश्रान्तैरिह तीर्य्यते ॥ १२१ ॥

अपि चैनां नित्यमध्यास्ते (छ) भगवान्—

कण्ठच्छायनिपीतपन्नगफणारत्नौघमात्रस्थितौ
हारे निर्भयपार्वतीभुजलताबन्धोल्लसत्कन्धरः ।
तत् सर्वाङ्गविरामवामनतमैरेव स्वरैः सामगं
बिभ्रत् ब्रह्मशिरः शिवाय जगतामीशाङ्कचूडामणिः ॥ १२२ ॥

---

वाराणसी नाम पुरी नगरी, पुरस्तात् अग्रतः, दृश्यते इति शेषः । उपजाति-वृत्तम् ॥ १२० ॥

प्लवमानैरिति ।—अयम् एषः, संसार एव अविद्याजन्यसंस्काररूपवासना एव, पुनः पुनः कर्मजन्यदेहपरिग्रह एव वा, सागरः समुद्रः, प्लवमानैः सन्तरद्भिः, संसारसागरे एवेति भावः, जनैः जीवैरित्यर्थः, अपारः पारयितुमशक्यः, तर्त्तुमशक्य इति यावत्, किन्तु इह अस्मिन्, वाराणसीनाम्नि द्वीपे अन्तरीपे, असि-वरुणयोर्नद्योः मध्यभागे अवस्थितत्वात् वाराणस्याः द्वीपत्वमवगन्तव्यं, विश्रान्तैः कृतविश्रामैः, अध्युषितैरिति भावः, जनैरिति शेषः, तीर्य्यते तर्त्तुं शक्यते, वाराणसी मुक्तिक्षेत्रमिति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२१ ॥

(छ) एनां वाराणसीम् । अध्यास्ते अधितिष्ठति ।

कण्ठच्छायेति ।—हारे हारस्वरूपे वासुकौ इत्यर्थः, कण्ठस्य गलदेशस्य, छाया कान्तिः, प्रभा इत्यर्थः, कण्ठच्छाय कालकूटभक्षणात् गलदेशस्य नीलाभा इत्यर्थः, तेन निपीतः निःशेषेण कवलितः, सम्यग्रूपेण नीलवर्णतामापादितः इत्यर्थः, पन्नगस्य भुजङ्गस्य, वासुकेरिति भावः, फणारत्नानां सहस्रफणासु अवस्थितानां सहस्रमणीनाम्, ओघः समूहः, तन्मात्रेण कण्ठस्य नीलकान्तिमात्रेणेत्यर्थः, अवस्थानं स्थितिः यस्य तथाभूते सति, केवलं हाररूपेण, न तु वासुकिरूपेण प्रतीयमाने सतीत्यर्थः, निर्भयाया भयविहीनायाः, पार्वत्याः गौर्य्याः, भुजलताबन्धेन बाहुवल्लीवेष्टनेन, उल्लसन्ती शोभमाना, कन्धरा ग्रीवा यस्य तथोक्तः, अन्यदा शिरोरत्नदीप्त्या वासुकीसद्भावज्ञानेन भयमिति भावः, सर्वेषां निखिलानाम्, अङ्गानाम् अवयवानां, शिरोव्यतिरिक्तानामन्येषा-मवयवानामित्यर्थः, विरामेण चयेण, अभावेनेत्यर्थः, रुद्रेण ब्रह्मणः एकं शिरश्छित्त्वा स्वयं धारणादिति भावः, वामनतमैरेव अतिह्रस्वैरेव, अतिक्षीणैरेवेत्यर्थः, स्वरैः उदात्तादी-

(अङ्गुल्या दर्शयन् सीतां प्रति)। देवि! दृश्यतामितः,—

नवोन्मीलन्मौर्वीकिणनिकरकार्कश्यसदय-
प्रवृत्तस्त्वत्पाणौ किमपि निविडं पीड़यति मे।
कृतार्थोऽयं यस्याः समजनि करः सैव पुरतः
पुरी पूर्वेषां ते नयनमियमालानयति नः॥ १२३॥

सीता। (साभ्यसूयानुरागं साचीकृताक्षी (ञ) रामं पश्यन्ती पुरीं प्रति)। अंब मिहिले! वंदिज्जसि। गुरुजणे वि वंदणं मे विसुवेसि।*

रामः। (सुग्रीव-विभीषणौ प्रति)। वयस्यौ! इयं सा जानकी प्रजायमानाया (झ) भगवत्या भूमेररिष्टमन्दिरं (ञ) मिथिला।

* अम्ब मिथिले! वन्द्यसे। गुरुजनेऽपि वन्दनं मे विज्ञापयिष्यसि।

सामन्यतमैरित्यर्थः, सामगं सामवेदगायनं, तत् प्रसिद्धं, ब्रह्मणः चतुराननस्य, शिर मुण्डं, स्वेनैव छिन्नमिति भावः, बिभ्रत् दधान, एणाङ्कचूडामणिः मृगाङ्कशेखरः चन्द्रशेखरः शिव इत्यर्थः, जगतां लोकानां, लोकत्रयनिवासिनामिति यावत, शिवाय मङ्गलाय, अस्त्विति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम॥ १२२॥

नवेति।—यस्याः पुर्य्याः, नवं नूतनं यथा तथा, उन्मीलन् उद्भवन्, मौर्वीकिणनिकर मौर्वी ज्या धनुर्गुणः, तस्याः किणनिकरः शुष्कमांसग्रन्थिसमूहः, मौर्वीघर्षणजाता इति भावः, तस्य कार्कश्यात काठिन्यात, सदयं सकृपं यथा तथा, मृदु यथा तथेत्यर्थः प्रवृत्तः उद्यतः, त्वत्पाणिं ग्रहीतुमिति शेषः, मे मम, अयम एषः, करः पाणिः, त पाणौ करे, किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा, निविडं दृढ, पीडयति निष्पेषयति स्पृशति, कृतार्थः कृतकृत्यः, सफल इत्यर्थः, समजनि सञ्जातः, सैव तादृशी एव, इयं एषा, ते तव, पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां, पुरी नगरी, मिथिलेति यावत्, पुरतः अग्रतः, न अस्माकं, नयनं नेत्रम, आलानयति बध्नाति, तत्र दृष्टिर्लगतीति भावः। शिख रिणी वृत्तम॥ १२३॥

(ञ) साचीकृताक्षी साचीकृते तिर्य्यक्कृते, वक्रभावेन विनिहिते इत्यर्थः "तिर्य्यगर्थे साचि तिरोऽपि" इत्यमरः; अक्षिणी नयने यया तादृशी।

(झ) प्रजायमानायाः प्रसवमानायाः, जनयन्त्याः इत्यर्थः, अन्तर्भूतण्यर्थोऽ प्रयोगः।

(ञ) अरिष्टमन्दिरं सूतिकागृहम, "अरिष्टं सूतिकागृहम्" इत्यमरः।

सुग्रीव-विभीषणौ। (सकौतुक-स्मितम्)। यत्र भगवतः पार्वतीजीवितेश्वरस्य धनुर्धनुरन्तेवासिनावजगव-भार्गवौ भञ्जतो भवतः सहपांशुक्रीडादीर्घसखीयं वीरलक्ष्मीः ? (ट)।

रामः। (सलज्ज-स्मितमवलोक्य दर्शयन् सीतां प्रति)। देवि ! इयं पुनस्ततोऽपि पुरस्ताच्चम्पा नाम गौड़ानां विनयमधुरशृङ्गारविभ्रमरमणीया मकरकेतनकुमारव्रतचर्य्यातपोवनमिव (ठ) राजधानी।

(अपवार्य्य च)। इह हि—

रोमाञ्चोच्छ्वसदङ्गसन्धिनिविड़ैरालिङ्गनैर्यामिनी
शेषीकृत्य विवृण्वते निजरहश्चातुर्य्यमेणीदृशः।
यस्मिन् सपदि प्रदीपमुकुले दग्ध्वा दशां मल्लिका-
तैले प्रज्वलति स्तृणाति वसतीर्यन्त्राभिदग्धं तमः॥ १२४॥

(ट) पार्वतीजीवितेश्वरस्य गौरीनाथस्य। धनुरिति।—धनुश्च शरासनञ्च, धनुरन्तेवासी च धनुर्वेदशिष्यश्च तौ। अजगवेति।—अजगवं पिनाकः, "पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः, भार्गवः परशुरामः तौ, भञ्जतः भग्नौ कुर्वतः, भवतः तव, सहपांशुक्रीडायां सहधूलिखेलने, परस्परं मिलित्वा बाल्यक्रीडायामित्यर्थः, दीर्घसखी चिरसहचरी। वीरलक्ष्मीः वीरश्रीः, वीर्य्यशुल्का भार्य्या इत्यर्थः।

(ठ) गौड़ानां गौड़देशवासिनाम्। विनयेति।—विनयेन शिष्टाचारेण, अनुरागव्यञ्जकव्यवहारेणेति भावः, मधुरः मनोहरः, यः शृङ्गाराय सुरताय, सुरतक्रीड़ार्थमित्यर्थः, विभ्रमः विलासविशेषः, तेन रमणीया मनोहारिणी। मकरकेतनेति।—मकरकेतनः काम एव, कुमारः शिशुः, अनूढ इति भावः, तस्य व्रतचर्य्यायाः नियमानुष्ठानस्य, कौमारव्रतोद्यापनस्येति भावः, तपोवनमिव तपश्चरणाश्रममिव, विनयमधुरशृङ्गारविभ्रमशालित्वादिति भावः।

रोमाञ्चेति।—एणीदृशः मृगनयनाः कामिन्यः, रोमाञ्चेन लोमहर्षेण, उच्छ्वसता उद्गच्छता, स्फूर्त्तिं गच्छता इत्यर्थः, अङ्गसन्धिना अवयवानां संयोगस्थानेन, निविड़ैः घनैः, सुदृढैरिति भावः, आलिङ्गनैः आश्लेषैः, यामिनीं रजनीं, शेषीकृत्य अतिवाहयित्वा, किञ्चिदवशिष्टां कृत्वेति यावत्, निजं स्वकीयं, रहश्चातुर्य्यं निगूढनिधुवनवैदग्ध्यं, विवृण्वते प्रकटयन्ति, यत्र यस्मिन्, सपदि झटिति, यष्टिस्थे प्रदीपाधारदण्डवर्त्तिनि, प्रदीपमुकुले प्रदीपकोरके, कलिकाकारदीपाग्रमुखे इत्यर्थः, दशां वर्त्तिं, दग्ध्वा भस्मीकृत्य,

लक्ष्मणः। (अग्रे दर्शयन्)। एते भगवत्यौ भूमिदेवानां मूलायतनमन्तर्वेदीं पूर्वेण कृष्णागुरु-मलयजमयमङ्गरागमिवान्योऽन्यस्य (ड) कुर्वाणे कलिन्दकन्या-मन्दाकिन्यौ (ढ) सङ्गच्छेते—

हिमालयोत्सङ्गसदाधिवासतो
जातेव पाण्डुः प्रतिभाति जाह्नवी।
निदाघभानोः पितुरङ्कलालनात्
कृतेव काली यमुना च दृश्यते॥ १२५॥

---

मल्लिकातैले मल्लिकापुष्पवासितगन्धतैले इत्यर्थः, प्रज्वलति सति दीप्यमाने सति, ज्वलितुमारब्धे सतीत्यर्थः, तमः अन्धकारः, नाभिदघ्नं नाभिप्रमाणं सत्, वसतीः वेश्मानि, "वसती रात्रि-वेश्मनोः" इत्यमरः; स्तृणोति आच्छादयति, नाभिप्रमाणोन्नताधारदण्डोपरिस्थदीपस्य दशा यावत् तैलसिक्ता आसीत्, तावत् प्रदीपाग्रभागे प्रज्वलितायास्तस्या आलोकेन सर्वं गृहं समुद्भासितमासीत्, ततः सर्वां निशां व्याप्य प्रज्वलनेन तैले निःशोषिते प्रज्वलिताग्रदशाभागः क्रमशः भस्मीभूय दीपगर्भे अवस्थाय ईषत् अज्वालि, तेन च गृहाभ्यन्तरे दण्डायमानस्य कस्यचित् नाभिपर्य्यन्तः गृहोत्सेधः तमसाऽऽवृतोऽभूत्, एवञ्च गृहाभ्यन्तरे उपरिभागे एव आलोकः, अधोभागे पुनरन्धकार इति समस्तरजनीं व्याप्य कामिनीनां क्रीडाचातुर्य्यं प्रकटितमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १२४॥

(ड) भूमिदेवानां ब्राह्मणानां, मूलायतनं मूलस्थानम्, आदिनिवासम् इत्यर्थः। अन्तर्वेदीं हरिद्वारमारभ्य प्रयागपर्य्यन्तं "शशस्थली" "ब्रह्मावर्त्त" इति च ख्यातं प्रदेशं, पूर्वेण इति योगे द्वितीया, अस्य च प्रदेशस्य पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव। अत्र तु अन्तर्वेदी-शब्देन प्रयाग एव लक्षितव्यः, गङ्गा-यमुनयोः सङ्गमस्थलत्वेनोक्तत्वात्। कृष्णागुरु कृष्णवर्णम् अगुरु गन्धद्रव्यविशेषः, मलयजं श्वेतचन्दनं, तन्मयं तदात्मकम्, अङ्गरागम् अङ्गविलेपनं, यमुनासलिलस्य कृष्णवर्णत्वात् गाङ्गोदकस्य च शुक्लवर्णत्वादिति भावः। अन्योऽन्यस्य परस्परस्य।

(ढ) कलिन्देति।—कलिन्दकन्या कलिन्दः सूर्य्यः, तस्य कन्या यमुनेत्यर्थः, मन्दाकिनी गङ्गा, ते।

हिमालयेति।—जाह्नवी गङ्गा, हिमालयस्य हिमाचलस्य, उत्सङ्गे क्रोडे, सदा नित्यम्, अधिवासतः अवस्थानात्, पाण्डुः शुभ्रा सती, जातेव प्रादुर्भूतेव, प्रतिभाति

( विभाव्य च ) ।

बलिद्विषः पादनखांशुराजिभिः
स्मरारिमौलीन्दुमरीचिवीचिभिः ।
हिमाद्रिनिःस्यन्दरसैः पदे पदे
विवर्द्धते वैबुधसैन्धवी रुचिः ॥ १२६ ॥

अपि च—

प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यस्तीर्थमुच्चैस्तरामयम् ।
संसाराब्धेः परं पारमिहस्थैरवलोक्यते ॥ १२७ ॥

रामः । ( सादरम् ) । किमुच्यते—

प्रतीयते, लक्षिता भवतीत्यर्थः, यमुना कालिन्दी च, पितुः जनकस्य, निदाघभानोः उष्णरश्मेः, सूर्यस्येत्यर्थः, अङ्के क्रोडे, लालनात् प्रतिपालनात् हेतो, पित्रा सस्नेहं प्रतिपालितत्वाद्धेतोरित्यर्थः, काली कृष्णवर्णा, इतेव जातेवेत्यर्थः, दृश्यते लक्ष्यते, अनवरतसूर्यकिरणसन्तापात् कृष्णत्वमिति भावः । वंशस्थविलं वृत्तं—"वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ" इति तल्लक्षणात् ॥ १२५ ॥

बलिद्विष इति ।—बलिद्विषः दैत्याधिपतेः बलिराजस्य बन्धनकर्त्तुः वामनदेवस्य, पादनखानां चरणनखराणाम्, अतीव शुभ्राणामिति भावः, अंशुराजिभिः किरणसमूहैः, गङ्गायाः विष्णुपादसमुद्भूतत्वादिति भावः, तथा स्मरारेः हरस्य, यः मौलीन्दुः शिरोभूषणचन्द्रः, तस्य मरीचिराजिभिः मयूखनिचयैः, शङ्करशिरोनिवासत्वादिति भावः, तथा हिमाद्रेः हिमगिरेः, निःस्यन्दः प्रस्रवणं, सुशुभ्रतुषारस्राव इति यावत्, तस्य रसैः द्रवैः, यद्वा—रसैः रागैः, शुभ्रप्रभाभिरिति यावत्, "शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः" इत्यमरः; पदे पदे प्रतिपदं, वैबुधसैन्धवी देवनदीसम्बन्धिनी, गङ्गायाः स्वर्णदीत्वादिति भावः, रुचिः कान्तिः, शुभ्रता इति भावः, विवर्द्धते वृद्धिं गच्छति ॥ १२६ ॥

प्रयाग इति ।—अयं परिदृश्यमान एषः, प्रयागः तन्नामा विशेषतीर्थः, सर्वतीर्थेभ्यः सर्वेभ्यः पुण्यदेशेभ्य, उच्चैस्तराम् अतिशयेन उच्चे, प्रधानमित्यर्थः, तीर्थं पृथिव्या पवित्रस्थानम, इह प्रयागे तिष्ठन्तीति तथोक्तैः जनैः, संसाराब्धेः भवसागरस्य, परम् अपरं, पारं तीरम, अवलोक्यते दृश्यते, प्रयागसेवे जनवस्थानात् जनाः विमुक्ता भवन्तीति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२७ ॥

सत्यमेव प्रयागोऽयं मोक्षद्वारमुदीर्य्यते ।
देव्यौ यस्याभितो गङ्गा-यमुने वहतः श्रियम् ॥ १२८ ॥

(सीतां प्रति)। देवि ! प्रणम्यतामितः,—(क)

श्यामो नाम वट सोऽयमेतस्याद्भुतकर्म्मणः ।
छायामप्यधिवास्तव्यैः परं ज्योतिर्निषेव्यते ॥ १२९ ॥

(सर्व्वे प्रणमन्ति)।

रामः। (विमानवेगनाटितकेन सहर्षम्)—

यूपाङ्कुरप्रकरदन्तुरतीरलेखा-
सङ्ख्यायमानमनुमन्तितसप्ततन्तुः ।

---

सत्यमिति।—अयम् एषः, प्रयागः मोक्षस्य निर्वाणस्य, मुक्तिलाभस्येत्यर्थः, द्वारम् उपायस्वरूपम्, उदीर्य्यते कीर्त्त्यते, विद्वद्भिरिति शेषः, सत्यमेव यथार्थमेव, देव्यौ गङ्गा-यमुने भागीरथी कालिन्दी च, यस्य प्रयागस्य, अभितः उपरि, श्रियं शोभां, वहतः गच्छतः, यद्वा—देव्यौ गङ्गा-यमुने अभितः साकल्येन, सर्व्वतोभावेन इत्यर्थः, यस्य श्रियं वहतः धारयतः, सम्पादयत इत्यर्थः, यद्वा—देव्यौ यस्य अभितः अन्तिके, समीपे इत्यर्थः, "अभितः शीघ्रसाकल्य-सम्मुखोभयतोऽन्तिके" इति मेदिनी, श्रियं वहतः प्राप्नुतः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२८ ॥

(क) प्रणम्यतामित्यस्य "श्यामो नाम वटः" इति वक्ष्यमाणश्लोकस्थवाक्येनान्वयः। इतः अस्मात् स्थानात्, अस्यां दिशि इत्यर्थो वा।

श्याम इति।—सः प्रसिद्धः, अयम् एषः, श्यामो नाम वटः "श्यामवटः" इति "अक्षयवटः" इति वा नाम्ना प्रसिद्धः वटवृक्षः, दृश्यते इति शेषः, यद्वा—सोऽयं श्यामो नाम वटः, प्रणम्यतामिति गद्यस्थेनान्वयः, अद्भुतम् आश्चर्य्यं, कर्म्म कार्य्यं यस्य तथोक्तस्य, एतस्य अस्य वटस्य, छायामपि निम्नस्थानस्थानातपप्रदेशमपि, अधिवास्तव्यैः अधिवासिभिः जनैः, परम् उत्कृष्टं, ज्योतिः तेजः, ज्योतिर्म्मयं परब्रह्म इत्यर्थः, निषेव्यते प्राप्यते, छायानिषेवणेन शैत्यप्राप्तिर्भवति, अत्र तु तेजःप्राप्तिरिति विरोधालङ्कारः, अत एवाश्चर्य्यकर्म्मत्वमस्य, ब्रह्मप्राप्तिरिति परिहार इति बोध्यम्। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२९ ॥

यूपाङ्कुरेति।—यूपाः यज्ञीयपशुबन्धनदारुविशेषाः, ते एव अङ्कुराः प्ररोहाः, अङ्कुरवत् भूपृष्ठे उन्नततया अवस्थानादिति भावः, तेषां प्रकरेण समूहेन, दन्तुराः उन्नतदन्ता इव, याः तीरलेखाः तटसीमानः, रेखावत् परिदृश्यमानतटप्रदेशाः इत्यर्थो वा,

इक्ष्वाकुराजमहिषीपदपट्टलक्ष्मी-
र्देव्या भुवो भगवती सरयूरियं नः ॥ १३० ॥

इयं च भगवत्ययोध्या—

गगनगतास्मदुदीक्षणकुतूहलोत्तानपृथुलनिःस्पन्दैः।
उन्नालस्थलकुवलयवनमिव जनलोचनैः क्रियते ॥ १३१ ॥

( सर्वे नमस्यन्ति )।

सुग्रीव-विभीषणौ। ( निर्वर्ण्य )—

स्तम्भैरिव क्रतुसहस्रभुवां फलाना-
मालोक्य यूपनिकरैर्मधुरामयोध्याम्।

यद्वा—यूपाङ्कुरप्रकरदन्तुरं यत् तीरं, तत्र याः लेखाः श्रेण्यः, यूपश्रेण्य इत्यर्थः, ताभिः सङ्ख्यायमानाः एकद्वित्र्यादिगणनाविषयीक्रियमाणाः, मनुसन्ततीनां मनुवंशीय-नृपतीनाम्, इक्ष्वाकुप्रभृतीनामित्यर्थः, सप्ततन्तवः यज्ञाः सवाः यत्र वा तथोक्ता, "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः; भुवः पृथिव्याः देव्याः, इक्ष्वाकुराजमहिषीपदस्य इक्ष्वाकुवंशीयनृपतीनां महिषीत्वस्य पदस्य अधिकारस्य, महिषीत्वपदेशेन परिचयदानस्येत्यर्थः, इक्ष्वाकुवंशीयनृपतीनां पृथिवीपतित्वादिति भावः, पट्टलक्ष्मीः पट्टवसनश्रीः, यद्वा—पट्टं राजदत्तशासनपत्रविशेषः, तदात्मिका लक्ष्मीः सम्पत्, राजदत्तशासनपत्रत्वेन प्राप्तसम्पत्स्वरूपिणीत्यर्थः, "पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनाञ्च बन्धने। चतुष्पथे तु राजादि-शासनान्तर-पीठयोः॥" इति मेदिनी; इयम् एषा, भगवती पूजनीया, नः अस्माकं, सरयूः तन्नाम नदी, दृश्यते इति शेषः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३० ॥

गगनेति।—गगनगतानाम् अन्तरीक्षे स्थितानां, विमानवर्तिनामिति भावः, अस्माकम् उदीक्षणे ऊर्द्धनिरीक्षणे, यत् कुतूहलं कौतुकम्, आग्रह इत्यर्थः, तेन उत्तानानि उन्नमितानि, पृथुलानि विस्फारितत्वात् विशालानि, यद्वा—पृथुलानि बहुलानि, निःस्पन्दानि निश्चलानि च तैः, जनानाम् अयोध्यावासिनां लोकानां, लोचनैः नेत्रैः, उन्नालानाम् उद्गतदण्डानां, स्थलकुवलयानां स्थलीयनीलोत्पलानां, वनमिव काननमिव, क्रियते सम्पाद्यते इत्यर्थः, अयोध्येति गद्यस्थं पदमत्र कर्मकारकम् ॥ १३१ ॥

स्तम्भैरिति।—क्रतुसहस्रभुवां यज्ञसहस्रसम्भूतानां, "यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तु-र्मखः क्रतुः" इत्यमरः, फलानां लाभानां, व्युष्टीनां वा, समृद्धीनामित्यर्थः, प्रतानाच,

राज्ञामिह प्रवसतां च विचिन्त्य सिद्धिं
देवः शचीसहचरोऽपि न रोचते नः॥ १३२॥

रामः। (तौ प्रति)। वयस्यौ!—

ईदृशाः प्रागजायन्त राजानो यदिहान्वये।
तद्वशिष्ठचरोरैन्द्रा-बार्हस्पत्यस्य वैभवम्॥ १३३॥

(पुरोऽवलोक्य सहर्षोल्लासम)। कथं, स एवायं भगवान् प्रकल्पितास्मदभिषेकसम्भारो भरत-शत्रुघ्नाभ्यां सह वशिष्ठो मां प्रतीक्षमाणः (त) तिष्ठति!! (पुष्पकं प्रति)। विमानराज! समवतीर्य्यतामस्यां काकुत्स्थकुलोपकारिकायाम् (थ)।

(सर्वे विमानावतारणं नाटयन्ति)।

(ततः प्रविशति पटाक्षेपेण (द) वशिष्ठो भरत-शत्रुघ्नौ च)।

---

"फलं जातीफले शस्ये हेतुत्थे व्युष्टि-लाभयोः" इति मेदिनी; वृन्तैरिव प्रसवबन्धनैरिव, यूपनिकरैः यज्ञीयपशुबन्धनदारुखण्डैः, मधुरां मनोहारिणीम्, अयोध्यां तदाख्यां नगरीम्, अवलोक्य दृष्ट्वा, तथा इह अयोध्यायां, प्रवसतां कृतवसतीनां, राज्ञां नृपाणाम्, इक्ष्वाकुवंशीयानामिति शेषः, सिद्धिं साफल्यम्, ऐश्वर्य्यमिति यावत्, विचिन्त्य च ध्यात्वा च, शचीसहचरः शचीपतिः, देवः इन्द्रोऽपि, नः अस्मभ्य, न रोचते अस्माभिर्न बहु मन्यते इत्यर्थः, न तं कृतार्थं गणयाम इति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १३२॥

ईदृशा इति।—इह अस्मिन्, अन्वये वंशे, यत् ईदृशाः एवंविधाः, महात्मान इति भावः, राजानः भूपालाः, प्राक् पूर्वम्, अजायन्त समुदपद्यन्त, तत् इन्द्रश्च देवराजश्च, बृहस्पतिश्च देवगुरुश्च तौ इन्द्रा-बृहस्पती, तौ देवते अधिष्ठातारौ यस्य तथाभूतस्य, वशिष्ठचरोः वशिष्ठस्य अस्माकं कुलपुरोहितस्य, चरोः मन्त्रसंस्कृत-पायसविशेषस्य, वैभवं सामर्थ्यं, वशिष्ठस्य मन्त्रप्रभावेणैव सत्पूर्वजाः महतीं सिद्धिं प्रापुरिति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १३३॥

(त) प्रकल्पितेति।—प्रकल्पिताः विरचिताः, सङ्गृहीता इत्यर्थः, मम अभिषेकाय राज्याधिकारप्राप्त्यर्थं माङ्गलिकानुष्ठानविशेषाय, सम्भाराः द्रव्याणि येन तादृशः। प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन्, मदागमनमपेक्षमाण इत्यर्थः।

(थ) काकुत्स्थकुलेति।—काकुत्स्थकुलस्य काकुत्स्थवंशस्य, उपकारिका राजसदनं तस्यां, "सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्य्योपकारिका" इत्यमरः।

(द) पटाक्षेपेण पटस्य जवनिकायाः, आक्षेपेण अपसारणेन।

वशिष्ठः ।—

चक्रे लङ्केश्वरपरिभवच्छेदनिष्णातदोष्णा
यद्वत्सेन त्रिजगदभयं तन्न चित्रीयते नः ।
बालेनाजौ विगलितवतो वीर्य्यनिर्य्यासराशे-
र्यत् पिण्याकः स मुनिरमुना निर्मितो जामदग्न्यः ॥ १३४ ॥

( राममवलोक्य सहर्षम् ) ।

भल्लावलूनदशकन्धरकण्ठपीठ-
सीमासमाप्तभुजविक्रमकर्म्मकाण्डः ।
दिष्ट्या जगद्विजयमाङ्गलिकैर्यशोभिः
सोऽयं पुनर्नयनवर्त्मनि रामचन्द्रः ॥ १३५ ॥

---

चक्रे इति ।—लङ्केश्वरस्य रावणस्य, परिभवः पराजयः, छेदः छेदनं, न केवलं परिभवः विनाशश्चेति भावः ताभ्यां, यद्वा—लङ्केश्वरस्य परिभवेण अनादरेण, अव-हेलया इत्यर्थः, "अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया" इत्यमरः ; य· छेदः विनाशः, तेन निष्णात· निपुणः, अस्त्रविद्याया कुशलित्वेन विज्ञात इत्यर्थः, "प्रवीणे निपुणाभिज्ञ-विज्ञनिष्णातशिक्षिताः" इत्यमरः ; दोर्बाहुर्यस्य तथाभूतेन. "भुजबाहू प्रवेष्टो दोः" इत्यमरः ; वत्सेन पुत्रस्थानीयेन, रामेण राघवेण, त्रिजगत त्रिभुवन, यत् अभयं भयशून्यम, "अगदम" इति पाठे—अगदं रोगशून्यं, चक्रे कृतं. तत् नः अस्मान्, न चित्रीयते न चमत्करोतीति, बालेन शिशुना, अमुना रामेण, आजौ युद्धे. सः एकविंशति-कृत्वः क्षत्रियान्तकारी. मुनिः जामदग्न्यः परशुरामः, विगलितवतः क्षरितवतः, वीर्य्यनिर्य्यासराशेः वीर्य्यसारसमूहस्य. यत पिण्याकः कल्कः, निर्मितः कृतः, निर्वीर्य्यः कृत इति भाव , तत् परं चित्रीयते इत्यन्वयः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम ॥ १३४ ॥

भल्लेति ।—भल्लेन अस्त्रविशेषेण, अवलूनं छिन्नं, यत दशकन्धरस्य रावणस्य, कण्ठपीठ गलदेशरूपमासन, पीठवत् कठिनविस्तृतगलदेश इत्यर्थः, तस्य सीमा अवसानं, तया समाप्तः शेषता गतः, भुजयोः बाह्वोः, विक्रमस्य सामर्थ्यस्य, बलस्ये-त्यर्थः, कर्म्मकाण्डः क्रियासमूहः यस्य तथाभूतः, जगता भुवनानां, विजयेन परा-भवेण, त्रिजगद्विजयिरावणविनाशेनैव रामचन्द्रस्य जगद्विजयित्वं बोद्धव्यम, तत एव माङ्गलिकैः मङ्गलमयैः, यशोभिः कीर्त्तिभिः उपलक्षित इति विशेषणे तृतीया, रावणकृतपीडननिवारणात् यशसः माङ्गलिकत्वमवगन्तव्य, स महावीरः, अयम् एषः,

रामः । ( सलज्जमनुपसृत्य वशिष्ठपादावुपगृह्य च ) ।

रघुब्रह्मक्रियाऽऽचार्य्यं पुराणब्रह्मवादिनम् ।
ब्रह्मर्षिं ब्रह्मजन्मानमेष रामोऽभिवादये ॥ १२६ ॥

वशिष्ठ. । ( सादरमालिङ्ग्य ) । वत्स रामभद्र! का तुभ्यमाशीः ? (ध)—

आदाय प्रतिपक्षकीर्त्तिनिवहान् ब्रह्माण्डमूषान्तरे
निर्विघ्नं धमता नितान्तमुदितैः स्वैरेव तेजोऽग्निभिः ।
तत्तादृक्पुटपाकशोधितमिव प्राप्तं गुणोत्कर्षिणा
पिण्डस्य च महत्तरं च भवता निःसारतारं यशः ॥ १२७ ॥

---

रामचन्द्रः दिष्ट्या भाग्येन, पुनः भूयः, नयनयोः चक्षुषोः, वर्त्मनि पथि, वर्त्तते इति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२५ ॥

रघ्विति ।—रघूणां रघुवंशप्रसूतानां ब्रह्मक्रिया वैदिककर्मानुष्ठानं, तस्या आचार्य्यः गुरुः तं, पुराणब्रह्मवादिनं प्राचीनं वेदविदं, ब्रह्मज्ञानसम्पन्नं वा, ब्रह्मजन्मानं ब्रह्मणः पुत्रं, ब्रह्मर्षिं ब्रह्मसदृशम् ऋषिं, वेदवक्तारम् ऋषिं वा, वशिष्ठमित्यर्थः, एष अहं, रामः अभिवादये प्रणमामि । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२६ ॥

( ध ) आशीः आशीर्वादः, प्रयुज्यते मयेति शेषः ।

आदायेति ।—ब्रह्माण्डमेव भुवनकोष एव, मूषा आवर्त्तनघटिका, सुवर्णादिधातुद्रावणपात्रविशेष इत्यर्थः, "तैजसावर्त्तनी मूषा" इत्यमरः, तस्या अन्तरे मध्ये, प्रतिपक्षाणां शत्रूणां, कीर्त्तिनिवहान् यशोराशीन्, आदाय गृहीत्वा, संस्थाप्य इत्यर्थः, नितान्तम् अत्यर्थम्, उदितैः उद्गतैः, प्रवृद्धैरित्यर्थः, स्वैरेव निजैरेव, तेजोऽग्निभिः प्रतापानलैः, निर्विघ्नम् अन्तरायविहीनं यथा तथा, धमता पूरयता, उद्दीपयता वा, गुणोत्कर्षिणा गुणोत्कर्षशालिना, उत्तमगुणवता इत्यर्थः, भवता तत् प्रसिद्धं, तादृक् तथाविधं, पुटपाकः पुटे मृत्तिकादिनिर्मित-आवरणपात्रविशेषे, पाकः पचनं, तेन शोधितमिव द्रवीकृत्य उज्ज्वलीकृतमिव, पिण्डस्यम् एकीभूतञ्च, महत्तरञ्च अतिमहच्च, निःसार-तारं निःसारं निर्दोषं, तारम् उद्भटञ्च, यशः कीर्त्तिः, प्राप्तं लब्धम्, अतः का तुभ्यम् आशीः ? इति गद्योक्तेनान्वयः, का नाम आशीः तुभ्यं प्रदीयते, आशिषां सर्व्वस्यैव फलस्य भवता प्राप्तत्वादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२७ ॥

अपि च—

त्रिजगदङ्गनलङ्घनजाङ्घिकै-
स्तव यशोभिरतीव पवित्रिताः।
प्रथमपार्थिवपुङ्गवकीर्त्तयो
विबुधसिन्धुजलैरिव सिन्धवः॥ ११८॥

तथाऽपीदमस्तु—

जगदालोकधौरेयौ सूर्य्या-चन्द्रमसाविव।
पुत्रौ गोत्रस्य गोप्तारौ जनय स्वभुजाविव॥ ११९॥

( सीता मुनिं वन्दते )।

वसिष्ठः। वत्से ! जनकवंशसुवासिनि ! (न) युवयोः साधा-रणयोरिव रामस्य वयमाशिषमवोचाम।

---

त्रिजगदिति।—त्रिजगत् त्रिभुवनमेव, अङ्गनम् अजिरं, तस्य लङ्घने अतिक्रमणे, जाङ्घिकैः जङ्घाकरिकैः, प्रशस्तजङ्घावद्भिरित्यर्थः, द्रुतगामिभिरिति यावत्, "जङ्घाकरिक-जाङ्घिकौ" इत्यमरः; तव भवतः, यशोभिः कीर्त्तिभिः, विबुधानां देवानां, सिन्धुः सरित्, नदीत्यर्थः, मन्दाकिनीति यावत्, तस्या जलैः सलिलैः, सिन्धवः अब्धय इव, समुद्रा इव इत्यर्थः, "देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः; प्रथमपार्थिवानाम् आदिनृपतीनां, पुङ्गवाः श्रेष्ठाः, यद्वा—प्रथमे आद्यौ, पूर्वजा इत्यर्थः, ये पार्थिवपुङ्गवाः नृपतिश्रेष्ठाः, सगरादयः इत्यर्थः, तेषां कीर्त्तयः यशांसि, अतीव अतिमात्रं, पवित्रिताः पवित्राः कृताः, उज्ज्वलीकृता इत्यर्थः। द्रुतविलम्बितं वृत्तं—"द्रुतविलम्बितमाह न-भौ भ-रौ" इति तल्लक्षणात्॥ ११८॥

जगदिति।—जगतां भुवनानाम्, आलोके प्रकाशने, धौरेयौ धुरन्धरौ, समर्थौ इत्यर्थः, "धूर्वहे धुर्य्य-धौरेय-धुरीणाः सधुरन्धराः" इत्यमरः; सूर्य्या-चन्द्रमसाविव दिवाकर-निशाकराविव, तथा स्वभुजाविव निजबाहुद्वयमिव, स्वसदृशबाहुवीर्य्यशालिनौ इति भावः, गोत्रस्य कुलस्य, गोप्तारौ रक्षितारौ, पुत्रौ तनयद्वयं, जनय उत्पादय। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ ११९॥

(न) जनकेति।—जनकवंशे सीरध्वजजनकान्वये, सुवासिनी सुष्ठु वासकारिणी, तत्सम्बुद्धौ, यद्वा—जनकवंशस्य सुवासिनि ! सुवासजननि ! यशःसौरभप्रदायिनि ! इत्यर्थः। युवयोः भवतोः, तव रामस्य चेत्यर्थः, साधारणयोरिव समानयोरिव, रामस्य

सीता। (सहर्षमात्मगतम्)। अम्मो! णिस्सावत्तत्र्यं (प) मे अज्जउत्तस्स घरणित्तणं हुविस्सदि। *

लक्ष्मणः। सगरगोत्रगुरो! मैत्रावरुणे! सौमित्रिरभिवादयते।

वसिष्ठः। वत्स लक्ष्मण! आशिषां विषयमतिक्रम्य वर्त्तसे—

वीरमिन्द्रजितं जित्वा दिष्ट्या वर्द्धयतो जगत्।
अभये दक्षिणीयस्ते गीर्वाणग्रामणीरपि॥ १४०॥
तथाऽपि यूयं सर्व्वेऽपि द्वौ द्वौ जनयतात्मजौ।
यैरादिराजवंशोऽयमष्टशाखः प्ररोहति॥ १४१॥

रामः। (सहर्षं कृताञ्जलिः)। भगवन्! परमनुगृहीतमिक्ष्वाकुकुलम्।

भरतः। (रामं प्रति)। आर्य्य! शून्यभवनप्रकोष्ठकरक्षापदातिः (फ) भरतः प्रणमति।

---

* अम्मो! निःसापत्न्यं मे आर्य्यपुत्रस्य गृहिणीत्वं भविष्यति।

---

आशिषं युवयोः साधारणीमेव वयम् अचीकाम इत्यन्वयः, वयं रामाय यामाशिषं कृतवन्तः, सा न केवलं रामस्य, परन्तु तवापि सम्बन्धे इत्यर्थः।

(प) निःसापत्न्यं निःशत्रुकं, सपत्नीदोषशून्यमित्यर्थः।

वीरमिति।—वीरं वीर्य्यवन्तम्, इन्द्रजितं मेघनादं, जित्वा पराभूय, विनाश्य इत्यर्थः, दिष्ट्या भाग्येन, जगत् भुवनं, वर्द्धयतः आप्याययमानस्य, जगतः अभ्युदयं सम्पादयत इत्यर्थः, जगत् निर्विघ्नं कुर्वत इति यावत, ते तव, गीर्वाणानां देवानां, ग्रामणीः श्रेष्ठः, अधीश्वरः इत्यर्थः, इन्द्र इति यावत, "ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु" इत्यमरः; अभये भयराहित्ये, दक्षिणीयः उदारतासम्पन्नः, दत्ताभयदक्षिणः इति यावत्, तव अभयविधाने देवराजोऽपि सदा जागरूक इति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १४०॥

तथाऽपीति।—तथाऽपि भवतः आशीर्विषयातिक्रमणेऽपीत्यर्थः, यूयं भवन्तः, सर्व्वेऽपि भ्रातृचतुष्टयेऽपीत्यर्थः, द्वौ द्वौ आत्मजौ पुत्रौ, जनयत उत्पादयत, यैः आत्मजैः, अयम् एषः, आदिराजस्य प्रथमनृपस्य, मनोरित्यर्थः, वंशः कुलम्, अष्टौ अष्टसङ्ख्याकाः, शाखाः विभागाः यस्य तथाभूतः, अष्टधा विभक्तः सन्नित्यर्थः, प्ररोहति प्रवर्द्धते। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १४१॥

(फ) शून्येति।—शून्यं रिक्तं, भवता विरहितमिति भावः, यत् भवनं गृहं, तस्य

रामः। (सहर्षमालिङ्ग्य)। वत्स भरत!—

आत्मानमिन्दुकरमेदुरचन्द्रकान्त-
स्तम्भोज्ज्वलं वितर मे हृदि निर्वृणोमि।
न भ्रातृसङ्गमसुखासिकया जहाति
विष्णोः सकौस्तुभमुरश्चपलाऽपि लक्ष्मीः॥ १४२॥

भरतः। (सीतां प्रति)। देवि! प्रणमामि।

सीता। वच्छ भरद! उण्हअरकिरणणिउरंबचुंबिअ-कमलखंडं विअ चिरं मे णअणं आणंदेहि * (च)।

* वत्स भरत! उष्णकरकिरणनिकुरम्बचुम्बितकमलषण्डमिव चिरं मे नयनमानन्दय।

प्रकोष्ठः बाह्यप्रदेशः, द्वारसन्निहितोपवेशनस्थानमिति यावत्, यद्वा—प्रकोष्ठः राज्ञ कक्षविशेषः, यस्मिन् कक्षे सिंहासन मणिरत्नादिकं वा विद्यते स इति यावत्, "प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च। भूपकक्षान्तरेऽपि स्यात्" इति मेदिनी; तस्य एका केवला, रक्षा रक्षणं, तस्याः तदर्थं वा पदातिः सैन्यविशेषः, रक्षिसैन्यविशेष इत्यर्थः।

आत्मानमिति।—इन्दोश्चन्द्रस्य, करेण किरणेन, मेदुरः सान्द्रस्निग्धः, अत्यर्थं चिक्कण इत्यर्थः, "सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः" इत्यमरः, यश्चन्द्रकान्तस्तम्भः चन्द्रकान्तमणि-निर्मितस्थूणा, तद्वत् उज्ज्वलं निर्मलं, कालुष्यलेशशून्यमिति यावत्, आत्मानं शरीरं, स्वदेहमित्यर्थः, "आत्मा पुंसि स्वभावे च···शरीरब्रह्मणोरपि" इति मेदिनी; मे मम, हृदि वक्षसि, वितर अर्पय, निर्वृणोमि निर्वृतिं प्राप्नोमि, सुखीभवामीत्यर्थः, "निर्वृतिः स्वस्थितावस्तं गमने च सुखे स्त्रियाम्" इति मेदिनी; तथाहि, लक्ष्मीः कमला, चपलाऽपि चञ्चलाऽपि, अस्थिरप्रकृतिरपीति भावः, भ्रातृसङ्गमसुखासिकया भ्रात्रा सोदरेण, कौस्तुभेनेति भावः, सङ्गमः मेलनं भ्रातृसङ्गमः, तेन या सुखासिका सुखावस्थानं, सुखानुभव इति यावत् तया हेतुना, विष्णोर्नारायणस्य, सकौस्तुभं कौस्तुभाख्यरत्नभूषितमित्यर्थः, उरः वक्षःस्थलं, न जहाति न त्यजति, कौस्तुभस्य लक्ष्म्या भ्रातृत्वमेकसमुद्रसमुद्भूतत्वादिति भावः। भ्रातृसङ्गमादधिकं सुखकरं किमपि नास्तीति तात्पर्य्यम्। वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः; तदुक्तं दर्पणे—"दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्" इति। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ १४२॥

(च) उष्णकरेति।—उष्णकरस्य सूर्य्यस्य, किरणनिकुरम्बेण मयूखनिचयेन,

(लक्ष्मणो भरतं वन्दते)।

भरतः।—

वत्स लक्ष्मण! सोत्कण्ठं चिरात् परिरभस्व माम्।
श्रद्धालुर्भ्रातुरङ्गानि चन्दनेष्वप्यरोचकी ॥ १४३ ॥

(निर्भरं (अ) परिरभ्य)। हन्त! रघुवंशयशस्तडागयूपदण्डेन (आ) लक्ष्मणबाहुना(ऽ)परिक्षिप्यमाण (इ) चिरेण शीतलीभूतोऽस्मि।—

इन्दोः कलाकलापेन पङ्क्तिक्रमनिवेशिना।
सर्वदुःखापनोदाय सोदर्य्याणां भुजाः कृताः ॥ १४४ ॥

---

भुक्तिं सृष्टं, कमलवनानीव पद्मसमूहमिव, यथा सूर्यदर्शनेन कमलमानन्दमनुभवति, तथा मम नेत्रं त्वद्दर्शनेनेति भावः।

वत्सेति।—हे वत्स लक्ष्मण! सोत्कण्ठम् उत्कलिकाकुलं, त्वदालिङ्गनोत्सुकमिति भावः, मां चिरात् बहुकालात् परं, दीर्घकालं व्याप्य वा, यद्वा—चिरात् दीर्घकालं यावत्, सोत्कण्ठं मामित्यन्वयः, परिरभस्व आलिङ्ग, भ्रातुः सोदरस्य, अङ्गानि गात्राणि, "अङ्गानि" इत्यत्र "अङ्गेषु" इति पाठः सुगमार्थकः, श्रद्धालुः श्रद्धायुक्तः, स्पृहावान् इत्यर्थः, अनुरागेण दधान इति यावत्, अहम् इति शेषः, चन्दनेषु अपि मलयजेष्वपि, अतीव सुख-शीतलस्पर्शेष्वपीति भावः, अरोचकी अनभिलाषी, भवामीति शेषः, भ्रातुरङ्गस्पर्शस्य चन्दनरसस्पर्शादपि सुखकरत्वादिति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४३ ॥

(अ) निर्भरं प्रगाढम्।

(आ) हन्त हर्षे। रघुवंशेति।—रघुवंशस्य रघुकुलस्य, यश एव कीर्त्तिरेव, तडागः सरोवरं, तस्य यूपदण्डः यज्ञसमाप्तिसूचकस्तम्भविशेषः, तडागप्रतिष्ठासूचकदारुस्तम्भविशेष इत्यर्थः "रंकाठ" इति प्रसिद्धः तेन।

(इ) परिक्षिप्यमाणः आवेष्ट्यमानः, आलिङ्ग्यमान इति यावत्। "लक्ष्मणबाहुना परिक्षिप्यमाणः" इत्यत्र "लक्ष्मणबाहुनाऽपरिक्षिप्यमाणः" इति लुप्त-अकारपरिकल्पना समीचीना; परिक्षिप्यमाण इत्यस्य वेष्टनार्थकत्वस्य अप्रसिद्धत्वात् कुत्राप्यदर्शनाच्च; अपरिक्षिप्यमाणः अत्यज्यमानः, आकृष्यमाण इति यावत्, आलिङ्ग्यमान इति भावः।

इन्दोरिति।—पङ्क्तिक्रमेण श्रेणीक्रमेण निविशति व्याप्नोतीति तथोक्तेन, इन्दोश्चन्द्रस्य, कलाकलापेन कलासमूहेन, षोडशांशैरेव कलाभिरित्यर्थः, सर्वेषां निखिलानां, दुःखानां क्लेशानाम्, अपनोदाय निराकरणार्थं, सोदर्य्याणां भ्रातॄणां,

शत्रुघ्नः । ( रामं प्रति ) । आर्य्य ! पादुकाभृत्यानुभृत्यः ( र ) शत्रुघ्नः प्रणमति ।

रामः । ( गाढमालिङ्ग्य ) । कथम्, आवृत्त्या लक्ष्मणमनुभवामि !! (ल) । ( अपवार्य्य सीतायै दर्शयन् )—

एतत्तदेव मुखमक्षतचन्द्रबिम्ब-
संवादटूकमवलोकय लक्ष्मणस्य ।
गीर्वाणवारणकरार्गलकर्कशौ मां
तावेव लक्ष्मणभुजौ न परिष्वजाते ? ॥ १४५ ॥

( शत्रुघ्नः सीतां प्रणमति ) ।

सीता । तेल्लोक्कसल्लुद्धरणगोरविदेहिं चरिदेहिं लक्खणसरिसो होहि । वच्छ सत्तुहण ! अज्जाउत्तो कहिं ? * (व)

---

* त्रैलोक्यशल्योद्धरणगौरवितैश्चरितैर्लक्ष्मणसदृशो भव । वत्स शत्रुघ्न ! आर्य्यपुत्रः कुत्र ?

---

भुजाः बाहवः, कृताः निर्मिताः, विधात्रेति शेषः । अत्र विमातृजानामपि सोदरत्वेनाभिधानं निरतिशयसौभ्रात्रद्योतनार्थेति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४४ ॥

(र) पादुकेति ।—पादुकाभृत्यः उपानद्वाहकः सेवकः, भरत इति यावत्, तस्य अनुभृत्यः कनिष्ठसेवकः इत्यर्थः ; यद्वा—पादुकाभृत्यादपि अनुभृत्यः हीनः दासः, अतीव क्षुद्रसेवक इत्यर्थः, "अनु हीने सहार्थे च" इति मेदिनी ।

(ल) आवृत्त्या आवर्त्तनेन, पुनरपीति यावत् । शत्रुघ्नस्य लक्ष्मणानुजत्वेन लक्ष्मणालिङ्गनमिव शत्रुघ्नालिङ्गनमिति भावः ।

एतदिति ।—एतत् पुरतः परिदृश्यमानं, तदेव बहुशो दृष्टमेव, अक्षतं परिपूर्णं, यत् चन्द्रबिम्बं चन्द्रमण्डलं, तस्य संवादटूकम् अनुरूपं, लक्ष्मणस्य मुखम् आननम्, अवलोकय पश्य, यादृशो लक्ष्मणस्तादृश एव शत्रुघ्न इति भावः, गीर्वाणवारणस्य देवहस्तिनः, ऐरावतस्य इत्यर्थः, करः शुण्ड एव, अर्गलं विष्कम्भः कवाटप्रसरणप्रतिबन्धार्थं लौहमयः काष्ठमयो वा दण्डविशेषः इत्यर्थः, तद्वत् कर्कशौ कठिनौ, तावेव लक्ष्मणस्य भुजौ बाहू, मां परिष्वजाते नु ? आलिङ्गतः किम् ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४५ ॥

(व) त्रैलोक्येति ।—त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य, यत् शल्योद्धरणं पीड़ादायकास्त्र-

शत्रुघ्नः । कृतमङ्गलोपचारो मध्यमाम्बाभवने (ग) भवन्तौ प्रतीक्षते । (उपसृत्य लक्ष्मणं प्रणमति) ।

लक्ष्मणः । (सहर्षमालिङ्ग्य) । वत्स ! दिष्ट्या दीर्घायुषि त्वयि दीप्यमाने न वयमेकाकिनम् (घ) आर्य्यभरतं परित्यज्य गताः ।

रामः । (मुनिं प्रति) । भगवन् ! एतौ लङ्का-किष्किन्धयोरधिपती विभीषण-सुग्रीवौ भगवन्तं प्रणमतः ।

वशिष्ठः । विकर्त्तन-पुलस्त्यकुलकीर्त्तितोरणमालाऽवलम्बन-स्तम्भाविमौ चिरस्य भूयास्ताम् । (ङ)

रामः । (भरतं प्रति) । वत्स ! वन्दस्व महात्मानावेतौ पौलस्त्य-सावित्रौ (च) ।

(भरत-शत्रुघ्न-विभीषण-सुग्रीवा मिथो यथोचितमाचरन्ति) ।

वशिष्ठः । (सहर्षम्) । दिष्ट्या चतुर्दशभिः परिवत्सरैः पुनः समुदयमानं दशरथकुटुम्बमीक्षामहे (छ) । (सविमर्श-स्मितम्) (ज)—

---

विशेषोत्पाटनम्, इन्द्रजिदादिशत्रुसंहरणमिति यावत्, तेन गौरविते: सर्वलोकादृतैः । आर्य्या-जनः श्वश्रू-जनः ।

(ग) कृतेति ।—कृतः अनुष्ठितः, मङ्गलोपचारः माङ्गलिकव्यवहारः, मङ्गलार्थं देवाराधना वा येन तथाभूतः । मध्यमा अम्बा माता, कैकेयी इत्यर्थः, तस्याः भवनं गृहं तस्मिन् ।

(घ) दीप्यमाने विभाति, स्ववीर्य्येण उज्ज्वलमाने इत्यर्थः, विद्यमाने इति भावः । एकाकिनम् असहायम् ।

(ङ) विकर्त्तनेति ।—विकर्त्तनः सूर्य्यः, पुलस्त्यः देवर्षिविशेषः, तयोः कुलयोः वंशयोः, कीर्त्तिरेव यश एव, तोरणमाला बहिर्द्वारस्रक्, तस्या अवलम्बनाय धारणाय, स्तम्भौ तत्स्वरूपावित्यर्थः, विकर्त्तनकुलतोरणस्तम्भः सुग्रीवः, पुलस्त्यकुलतोरणस्तम्भो विभीषण इति भावः । चिरस्य भूयास्तां चिरं जीव्यास्ताम्, चिरजीविनौ भूयास्तामित्यर्थः ।

(च) पौलस्त्य-सावित्रौ पौलस्त्यः पुलस्त्यपौत्रः विभीषणः, सवितुः सूर्य्यस्य अपत्यं पुमान् सावित्रः सुग्रीवः तौ ।

(छ) समुदयमानं सम्यक् वर्द्धमानम् । दशरथकुटुम्बं दशरथस्य पोष्यवर्गं, परिजनवर्गमित्यर्थः । ईक्षामहे पश्यामः ।

जेतारं दशकन्धरस्य जितवानेवार्जुनं भार्गव-
स्तं रामो यदि काकपक्षकधरस्तत् पूरितेयं कथा।
ऊर्द्ध्वं कल्पयतस्तु बालचरितात्तत्प्रक्रियागौरवा-
दन्येयं कविता तथाऽपि जगतस्तोषाय वर्त्तिष्यते ॥ १४६ ॥

(रामं प्रति)। वत्स! माङ्गलिकलग्नमतिक्रामति (ग)।—

तदिदं रघुसिंहानां सिंहासनमलङ्कुरु।
राजन्वन्तः प्रतन्वन्तु मुदमुत्तरकोशलाः ॥ १४७ ॥

(रामस्तथा करोति। वशिष्ठ ऐन्द्रेण (घ) महाभिषेकेण मन्त्रपूर्वकमभिषिञ्चति।

---

(ख) सविमर्श-सन्धिं निश्चित विमर्श-व्याख्याभ्यां सहितम्।

जेतारमिति।—भार्गवः परशुरामः, दशकन्धरस्य रावणस्य, जेतारं पराभवितारम्, अर्जुनं कार्त्तवीर्य्यार्जुनं, जितवानेव पराभूतवानेव, काकपक्षकधरः शिखण्डकधारी, बालोचितशिखाविशेषधारीत्यर्थः, शिशुरिति भावः, "काकपक्षः शिखण्डकः" इत्यमरः; रामः यदि तं दशकन्धरविजयिकार्त्तवीर्य्यविजयिनं भार्गवमित्यर्थः, जितवानिति पूर्वेणान्वयः, तत् तदा, इयम् एषा, कथा आलापनं, विजयवार्त्तेति यावत्, पूरिता समाप्तिं गता, परशुरामजयेनैव रावणादीनां सर्व्वेषां जयस्य सिद्धत्वादिति भावः, तथाऽपि कथायाः पूरितत्वेऽपि, बालचरितात् शैशवकालिकाचरणात्, तस्य रावणवधादेः, प्रक्रियायाः प्रकरणस्य, गौरवात् गुरुत्वात्, ऊर्द्धम् पश्चात्, आगामिनि काले इत्यर्थः, कल्पयतः रचयतः, रावणवधादिकमिति भावः, कवेरिति शेषः, अन्या अपरा, इयम् एषा, कविता छन्दोनिबद्धा कविभारती, जगतः भुवनस्य, लोकानामिति भावः, तोषाय सन्तुष्ट्यै, वर्त्तिष्यते भविष्यति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ॥ १४६ ॥

(ग) माङ्गलिकलग्नं शुभसमयम्, अभिषेकस्येति शेषः। अतिक्रामति अतिगच्छति।

तदिति।—तत् तस्मात्, रघुसिंहानां रघुश्रेष्ठानाम्, इदं सम्मुखे स्थापितं, सिंहासनं नृपिकासनमर्थं राजासनम्, अलङ्कुरु भूषय, अधिष्ठानेनेति भावः, उत्तरकोशलाः कोशलाख्यजनपदस्य उत्तरविभागाः, राजन्वन्तः सुराजपालिताः, प्रशस्तराजयुक्ताः सन्तः इत्यर्थः, "सुराज्ञि देशे राजन्वान्" इत्यमरः; मुदम् आनन्दं, प्रतन्वन्तु विस्तारयन्तु, महोत्सवादिकं कुर्व्वन्त्विति यावत्। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४७ ॥

(घ) ऐन्द्रेण इन्द्रसम्बन्धिना, इन्द्रो यथाऽभिषिक्तः तथेति भावः।

(अन्ये तूर्यावचममभिषेकं (ङ) नाटयित्वा पञ्चाङ्गचुम्बितभूमयः (च) प्रणमन्ति।

नेपथ्ये मङ्गलगीतिर्नान्दीवाद्यानि च)।

वसिष्ठः। (सहर्षम्)। वत्स रामभद्र! सम्प्रति—

उदयदुदयधर्मस्कन्धे धुरं त्वयि बिभ्रति
क्व नु परिभवौ दृष्टादृष्टौ प्रजाः परिचिन्वते?।
अपि खलु यथा जीवात्मानः प्रभोः परमात्मनो
दिशि दिशि दिशामष्टौ नाथास्तवैव विभीषिकाः॥१४८॥

---

(ङ) उच्चावचम् अनेकविधम्, "उच्चावचं नैकभेदम्" इत्यमरः। अभिषेकम् अभिषेकार्थमनुष्ठानमित्यर्थः।

(च) पञ्चाङ्गेति।—पञ्चभिः अङ्गैः हस्तद्वय-पदद्वय-मूर्द्धभिरित्यर्थः, चुम्बिता स्पृष्टा, भूमि. मृत्तिका यैः तथाभूताः।

उदयादिति।—उदयम् उदयन् अतिशयेन वृद्धिं गच्छन्नित्यर्थः, धर्म एव स्कन्धः काय· यस्य, यद्वा—धर्मकायः धर्मसमूहः, धर्म्याः क्रिया इत्यर्थः यस्मात् तस्मिन्, "स्कन्धः प्रकाण्डे कायेऽंसे विज्ञानादिषु पञ्चसु। नृपे समूहे व्यूहे च" इति हैमः; त्वयि भवति, धुरं राज्यभारं, बिभ्रति वहति सति, प्रजाः जनाः, "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः; दृष्टादृष्टौ दृष्टः स्व-परचक्रजः, स्वचक्रजातः परचक्रजातश्च इति यावत्, अदृष्टः वह्नि-तोयादिरूपः, अनलानावृष्ट्यादिसमुद्भवः इति यावत् तादृशौ, "अदृष्टं वह्नि-तोयादि दृष्टं स्व-परचक्रजम्" इत्यमरः; परिभवौ तिरस्कारौ, दुःखे इति यावत्, क्व नु कुत्र खलु, परिचिन्वते? जानन्ति? नैव कुत्रापि जानन्तीत्यर्थः, तथाहि, प्रभोः निग्रहानुग्रहसमर्थस्य, परमात्मनः ईश्वरस्य, जीवात्मानः जीवांशभूतात्मानः, यथा, तथा दिशि दिशि प्रतिदिशं, दिशाम् अष्टानां काष्ठानाम्, अष्टौ नाथाः अपि अधिपतयोऽपि, इन्द्रादयो दिक्पाला अपि इत्यर्थः, प्रभोः तवैव भवत एव, विभीषिकाः खलु लोकानां भयप्रदर्शनानि एव, परमात्मा यथा लोकानां पुण्य-पापादिकं द्रष्टुं पापिभ्यो भयं प्रदर्शयितुञ्च जीवात्मनो देहे नियोजितवान्, अत एव ते लोकानां विभीषिकाः, एवं भवानपि इन्द्रादीन् अष्टौ लोकपालान् लोकानां पुण्यपापादिकं द्रष्टुं पातकिनः शासितुञ्च अष्टसु दिक्षु संस्थापितवान् इति भावः, यद्वा—विभीषिकाः खलु प्रपञ्चा एव, यथा परमात्मनः प्रपञ्चा जीवाः, तथा इन्द्रादयो दिगीश्वरास्तवैवांशरूपास्त्वत्कार्य्यमेव जगद्रक्षणं कुर्वन्तीति भावः, अतः तव राज्ये न दृष्टादृष्टभयाशङ्का इति पर्य्यवसितम्। हरिणी वृत्तम्॥१४८॥

(रामो लज्जते)।

विभीषणः । (कृताञ्जलिर्जानुभ्यां प्रणिपत्य)। देव !—

लङ्का च पुष्पकमिदं च विमानमार्य्यात्
यक्षेश्वरादपहृतं दशकन्धरेण ।
एकां भवानदित मह्यमथेदमन्य-
दाज्ञापय द्रुतमुपेतु पतिं निधीनाम् ॥ १४९ ॥

रामः । (वशिष्ठेनानुज्ञातः पुष्पकं प्रति)। विमानराज ! प्रथम-स्वामिनं प्रथमपौलस्त्यम उपतिष्ठस्व । (क)

वशिष्ठः । (सहर्षं प्रसादम्)। रामभद्र ! किं ते भूयः प्रियं करोमि ?

रामः । भगवन् ! किमतः परमपि प्रियमस्ति ? भगवत्-प्रसादात्—

ताताज्ञामधिमौलि मौक्तिकमणिं कृत्वा महापोत्रिणो
दंष्ट्राविन्ध्यविलासिपत्रशबरी दृष्टा भृशं मेदिनी ।

---

लङ्केति ।—दशकन्धरेण रावणेन, आर्य्यात् पूज्यात्, ज्येष्ठभ्रातुरिति यावत्, यक्षेश्वरात् कुबेरात्, लङ्का च इदं परिदृश्यमानम्, पुष्पकं पुष्पकाख्यं विमानञ्च व्योमयानञ्च, अपहृतम् बलात् गृहीतमित्यर्थः । पूर्वं धनपतिः लङ्कायामधिराज्यमकरोत्, ततश्च रावणेन तं ज्येष्ठभ्रातरं पराजित्य दूरीकृत्य च स्वयं लङ्का तदीयं पुष्पकञ्चाधिकृत-मिति पुरावार्त्ता । भवान् एकां लङ्कामिति यावत्, मह्यम् अदित दत्तवान्, अथ इदम् एतत्, अन्यत् अपरं, पुष्पकमित्यर्थः, द्रुतं शीघ्रं, निधीनां पतिं धनेश्वरम्, उपैतु प्राप्नोतु, आज्ञापय आदिश । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १४९ ॥

(क) प्रथमस्वामिनं पूर्वाधिकारिणम् । प्रथमपौलस्त्यं ज्येष्ठं पुलस्त्यनन्दनं, पुलस्त्यस्य ज्येष्ठपौत्रं कुबेरमित्यर्थः । उपतिष्ठस्व सेवस्व, वहनादिकर्मणा आराध-येत्यर्थः ।

ताताज्ञामिति ।—तातस्य पितुः, आज्ञाम् आदेशम्, अधिमौलि मौलौ, शिरसीत्यर्थः, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, मौक्तिकमणिं मौक्तिकस्य मुक्ताहारस्येति यावत्, मणिं रत्नं, मुक्ताहारग्रथितमणिवदिति यावत्, कृत्वा विधाय, धृत्वा इत्यर्थः, मुक्तामालामिव मत्वेति यावत्, महापोत्रिणः महावराहस्य, "वराहः शूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री